

Türk ellərindən-2

ƏLİ ŞAMİL

QAQAUZLAR:

**yol qeydləri, məqalələr
və sənədlər**

Bakı-2026

Elmi redaktorları: Fil.ü.f.d. Tudora Arnaut,
Lalə Murtuzəli qızı (Şabanova)

Əli Şamil. Qaqauzlar: yol qeydbri, məqalələr və sənədlər, Bakı, “İmza” nəşrlər evi, 2026, 352 səh.

Kitaba Azərbaycan Türkləri ilə eyni dil qrupunda danışan, Türksöylü, dindarları xristian olan Qaqauzlar haqqında məqalələr, sənədlər daxil edilmişdir. 1812-ci ildə Rusiya Osmanlı dövlətindən qopardığı Bessarabiyada mövqelərini möhkəmlətmək üçün Balkanlardan xristian Qaqauzları oraya köçürmüşdür. Qaqauzlar Azərbaycanlılar kimi 200 ilə yaxın işğalçı Rusiyanın tərkibində yaşasalar da bir-birləri ilə söx əlaqə qura bilməmişlər. Son onilliklərdə hər iki xalqın aydınlarının səyi nəticəsində Azərbaycan-Qaqauz əlaqələri genişlənmişdir. Topluya daxil edilmiş məqalə və sənədlərdə oxucu bunu aydın görəcəkdir.

İSBN 978-9952-37-641-8

© Əli Şamil / 2026

İÇİNDƏKİLƏR

Tudora Arnaut. Türkolog Ali Şamil`in Kalemindən Gagauzlar	5
Azərbaycan Qaqauz əlaqələri üçün qaynaq	12
Yol qeydlərim.....	20
Qaqauzam, bucaqdır yerim	21
3-cü Xalqlararası Qaqauz Kültür Simpoziumu	21
Mehrac Babayevin xeyirxahlığı.....	28
Simpoziyumun iştirakçıları	32
Qaqauzlar Türkdür, yoxsa Türklər Qaqauzdur?	36
Şeir axşamı	38
Bucaq haqqında bildiklərim	42
Tudoranın evində qonaqlıq	45
Öpücü baba	48
Telefonda qadınların davası	51
Beşalmanın tarix-etnoqrafiya muzeyi	55
Yeni dövlətlər, yeni sərhədlər.....	60
Çeçenlərlə mübahisə.....	68
KIBATEK-in Kişinyovda keçirdiyi Qaqauz simpoziumu	70
KIBATEK necə təşkilatdır	70
Ərzurumlu Süleyman bəyin xeyriyyəçiliyi.....	73
Kişinyovda	77
Todur Zanetlə Zuğulbadakı söhbətlərim	77
Todur Zanetin ömür yolu	79
Simpoziyumun başlanğıc günü	81
Simpoziyumda gərginliklər	83
Azərbaycan-Qaqauz əlaqələri	87
Dəniz Tanasoğlunun qəbrini ziyarətə getdik.....	89
Keşiş, tarixçi, tərcüməçi, millətsevər Mixail Çakır.....	93

Kişinyovda Nizami Gəncəvi parkı	99
Elmira üçün köynək.....	100
Moldovadakı Azərbaycan səfirliyinin yeni binasının açılışında.....	102
Simpoziyumun bağlanış qonaqlığında	105
Geri dönüş.....	108
Kiyevdə Qaqauzlar haqqında simpoziyum	109
Elm ardınca deyil, diplom üçün gedənlər.....	111
Taras Şevçenko adına Kiev Milli Universitetdə.....	113
Ukraynada türksoylu xalqlara münasibət.....	115
Səfirliyimizin fərəh doğuran işi	116
Simpoziyumun təşkili.....	119
Moskva əsarətindən qurtulmuş kilisədə	120
Kiyev dəmiryol stansiyası.....	123
Araşdırmalar.....	124
Ən gənc ədəbiyyatlardan biri – Qaqauz Türklərinin ədəbiyyatı	125
Əmin Abid və Qaqauz maniləri.....	242
Qafqazda Qaqauzların yox olma səbəbləri	256
Publisistik məqalələr və sənədlər	279
Sürgün qorxusu hələ də içiçizdədir	280
Qaqauzlar Azərbaycanda.....	283
Azərbaycanda Respublikasında yaşayan Qaqauzların siyahısı (10.5.1997-ci il	291
Qaqauzam, Bucaqdır yerim: –Tudora Arnaut	300
İtgilərimiz.....	328
Türk dünyasının Dəniz Tanasoğlu itkisi	329
Qaqauzlar Stepan Kuroğlusunu da itirdi.....	333
Türk dünyasının məşhurları	340
Mixail Çakır	340
Dmitri Karaçoban.....	346

TÜRKOLOG ALİ ŞAMİL`İN KALEMİNDEN GAGAUZLAR

“Qaqauzlar: yol qeydləri, məqalələr və sənədlər” kitabı yazarın yıllarca çeşitli gazete, dergi ve kitaplarda yayımlanan makaleler toplusudur.

Hayatını Türkçülük davasına adayan Ali Hoca, Türk Dünyası`nın önde gelen aydınlarını, kendi halkı için mücadele etmiş ve bazen hapse atılmış, bazen ise siyasi baskılardan dolayı vatanlarını terk etmek zorunda kalmış şahısları kendi deneme ve bilimsel yazılarında zaman zaman kaleme almıştır. Ayrıca gezdiği Türkistan, Kırım, İran, Gagauz Yeri`nden seyahatname bilgilerini dile getirmiş, burada tanıdığı aydınlar ve âşıklar hakkında 30`dan fazla kitap basmış, 1988 yılından başlayarak Azərbaycan`a Türk Dünyası`nın birçok yerinden gelen genç talebelerin elinden tutmuştur.

Gagauzlarla ilgili makaleleri ve “Uyğur, Qaqauz, Quzey Qafqaz Türklərinin folkloru və ədəbiyyatı”¹ kitabında Gagauzlara ayrılan bölüm çeşitli dövəmlərdə yazılmasına rağmen maalesef zamanla yok olmuştur. Zira, bazı yazılar 1988 yılında yazılmış ve internetin fazla gelişmediği bir dövəmdə Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti gazetelerinde yer aldığı için günümüzde bulunması neredeyse imkansızdır. Aynı şekilde Gagauzlarının “Ana Sözü” Gazetesi`nde de yazılan yazıların elektronik arşivi oluşmadığından dolayı yok olma tehlikesindedir. Bu

¹ ‘Şamil Ə. Uyğur, Qaqauz, Quzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı.– Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2011. – 412 s

nedenle Gagauz aydınlarının ricası üzerine Ali Şamil'in Gagauzlarla ilgili yazılarını derleyerek kitap şeklinde yayınlanmasının Gagauz ve Gagauzları tanımaya çalışan Türk Dünyası bilimine katkı sağlayacağına inanıyoruz.

Kitap üç ana bölümden oluşur: Ali Şamil'in yıllar önce Gagauzlara karşı olan merakı ve Gagauzlarla ilgili yapılan sempozyumlarda yer alması, Komrat ve Kişinev, Kiev gibi yerlerde bizzat gözlemlediklerini ustaca dile getirmiş; Gagauz bilimine katkıda bulunacak olan Azerbaycan'da Gagauzlarla ilgili araştırma yapan bilim insanı Emin Abid'in "mani" türü ile ilgili bilimsel araştırmaları, Azerbaycan'da Gagauz adında köyün varlığı, Komrat Baba ocağı ve Bucak Türk boyu hakkında ilk defa Ali Şamil'in kaleminden bu yazılarda duyurulmuştur; "Kayıplarımız" başlığı altında bazı Gagauz aydınlarının özgeçmişleri ve eserlerin değerlendirilmesi, Gagauz bilimine katkıları da yazar tarafından ele alınmıştır.

Ali Şamil kitabının ilk bölümünde Gagauz Yeri Özerk Bölgesi'ne sempozyum için yapmış olduğu tren yolculuğu esnasında Grozny ve Rostov'da polislerin Azerbaycanlılara karşı tutumunu, Sovyet sistemin yaratmış olduğu rüşvetçiliği, Rus ve Çeçen polislerinin Azerbaycanlılara yaklaşımlarını, Odesa'ya varınca ise çektikleri zorlukları sade ve candan bir dille anlatmıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki, bu yazılar tam da perestroykadan sonra ekonomik zorlukların nüks ettiği bir dönemi içermektedir. Buna rağmen Gagauzların gerek Komrat'ta gerekse Kişinev'de Gagauz sempozyumlarının düzenlenmesi Ali Hoca'nın da vurguladığı gibi "milli kimliklerinin güçlenmesi için yapılan en önemli

etkinliktir”. Bu uyanışın temel taşlarından birisi de sempozyumlara katılan bilim adamlarının bu ‘milli kimliğe’ katkılarıdır; Gagauz şairi Todur Zanetin Zugulba’daki kurultayda konuşması, Tudora Arnaut’un 1989 yılında Azerbaycan’da mitinglere katılması vb. Ali Şamil ve eşi Azize Şamil’in Komrat’da daha sonra da Kiev’de misafir olmaları ise okumaya değer yazılardır. Ali Hoca bu gezilerinden yazarken Arapça, Farsça ve Rusça sözlerinden kaçmaya çaba göstermiş, zengin sözlüğe sahip olan tüm Türk dillerinin anlayabileceği Türkçe kelimeleri kullanmıştır. Şunu da belirtmeliyim ki, bu da türkologlara örnek olacak bir davranıştır.

Gagauzlar, N.Baskakov’un ortaya koymuş olduğu sınıflandırmaya göre Oğuz boyuna ait olup Türkmen, Türk (Türkiye Türkçesi), Azerbaycan boylarını kapsamaktadır. Hatta A.Samoyloviç bu sınıflandırmaya Kırım-Tatar boyunu da dahil ederken, G.Ramstedga ise Oğuz yerine Güney grubu diye adlandırır.² 20. yüzyılın sonlarında

² <https://linguodiversity.narod.ru/Links/Altaic/turkclas.htm> .
Классификация Баскакова Н. А. (1952)II. Огузская группа 1. Огузо-туркменская подгруппа Древний: 1) огузский X-XI вв. (Махмуд Кашгарский) Современные:2) туркменский3) тухменский 2. Огузско-булгарская подгруппа Древние:1) печенежский 2) язык узов. Современный:3) гагаузский 3. Огузо сельджукская подгруппа Древние: 1) сельджукский 2) староосманский Современные:3) азербайджанский 4) турецкий (османский); Классификация А. Н. Самойловича (1922) Огузская (юго-западная, ол-группа) азербайджанский, гагаузский, крымскотатарский (некоторые южнобережные говоры), турецкий, туркменский;

Balkan yarımadasından günümüz Besarabya veya Bucak adlandırdıkları yere Bulgar ve Hristiyan Albanlarla göç ettirilen bu halk günümüze kadar kendi Türklük kimliklerini korumuş ve halen gelenek göreneklerini yaşatmaktadır.

Tarih içerisinde Rus İmparatorluğu tarafından çeşitli siyasi sebeplerden dolayı Bulgaristan`ın ve Romanya`nın sınırı olan Tuna Nehri kıyısından göçe mecbur edilen bu halk, kendini ne yazık ki zaman zaman Brazilya, Amerika, Yunanistan, Türkiye; sürgün esnasında ise Sibirya, Kazakistan ve Azerbaycan`da bulmuştur. Bu göç nedenlerini ve bunun temelini oluşturan durumları Ali Şamil kaleme almış ve Azerbaycan okuruna duyurmuştur. En önemlisi Ali Hoca Azerbaycan`a çeşitli dönemlerde göç etmiş olan Gagauzların birçoğu ile görüşüp röportajlar yapmış ve göç edenlerin isim ve soyisimlerini bir liste halinde sıralamıştır. Bu listeye ayrıca, 1988 yılında Bakü`nün birçok üniversitesine okumaya gelen ve o dönemin Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey`in bilgisi dahilinde okuyan Gagauz talebelerinin isimleri de dahil edilmiştir.

Gagauzların tarihi yer adları ve diğer coğrafi bölgeler Gagauz bilim insanları Stepan Kuroglo ve İvan Dron tarafından “Modern Gagauz Toponimi ve Antroponimisi”³

Классификация Г. Рамстедта Южная группа туркменский, азербайджанский, турецкий, гагаузский.

³ Современная гагаузская топонимия и антропонимия. (Составители: Иван Васильевич Дрон, Степан Степанович Курогло, Гаврил Аркадьевич Гайдаржи). Штиинца, 1989. 214 стр.

adlı kitabında geniş bir şekilde açıklanmıştır. Fakat, bazı yer adlarının kökenlerinin derinliklerine fazla gidilmemiştir. Ali Şamil Gagauzların başkenti olan Komrat isminde Komrat Baba Piri ve Komrat Baba Dağı adında Azerbaycan`da, ayrıca Karakalpakistan`da (Kongrat) Komrat yer adının varolduğunu kaynaklarda göstermenin yanı sıra Azerbaycan`daki Bucak ismine de dikkati çekmiştir. Bu bilgi ise bugüne kadar Vikipedi sayfasında yer alan bilginin ⁴ eksikliğini göstermekte ve bilim dünyasının Gagauzların Bucak adlı bölgelerinin bir daha araştırılması gerektiğini vurgulamaktadır.

Gagauz etimolojisi üzerine 20`den fazla hipotez bulunmakta ve kendi devletlerinin ideolojilerini ön plana atmaya çalışan bazı bilim adamları Gagauzları Ortodoks Hristiyan olduklarını da koz olarak kullanarak Bulgar, Rumen, Yunan olduklarını ve daha sonra Türkler tarafından “Türkleştirildiklerini” yıllarca Gagauzlara delilsiz inandırmaya çalışsalar da Gagauzlar kendilerine her zaman “Biz Gagauzus, Allah`a inanerız, lafederiz Türkçe” demekteler. Hatta Gagauzların din insanı, Gagauz asıllı Mihail Çakır kendi halkı için şu ifadeyi kullanmıştır: “*Gagauzlar lafederler pak Türkçe, öla, nica lafedarmış eski zamannarda cümle insannar, anguları çekilmiş türk soyundan. Gagauzların dili, lafi taa aslı türkçedir, taa paktır Osmaniya türkçenin dilinden, zera Osmaniyalar çok laf, çok*

⁴Bölgenin isminin etimolojisi Türkçe bucak (“köşe”) kelimesine kadar uzanıyor - bu, Türk kaleleri İzmail, Bendery ve Akkerman kalesi (şimdi Belgorod-Dnestrovsky) arasında kalan bozkır bölgesinin adıydı. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Буджак>

söz almışlar farsizlerden hem arablardan".⁵ İşte tam bu bilgilerin doğrultusunda Ali Hoca Azerbaycan`da Gagauz isminin olduğunu şu başlıkla bize sunmakta: "1.1. Azerbaycan kaynaklarında Gagauz köyü" adlı başlıkta birçok farklı kaynağa dayanarak zamanında Güney Kafkasya`da Gagauz isminde bir köyün olduğunu, daha sonra ise farklı sebeplerden dolayı bu ismin farklı şekilde yazılı kaynaklara geçtiğini dile getirmektedir. Elbette bu bilgiler Gagauzların tarihine ışık tutmaktadır.

Besarabyada toplu bir şekilde oturan Gagauzlar'ın sözlü halk edebiyatı ilk defa hacimli şekilde 1901 yılında Valentin Moşkov tarafından derlenmiş ve yayınlanmıştır⁶. Bu eserde verilen bilgiler derlemeden oluşmakta ve bilim araştırmacıları için önemli bir kaynaktır. Azerbaycan`da ise ilk defa bu konuya Emin Abid dikkat çekmiştir.

Üçüncü bölüm ise "Kaybettiklerimiz" ve alt başlığı olan "Türk Dünyasının Ünlüleri" adını taşımaktadır. Ali Şamil`in burada bahsettiği kişiler Dioniş Tanasoglo, Stepan Kuroglo, Dmitri Karaçoban ve Mihail Çakırdır. Bu şahıslar Gagauz klasik edebiyatının duayenleridir. Bazılarını yazar şahsen tanımakta, bazıları ise yazılı kaynaklardan derlenmiştir; fakat her bir yazı bilimsel yaklaşımla Gagauz bilimine yapılan katkıların yanısıra bu aydınların

⁵Mihail Çakır "Basarabiya Gagauzların İstoriyası". "Viața Basarabiei", No 9, 1933 yılda (daha geniş bilgi için bak <https://anasozu.com/gagauzlar-cekiler-turk-soyundan/>).

⁶ Валентин Мошков «Гагаузы Бендерского уезда». Этнографическое обозрение. №4. 1902 г., стр. 45.

alıřmaları ve ideolojileri ile Türk dünyasındaki yerini de belirtmektedir.

řunu da belirtmeliyiz ki kitabı hazırlarken Ali řamil`in bazı makalelerinin zetleri eski Sovyet bilim sistemine göre yani makalenin sonunda yer almıřtır. Biz bu zetleri Avrupa sistemine göre makalenin bařına aldık.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, elinizde tutmuř olduėunuz kitap içerdiėi makaleler sayesinde zamanında Gagauzları Azerbaycanda tanıtılmıř, řimdi ise bařta Gagauz Yeri olmak üzere tüm Türk Dünyasına Gagauzların kimliklerini yayacaktır.

Tudora Arnaut
Fil..f.d.

AZƏRBAYCAN-QAQAUZ ƏLAQƏLƏRİ ÜÇÜN QAYNAQ

Qaqauzlar haqqında ilk bilgini Əmin Abidin 1930-cu ildə “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalında çap etdirdiyi (sayı, 4-5 (9-10), səh. 9-42) “Türk xalqları ədəbiyyatında mani nevi və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri (Beş min bayatı-mani üzərində yapılan bir tətəbbünamədir)” məqaləsindən almışam. Araşdırıcı Bessarabiyada yaşayan Qaqauzlardan söz açmış, onlardan toplanmış üç manisini Azərbaycan bayatıları ilə müqayisə etmişdir. İkinci Dünya Savaşından sonra Bessarabiya adı ləğv edilmişdi. Ad ləğv edilsə də yaşlıların, xüsusən də müharibə iştirakçılarının yaddaşından silinməmişdi. Mən də Bessarabiyanın harada olduğunu, günümüzdə nəşr edilən xəritələrdən silinmə səbəblərini onlardan öyrənmişdim.

Əmin Abidin yuxarıda adını çəkdiyim məqaləsini oxumağı mənə nə müəllimlərim, nə də dost-tanışlarım məsləhət görməmişdi. Şifahi xalq ədəbiyyatı fənnindən dərslər deyən müəllimimiz Vaqif Vəliyev “Kitab-i Dədə Qorqud” mövzusunda mühazirə oxuyarkən yazdırdığı ədəbiyyat siyahısında Əmin Abidin “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalının 1930-cu ildə çap olunmuş “Əşirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına dair vəsiqələr” (Kitab-i Dədəm Qorqud əla lisan tayifeyi Oğuzan” (sayı 3 (8), səh. 48-52) məqaləsi də vardı. Latın əlifbası ilə olan bu yazını oxumalı oldum. O dövrdə Kiril əlifbası rəsmi əlifba sayılsa da yaşlı nəsillər hələ də Latın əlifbasını oxuyur, biz də onların

təsiri ilə 1929-1939-cu illərdə Latın əlifbası ilə nəşr edilmiş qəzet və jurnalları, kitabları oxumağı öyrənmişdik.

Məqalə mənə olduqca güclü təsir bağışladı. Müəllifin şəxsiyyəti ilə maraqlananda aldığım cavab: “1937-ci ilin qurbanlarındanır” marağımı çəkdi. Əmin Abid haqqında daha çox bilgi əldə etmək, əsərlərini oxumaq istəyi ilə 1920-30-cu illərin qəzet və jurnallarını səhifələməyə başladım. “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalının 1930-cu ildə çap olunmuş 4-5 (9-10)-ci saylarında çap olunmuş “Türk xalqları ədəbiyyatında mani nevi və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri (Beş min bayatı-mani üzərində yapılan bir tətəbbünamədir)” məqaləsi öncə oxuduğumdan da maraqlı gəldi.

Azərbaycan (indiki Bakı) Dövlət Universitetinin Filologiya Fakültəsinin Jurnalistika şöbəsində oxuduğumuz illərdə (1968-1973) dərslərimizin çoxu filologiyanın fənləri idi. Hətta filologiyaya aid olmayan partiya tarixi fənnindən mühazirələri də filologiya fakültəsindəki tələbələrlə bir aiduyoriyada dinləyirdik.

Respublikanın qəzet və jurnallarının, radio və televiziyasının ixtisaslı kadrlara tələbatını ödəmək üçün 1945-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinin nəzdində Jurnalistika şöbəsi yaradılmışdır. Müəllimlərimiz deyirdi ki, jurnalistika ixtisası 1928-ci ildən açılsa da tez də bağlanmışdı. Filologiya fakültəsinin tərkibində jurnalistika şöbəsi yaradıldığından tədris proqramımızda bir yaxınlıq vardı. (Belə düşünürəm ki, Jurnalistika şöbəsi Tarix fakültəsinin nəzdində yaradılsa idi proqram ona uyğun olacaqdı). Filoloqlar üçün nəzərdə

tutulan fənlərin əksəriyyəti Jurnalistika şöbəsində də keçilirdi.

1969-cu ildə Jurnalistika şöbəsi müstəqil fakültəyə çevrilsə də proqram uzun müddət dəyişilmədi. “Şifahi xalq ədəbiyyatı” adlı fənn (sonralar adı dəyişilərək “folklor” adlandırıldı) filoloqlara da jurnalistlərə də keçilirdi. Azərbaycanda bu fənnə aid dərslik hələ çap olunmamışdı. Ədəbiyyat siyahısı da çox məhdud idi.

Həmin günlərdə İraqda Ərəb Sosialist Bəəs (dirçəliş) Partiyasının güclənməsi Sovetlər Birliyinin bölgəyə diqqətini artırmışdır. Necə deyərlər ABŞ-ın burnunun ucunda, Kubada sosialist dövlətinin yaranmasına yardımçı olan SSRİ İraqda, Suriyada, Türkiyədə və bölgənin başqa ölkələrində də sosialist inqilabı adı altında həmin yerləri öz təsir dairəsinə salmaq istəyirdi. Bunun üçün oradakı kommunist əhval-ruhiyyəli insanlara, açıq və gizli yardımlar edir, tələbələr gətirib oxudur, haqqlarında geniş təbliğat apardırırdı.

Azərbaycanda Kərkük Türkləri haqqında qəzet və jurnallarda məqalələr nəşr edilir, radio və televiziya verilişlər hazırlanır, geniş təbliğat gedir, kitablar çap edilirdi. 1968-ci ildə Qəzənfər Paşayevin Rəsul Rza ilə birlikdə nəşr etdirdiyi “Kərkük bayatıları” kitabı milli düşüncəli insanlar arasında sürətlə yayıldı. Buradakı xoyrat və manilər demək olar Azərbaycan bayatılarından elə də fərqlənmirdi. Müəllimimiz Vaqif Vəliyev qrupa müraciətlə “Kərkük bayatıları” kitabı haqqında kim məruzə hazırlayar?” deyə soruşanda iki əl havaya qalxdı. Əl qaldıran İsrafil Qurbanovla mən oldum. Vaqif Vəliyev məruzə hazırlamaq üçün bizə bir həftə vaxt verdi. Böyük

həvəslə işə girişdik. Əmin Abidin “Türk xalqları ədəbiyyatında mani nevi və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri (Beş min bayatı-mani üzərində yapılan bir tətəbbünamədir)” məqaləsini təkrar diqqətlə oxudum. Məqalədə Qaqauz maniləri ilə yanaşı İraq Türklərinin xoyrat və manilərindən də bəhs edilirdi. Bu məqalələr məni Əmin Abid yaradıcılığına bağladı. O dövrdə qəzet və jurnallarda çap olunan məqalələrin biblioqrafiyası olmadığından Əmin Abidin məqalələrini toplamaq və ömür yolunu öyrənmək üçün 1920-ci ilin başlarından ta 1938-ci ilədək çap olunan qəzet və jurnalları vərəqləməli oldum.

1910-1930-cu illərin ərəb və latın əlifbası ilə çap olunan qəzet və jurnallarını səhifələyərək Əmin Abidin məqalələrini tapmaq, haqqında əlavə bilgi əldə etmək istəyəndə diqqətimi çəkən başqa məqalələri də oxumalı olurdum. Beləcə Türklər, Türk dünyası haqqında məlumatım artırdı. 1937-ci ildə repressiyaya məruz qalmış araşdırıcı və aydınlarımızın ömür yolu, yaradıcılıqları haqqında rastlaşdığım bilgilər məni heyrləndirirdi. Beləcə ömrümü Türk xalqlarının ədəbiyyatını, tarixini öyrənməyə həsr etdim.

Qaqauzlar haqqında Sovet dövründə rastlaşdığım məqalələri böyük həvəslə oxusam da maddi imkanım olmadığından onların yaşadıkları bölgəyə gedə bilmədim. Sovetlər Birliyində rejimin yumşalması, Türk xalqlarının gənclərinin Bakıya oxumağa gəlməsi Qaqauzlar haqqında geniş bilgi əldə etməyimə şərait yaratdı. 1988-ci ildə Bakıya oxumağa gələn Qaqauzlar arasında Tudora Arnautun diribaşlığı, fəallığı ilə diqqətimi çəkdi. Onu Altaylı Ejer Çolakovla birlikdə Naxçıvana gətirdik. Kəndlərində,

çayxanalarında görüşlərini təşkil etdik. Toplantıya qatılanlar Altaylıların, Qaqauzların onların başa düşdükleri dildə danışdıqlarına maraqla qulaq asırdılar. Görüşdə iştirak edənlərin bəziləri isə əsgəri xidmətdə və Sovetlər Birliyinin müxtəlif bölgələrinə gedərkən tanış olduqları Qaqauzlar, Altaylılar, Çuvaşlar, Karaimlər və b. Türk xalqlarının nümayəndələri haqqında xatirələrini danışdırdılar.

Bu toplantılarla biz istəyimizə nail olur, kül altındakı közü körükləyib alovlandırın kimi adamlardakı sönməkdə olan Türklüyü dirçəldirdik.

Tudora Arnautla sıx əməkdaşlığımız mənə Qaqauzları daha yaxından tanımağa, bu mövzuda araşdırmalar aparmağa, bölgəyə səfər etməyimə imkan yaratdı.

1988-ci il avqustun 14-də Kişinyovda Qaqauz dilində “Ana sözü” adlı kiçik formatlı qəzetin çap olunması xəbəri Naxçıvana çox tez çatdı. Naxçıvandakı qeyri formallar adlandırılan təşkilatın (sonralar bu təşkilat xalq cəbhəsinə çevrildi) üzvləri idarə və təşkilatlarda, kəndlərdə, məktəblərdə, fabrik və zavodlarda “Ana sözü” qəzetinə abunəçi toplamağa başladılar. Bəzən bir nəfər 3-4 qəzetə abunə yazılır, onu dost-tanışları arasında paylayırdı. Milli şüur oyanmağa başladığından qəzetə abunə yazılanların sayı gündən günə artırdı.

1989-cu ildə Naxçıvanda “Ana sözü” qəzetinin abunəçilərinin sayı Moldova Sovet Sosialist Respublikasındakından çox oldu. Yerli partiya-sovet orqanlarının rəhbərləri idarə və təşkilatlarda adamları necə deyərlər məcburi qəzet və jurnallara abunə yazdırırdılar. İdarə və təşkilatlara plan müəyyənləşdirilirdi ki hansı qəzet və

jurnaldan nə qədər abunə yazılacaq. Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin orqanı “Şərq qapısı” qəzetinin abunəçilərinin sayı “Ana sözü” qəzetini abunəçilərində az olması yerli rəhbər partiya-sovet işçilərini rahatsız edirdi. Qorxurdular ki, Moskva bunu muxtar respublikada millətçiliyin yüksəlməsi kimi dəyərləndirə.

“Ana sözü” qəzetinə abunə yazılmaqla kifayətlənmir, qəzetə məqalələr göndərilməsini də təşkil edirdik. Həmin məqalələri də qəzetin redaktoru Todur Zanet böyük həvəslə çap edirdi. Qaqauzlar haqqında ilk yazım “Ana sözü” qəzetinin 1989-cu il iyulun 2-də (sayı 14 (24), səh.3.) “Qardaş xalqımıza böyük maraqlıq” adı altında nəşr edildi. Sonrakı illərdə Qaqauzlar haqqında yazdığım elmi və publisistik məqalələr Azərbaycanda, Moldovada, Türkiyədə, İranda və b. ölkələrdə də çap olundu. Ədəbi əlaqələrimizi öyrənən araştırmacılar, aydınlar əziyyət çəkməsinlər deyərək həmin məqalə və məruzələrin böyük bir qismini toplayaraq bu kitaba daxil etdim.

Qaqauz araştırmacı və aydınlarının bir çoxu ilə müxtəlif toplantılarda görüşmüş və qaqauzların tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, dili, dini, Türk xalqlarına baxışı haqqında söhbətlərimiz olub. Həmin söhbətlər haqqında məqalələr yazmağa başlasam da onları tamamlaya bilməmişəm. Ona görə də Todur Zanet haqqındakı irihəcmli məqaləmi, Qavril Qaydarçı, Marina Maruneviç, Luba Çimpoeş, Güllü Karanfil, Mina Kosa və b. məqalələrimi tamamlayıb kitab daxil edə bilmədim.

Kitabdakı məqalələr ayrı-ayrı vaxtlarda yazıldığına və fərqli orqanlarda nəşr edildiyinə görə təkrarlar vardır. Oradakı təkrarları ixtisar etsəm ilkin qaynaqla düz

gəlməyəcəkdi. Ona görə məqalələri olduğu kimi saxlamağı lazım bildim və bəzi yerlərdə dəqiqləşdirmələr, düzəlişlər apardım. Türkiyədə çap olunmuş yazıları Azərbaycan Türkcəsinə çevirməyə ehtiyac duymadım. Bu bəzi sözlərin Azərbaycan Türkcəsində orfoqrafiya qaydalarının pozulması kimi görünə bilər. Amma axtarış zamanı oxucunun işini asanlaşdırır. Türkiyə Türkcəsində olan söz və terminləri olduğu kimi saxladım. Buna görə də bəzən eyni sözlərin kitabda fərqli yazılış meydana gəldi.

<https://zangin.blogfa.com/post/1209> saytının yaydığı “Qaqauz şairi Tudora Arnaut” və “Xalq Cəbhəsi” qəzetinin 2016-cı il 5 iyul (səh. 13) yazılar məqalələrimin təkrarı olduğu üçün burada verməyi lazım bilmədim. zangin.blogfa.com saytı Tudora Arnautu tanıma yazısının sonunda şairin bir neçə şeirini də yaymışdır.

Heyif ki, “Ana sözü” qəzetində və Tudora Arnautun “Qaqauzam, Bucaqdır yerim” kitabı haqqında Bakıda çap olunan qəzetlərdə, eləcə də İran İslam Respublikasındakı “Varlıq”, “Mişov” jurnallarında çap etdirdiyim məqalələrin mətnlərini tapa bilmədim. Mətnlərini tapa bilmədiyim məqalələrin siyahısını aşağıda verdim. Maraqlanan araşdırıcılar bəlkə tapıb istifadə etdilər.

1. Qardaş xalqımıza böyük maraqlıq. “Ana sözü” (Moldaviya SSR) qəzeti, Qaqauzca, 1989, 2 iyul, sayı 14 (24), səh.3

2. Həmkarımızın şeir payı (T.Arnautun “Qaqauzam Bucaqdır yerim” kitabı haqqında). “Avrasiya” qəzeti, 1995, 10 yanvar.

3. Ortaq ədəbiyyata dođru (T.Arnavutun “Qaqauzam Bucaqdır yerim” kitabı haqqında). “Zaman” qəzeti, 1995, 15 fevral.

4. Ələsgər bulađından su içən Qaqauz qızı (T.Arnavutun “Qaqauzam Bucaqdır yerim” kitabı haqqında). “Ađrıdađ” qəzeti, 1995, 2 mart, sayı 8 (18), səh.4.

5. Qaqauz qızı, Qaqauz sözü (Türk dünyası T.Arnavutun “Qaqauzam Bucaqdır yerim” kitabı haqqında). “Yeni əsər” qəzeti, 1995, 7 iyul, sayı 4 (17), səh.3.

6. Bir Qaqauz řairi (Tudora Arnavut). “Varlıq”(Tehran) jurnalı, 2000 (1378), sayı 112-1

7. Bir Qaqauz řairi, “Miřov dađı” jurnalı (Miřov kültür d rn yi), Tehran, 2013-c  il, sayı 10, səh. 38-47.

Əli řamil

YOL QEYDLƏRİ

QAQAUZAM, BUCAQDIR YERİM

3-cü Xalqlararası Qaqauz Kültür Simpoziumu

Sovet İttifaqı dağılanda Moldova Respublikasında milli zəmində qarşıdurmalar, hakimiyyətə qarşı etirazlar baş qaldırdı. Rusiyanın hakim dairələri Moldova Respublikasını həmişə öz təsir dairəsində saxlamaq üçün Qaqauzları, Bolqarları müdafiə etməyə başladı və Pridnestrov (Dnestrəni) Respublikasını yaratdı.

Bölgənin tarixindən söz düşəndə inzibati vahid kimi Bessarabyanın da adı çəkilir. Osmanlılar zamanında bölgədə Boğdan prensliqi adlandırılan bir inzibati vahid olmuşdur. Rusiya 1812-ci ildə bu yerləri işğal edəndə Bessarabya quberniyası yaratdı. Bessarabya keçmiş Boğdan knyazlığının bir parçası idi. Birinci Dünya Savaşında Rusiya məğlub olanda Bessarabya Rumınyaya ilə birləşdi. Sovet ordusu 1940-cı ildə bu yerləri işğal etsə də, İkinci Dünya Savaşının ilk günlərində Rumınyaya orduları yenə də bu yerləri tutdu. Sovetlər müttəfiqlərinin köməyi ilə alman ordularını geri oturdanda 1944-cü ildə Rumınyanı işğal etdi və Bessarabya adını ləğv edərək bölgənin bir hissəsini Moldova Respublikasının tərkibinə qatdı. Qaqauzlar (Türklər gagavuz, rumınlar Gəgəuz, ruslar rarayz kimi yazır) bu savaşlarda böyük itkilər verdilər.

SSRİ dağıldıqda Moldova Respublikası da 1991-ci il avqustun 27-də müstəqilliyini elan etdi. Rusiyanın təsiri ilə Moldovan adlandırılan xalq əslində rumınlardır. Buna görə də onlar tarixi ədaləti bərpa etmək, Rumınyaya birləşmək istədilər. Rusiya Federasiyasının hakim dairələri Moldovnlara təzyiq vasitəsi kimi Rusiya hərbcilərinin

Şəkildə Tudora Arnaut 1989-cu il noyabrın 12-də Qaqauzların Birinci Fövqəladə Qurultayında çıxış edərkən. İclaslarda hamının Rus dilində çıxış etməsi adət şəkilini aldığı dövrdə onun Qaqauz dilində danışması bir inqilab idi.

əli ilə Pridnestrov (Dnestryanı) Respublikasını yaratdı və öz tərkibində olanda heç bir inzibati, mədəni Özərkiyyət vermədiyi Qaqauzları müstəqillik uğrunda mübarizəyə həvəsləndirdilər.

Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Qaqauzlar 1989-cu il noyabrın 12-də Komrat, Çadır-Lunqa, Vulkanəşt rayonlarını sakinləri arasında seçki keçirib Birinci Fövqəladə Qurultaylarını çağırdılar. Qurultayda Moldova Sovet Sosialist Respublikasının tərkibində Qaqauz Özərk Sovet Sosialist Respublikası yaratdıqlarını elan etdilər. Moldova Hökuməti bu qurumu tanımaq istəməsə də ona qarşı sərt təpki də göstərmədi. 1994-cü il dekabrın 23-də isə Moldova Respublikası Qaqauz Yeri Özərk Ərazi Qurumunun

yaradılması ilə razılaşdı. Qaqauz Yeri Özək Ərazi Qurumu konstitusiyasına təzyiq vasitəsi kimi bir maddə əlavə etdirdi: Moldova Respublikası Rumınyaya ilə birləşsə, Qaqauzlar onun tərkibindən çıxıb bilər.

Yeni yaradılan Qaqauz Yeri Özək Ərazi Qurumuna Türkiyə mədəni, iqtisadi, Azərbaycan mədəni köməklik göstərməyə başladı.

Üç rayon və o rayonlardakı 28 kənd və qəsəbənin daxil olduğu Qaqauz Yeri Özək Ərazi Qurumunun mərkəzi Komrat oldu. (Bölgənin ümumi sahəsi 1848 km²-dir ki, bu da Moldovanın ümumi ərazisinin 5,4 faizini təşkil edir.) (İstər ərazicə, istərsə də əhalisinin sayına görə yeni yaradılan Qaqauz Yeri Özək Ərazi Qurumu Azərbaycanın böyük rayonlarının biri qəddərdir.). Yeni yaradılan inzibati vahidi tanımaq üçün Qaqauzların milli düşüncəli insanları əllərindən gələni əsirgəmədilər.

Milli ideyanın güclənməsi, toplumun bu ideya ətrafında birləşməsi üçün siyasi-mədəni toplantılarla yanaşı, Elmi tədbirlərə, simpoziumlara da ehtiyac duyulurdu. 1998-ci il noyabrın 6-7-də Komrat şəhərində keçiriləcək “3-cü Xalqlararası Qaqauz Kültür Simpoziumu” elmi mahiyyət daşısa da, bir yönü də Qaqauz Yeri Özək Ərazi Qurumunu tanımağa, onun Türkiyə ilə əlaqələrinin möhkəmlənməsinə xidmət idi. Simpoziumun keçirilməsinin təşəbbüskarların və təşkilatçıların başında gənc araşdırıcı, şair Tudora Arnautdur desəm, yanlış olmaz.

Ukrayna Respublikasındakı Bolqrad rayonuna daxil olan Dmitrovka kəndində Qaqauzlar yaşayır. Tudora Arnaut da 1970-ci il sentyabr ayının 6-da bu kənddə kolxozçu ailəsində doğulub. Milli Qaqauz aydınlarının

apardığı səmərəli danışıqlardan sonra Azərbaycan Respublikasında ildə bir neçə gəncin oxumasına razılıq alınmışdı. İlk göndərilən Tudora Arnautdu.

1993-cü ildə Bakı Dövlət Universiteti “Şərqsünaslıq” fakültəsinin “Türk dili tərcüməçiliyi” bölməsini qurtaran Tudora Arnaut Türkiyəyə işləməyə getmiş, ona Azərbaycanda verilmiş diplom magistr hüququnda olsa da, Türk dilini və ədəbiyyatını daha yaxşı öyrənmək üçün Ankaradakı Qazi Universitetinə qəbul olunmuşdur. Türkiyədə ali təhsilini uğurla başa vurub, təcrübə qazandıqdan sonra Komrata dönmüş, orada yeni yaradılmış universitetdə işə başlamışdır.

Qaqauzların 1991-ci il fevralın 11-də açılan ilk və yeganə ali məktəbi-Komrat Dövlət Universitetinin maddi və mənəvi dəstəyə ehtiyacı vardı. Türkiyənin Baş Naziri Süleyman Dəmirəl yardımını əsirgəmədi. Onun köməyi sayəsində universitet öz adını və statusunu qoruya bildi.

Universitetə yeni rektor təyin olunmuş Qaqauz millətindən olan və milliyətçi duyğulara sahib Stepan Varban Rusdilli olsa da, yaxşı bilirdi ki, Rusiyadan onlara heç bir dəstək gəlməyəcək. Ali təhsil ocağının möhkəmlənməsinə və inkişafına yalnız Türkiyə yardımçı ola bilər. Türkiyə Türkcəsində yaza və fikirlərini sərbəst ifadə edə bilmədiyi üçün Türkiyə ilə sıx əlaqə qurmaqda ona Tudora Arnaut yardımçı ola bilərdi. Çünki Tudora Arnaut Türkiyə Türkcəsini bilməklə yanaşı ölkənin elm adamlarını, dərnək rəhbərlərini və ictimai-siyasi xadimlərini, deputatlarını yaxından tanıyırdı.

Tudora Arnautun Komrata gəlməsi, elə bil, göydəndüşmə olmuşdu. Stepan Varban onu özünə xarici

əlaqələr üzrə köməkçi götürmüşdü. Tudora Arnaut da etimadı doğrultmuşdu.

Onun Bakıya ali təhsil almağa gəlməsi, elə bil, Qaqauz gənclərinə yol açmışdı. 1988-ci ildə Moldova Elmlər Akademiyası “Qaqauzologiya” şöbəsinin araşdırıcılarından Mariya Maruneviç və o dönəm şöbə müdiri Stepan Kuroğlunun təşəbbüsü ilə Bakıya ali təhsil almağa göndərilmiş iki gəncdən biri Tudora Arnaut olmuşdu. Diribaşlığı, ünsiyyətçilliyi ilə seçilən bu qız universiteti bitirib, diplom alaraq vətənə dönməyi qarşısına məqsəd qoymamışdı, həm də qaqauzları tanıتماq üçün radio və televiziya, ictimai təşkilatların toplantılarında çıxışlar etmiş, Azərbaycanı gəzmiş, özünə çoxlu dostlar tapmışdı. Azərbaycanda başlamış antisovet mitinqlərdə iştirakı, yeni yaradılan Azərbaycan Xalq Cəbhəsinə üzv yazılması onun dünyagörüşünün formalaşmasında, milli məsələləri dərinlən öyrənməsində müsbət təsir göstərmişdir.

1993-cü ilin yayında M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin “Şərqsünaslıq” fakültəsinin “Türk dili tərcüməçiliyi” bölümünü əla qiymətlərlə başa vuran Tudora İvan qızı Arnaut vətəninə döndü. Lakin heç iki ay çəkməmiş geri qayıtdı. Bakının durumundan xəbərdar idi. Çoxları Xalq Cəbhəsinin qərargahı olan küçədən keçməyə cürət etməyəndə, o tez-tez qərargaha gəlir, verilən tapşırıqları yerinə yetirirdi. Bir sözlə, bacardığı işin qulpundan yapışırdı. Hər şey gözləri qarşısında baş versə də, təhsilini davam etdirmək, ictimai-siyasi işlərdə bişmək istəyirdi. Buna Bakıda imkan yox idi. AXC üzvləri təqib edilir, hər yerdə sıxışdırılır, müxtəlif bəhanələrlə həbs edilirdi. Buna görə də onu Ankaraya göndərməyi qərara aldıq.

Dolmuşdu. Bir himə bənd idi ki, ağlasın. Bakıdan getmək istəmirdi. Könlünü almaq üçün: “Nə oldu, Bakıya gələndə də ağlayırdın, indi gedəndə də ağlayırsan?”, – dedim. Özünü ələ alıb güldü.

Simpozium iştirakçılarının bir qrupu Komrat Dövlət Universitetinin qarşısında.

Tudora Türkiyəyə tikinti şirkətlərindən birində tərcüməçi işləyib özünə dolanışiq pulu qazanmaqla kifayətlənmədi. Orada da ictimai işlərə qoşuldu. Biz də onu unutmadıq. Arif Rəhimoğlu ilə Ankaraya gedəndə Tudoranın çalışdığı şirkətə də baş çəkdik. Bizim gedişimiz onu kövrəltməklə yanaşı, iş yoldaşlarının diqqətini də ona yönəltdi. Biz də onu tanıdığımız dərnək rəhbərlərinə, deputatlara, araşdırıcılara təqdim edərək qayğı göstərmələrini, onun vasitəsilə Qaqauzlarla əlaqə qurmalarını xahiş etdik. Bütün bunlar öz bəhrəsini verdi.

Az bir zamanda Tudora yalnız Ankarada deyil, İstanbulun, İzmirin, Konyanın, Sivasın millətçiləri arasında da tanındı. Türkiyəyə gedəndən bir il sonra Tudora Arnautun “Qaqauzam, Bucaqdır yerim” adlı şeirlər kitabını

Ankaradakı “Ocak” yayınlarnının sahibi, Türk milliyətçisi Bahattin Ergüzer nəşr etdirdi. Bahattin bəy Tudoraya və onun kimi Türk dünyasından gələn digər gənclərə qol-qanad verir, onlara mənəvi dəstək olurdu. Kitabdakı şeirlər Qaqauz dilində olduğundan, hər səhifənin sonunda Türkiyədə anlaşılmayan sözlərin qarşılığı verilmişdi.

Tudoranın Türkiyədə olduğu illərdə yalnız Türkiyədə deyil, Rumınyada, Makedoniyada və b. bölgələrdə keçirilən elmi konfranslara, simpoziumlara, qurultaylara qatıldı. Mövzusu da həmişə dünyada sayı 300 min olmayan Qaqauzlardan oldu. Türkiyənin elmi jurnallarında “Qaqauzlarda Nəsrəddin Xoca”, “Qaqauzlarda düyün adətləri”, “Qaqauzlarda ilk yaz bayramı” və b. araşdırmalarını çap etdirdi.

Tudora Arnaut yeni yaradılmış universitetlərini tanımaq, əlaqələri genişləndirmək üçün rektorla danışib, ikisi Türkiyədə keçirilən Xalqlararası Qaqauz Simpoziumunun üçüncüsünü Komratda keçirməyi planlaşdırır. Lakin bu arzusunun reallaşması üçün universitetin maddi imkanı yox idi. Tudora Arnaut Türkiyədəki tanıdığı adamlarla danışır, simpoziuma qatılanların hər birinin xərclərini özlərinin ödəməsi haqqında razılığa gəlir. Mən də Azərbaycan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Quzey Qafqaz, Tatarıstan və Başqırdıstandakı Türkoloqlarla danışqlar apardım, onları simpoziuma gəlməyə həvəsləndirdim. Lakin heç biri yol pulu, hotel və yemək xərcləri ödənməyən simpoziuma gəlmək istəmədi.

Tudora Arnaut isə gənclik çılğınlığı ilə deyirdi: “Bunlar necə Türk, necə Türkoloqlar?! Yol haqqı, hotel,

yemək xərcləri ödənən simpoziumlara qaça-qaça gedirlər, amma kasıb qardaşlarının qapısını açmaq belə istəmirlər!”

Mehrac Babayevin xeyirxahlığı

Tudora Arnautun bu gileyi məni dost-tanışdan borc pul tapıb Komratda keçiriləcək simpoziuma getməyə məcbur etdi. “Qaqauzlar Azərbaycanda” mövzusunda məruzə də hazırlayıb göndərdim. Tərslikdən səfər ərəfəsində borc ala biləcəyim adamların biri Doğu Türkünstanə, o biri də Almaniyaya getmişdi.

Simpoziuma az qalmış çayxanada söhbət edərkən Arif Rəhimoğlu Komrata nə vaxt yola düşəcəyimlə maraqlandı. O da simpoziuma Azərbaycandan bir neçə məruzəçinin getməsinə çalışmışdı. Lakin yol və orada qalma xərcləri ödənmədiyinə görə heç kimi razı sala bilməmişdi. Mənim də “getməyəcəyəm” deməyim Arifin qanını qaraltdı. Səbəbini soruşanda, yol pulu ala biləcəyim adamların Azərbaycanda olmadıqlarını söylədim.

Rusiyada yaşayan iş adamı Mehraq Babayev həmin günlərdə Bakıdaydı və bizimlə çay içirdi. O, heç nə demədən əlini cibinə saldı. 300 dolları çıxarıb qarşıma qoydu. Bütöv Azərbaycan Birliyi üçün qərargah kirayələmiş, təşkilatın “Tanıtım” qəzetini maliyələşdirən Mehraq Babayevin bu hərəkəti heç birimiz üçün gözlənilməz olmadı. Təşəkkürümü bildirməkdən başqa bir söz deyə bilmədim. Evə gəlib çox götür-qoy etdim. Bu pul Kişinyova təyyarə ilə gedib-gəlməyə çatmazdı. Kişinyovdan Komrata getməyə, mehmanxanada qalmağa, yemək xərclərinə də xeyli pul lazım idi. Qatar və avtobusla gedib-gəlmək üçün də çox idi. Ölçüb-biçdim və qərara gəldim ki, xanımımı da

aparım. O, Bakıda oxuyan Qaqazlardan, KırımTatarlarından, Axısqa Türklərindən, Uyğurlardan olan tələbələrin əziyyətini çox çəkib, qayğılarına qalib. İndi də gedib onların necə yaşadıkları, necə işlədikləri ilə tanış olsun.

Bakıdan Rostova, oradan da qatarla Kişinyova getsək, yolumuz daha yaxın olardı. Lakin biz Rostova çatandan sonra Odessaya və Kişinyova gedəcək qatarları azı bir gün gözləməli, iki dəfə qatar dəyişməli idik. Ona görə Bakı-Moskva qatarı ilə Dnepropetrovskiyə, oradan da qatarla Odessaya, Kişinyova getməyi qərarlaşdırdıq.

Vaqonların səliqəsizliyinə, xidmət mədəniyyətinin aşağı olmasına, sərhədçilərin və gömrük işçilərinin iki-üç saatlıq yoxlamalarına dözməli olduq. Sərhəd qoşunlarında xidmətə və gömrükdə işə götürülənləri elə bil kobudların, həyasızların arasından testlə seçiblər. Sərnişinlərdən 3-5 manat qoparmaq üçün hər cür dona girirlər. Adamların bir çoxu da başlarını ağrıtmamaq xatirinə bəri başdan pul verirlər. Bu yollarda tez-tez yolçuluq edənlər az qala kimə nə qədər vermək lazım olduğunu əzbərdən bilirlər.

Şəkildə soldan Yaşar Kalafat, Əzizə və Əli

Rus sərhədçi əsgər və zabitlərinin kobudluğuna baxmayaraq, azərbaycanlı qadınlar öz övladlarını yada salıb onlara yemək, meyvə verirlər. İki sərhədçi hərəsinin əlində bir xirnik bizim vaqona girdi. Aranı sakit görüb böyük dişləklə onu yeməyə başladılar. Boğulacaqlarını görüb

kupemizdəki su şüşələrini götürüb onlara uzatdım. Çünki boğulduğundan gözləri kəlləsinə çıxmışdı. Nə uda bilirdilər, nə də geri qaytara. Hər ikisinə su şüşələrini verib içmələrinə işarə etdim. Su da boğazlarından keçmirdi. Kürəklərinə vura-vura onları birtəhər vəziyyətdən çıxardıq, gözlərindən yaş gəlirdi. Komandirlərinin görəcəyindən qorxub çox oturmədilər, kupedən çıxdılar.

Narı, heyvanı, xirniyi yeyə bilməyən çox Rus görmüşdüm. Ona görə sərhədçilərin xirnikdən böyük dişlək alıb çeynəyəndə boğulacaqlarını bilib köməklərinə çatdım.

Şər qarışanda Dnepropetrovskiyə çatdıq. Kişinyova və ya Odessaya gedən qatarlara bilet almaq üçün növbəyə durmuşdum. Kassanın qarşısında adam çox idi. Gedəcəyim şəhərlərə biletin olub-olmadığını da kassirdən öyrəne bilərdim. Bu zaman kassanın qarşısından növbəyə duranların yanından keçən bir qadın “Odessaya avtobus yarım saat sonra yola düşür. Getmək istəyənlər arxamca gəlsin”, – dedi. 4-5 nəfər sıradan çıxıb onun arxasınca gedəndə biz də yol çantalarımızı götürüb onlara qoşulduq.

Dəmiryol vağzalının yaxınlığında avtobus durmuşdu. Çantalarımızı alıb yük yerinə qoydular və dedilər ki, keçib boş yerlərdə otura bilərsiniz. Avtobusda 7-8 qadın tək-tək oturmuşdu, yanlarında da kiminsə oturmasına icazə vermirdilər. Biz özümüzə yer müəyyənləşdirəndən sonra mən vağzala qayıtdım və avtomat telefonla tanışımız Bəhrüza zəng vurub avtobusla Odessaya gələcəyimizi və bizi qarşılmasını xahiş etdim. O, avtobusun Odessaya nə vaxt çatacağı, harada dayanacağı ilə maraqlandı.

Odessadakı topdansatış bazasından geyim-keçim alıb gətirən alverçilərin kiralədiyi avtobus səliqə-səhmanlı olmasa da, dediyi vaxtda yola düşdü.

Yol boyu Türk mənşəli çay, təpə, dərə, tala və s. adlarına rast gəlirdik. Onların çoxluğu xanımımı təəcübəndirdi. “Ukraynada Türk mənşəli toponimlər nədən bu qədər çoxdur”, – deyə soruşanda “Çünki bu yerlərdə bir zamanlar Qıpçaq – Peçenek, Kuman, Polovets babalarımız, Hun babalarımız at oynadıblar”, – cavabını verdim. Onun qeyri-müəyyənliklə baxmasına aydınlıq gətirmək üçün yenə əlavə edirəm: “Tarix dərsliyində oxuduğun skiflərin, polovetslərin yaşamış olduğu yerlərlə gedirik. Onlara rast gəlməsək də, bu yerlərə vurduqları möhürlərə – toponimlərə, kazaklaşmış, ukrainləşmiş, rumınlaşmış, urumlulaşmış yadıca, iticələrinə rast gəlirik”, – dedim.

Yol boyu normal dayanacaq, yeməcxana, tualet olmadığından üç-dörd saatdan bir təbii tələbatlarını ödəmək üçün yol kənarındakı ağaclığa, kolluğa gedib geri dönənlər avtobusa girəndə içərini üfunət qoxusu бүrüyürdü. Hava soyuq olsa da, pəncərəni açmaq məcburiyyətində qalırdıq. Bu zülmə səhərə yaxın Odessaya çatdıq.

Bizi qarşılayacağına söz vermiş tanışımız çəhrili Bəhruzdan bir xəbər yox idi. Xeyli onu gözlədikdən sonra taksiyə ünvanlarına getdik. Gənc ailə ilə birlikdə səhər yeməyi yedikdən sonra gecənin yuxusuzluğunu və yorğunluğunu çıxarmaq üçün bir neçə saatlıq dincəlməli olduq.

Oradan çətinliklə də olsa, Komratda olan Tudora Arnautla danışdıq. O dedi ki, Türkiyədən gələn qonaqları qarşılamaq üçün Kişinyov hava limanına gələcək. Yaxşısı

budur, biz Odessa-Kişinyov avtobusu ilə gələk. O, bizi avtovağzaldan götürsün, birlikdə hava limanına gedək.

Onun planı ilə hərəkət etdik. Tudora Arnaut Türkiyənin universitetə bağlı olduğu təzə “İsuzu” markalı avtobusla gəlib bizi avtovağzaldan aldı. Hava limanında Türkiyədən gələnləri qarşılayaraq Komrata doğru yola düşdük.

Türkiyədən gələnlərin əksəriyyətini şəxsən tanıyırdım. Onlala görüşümüz və mehriban söhbətimiz yol boyu çəkdiyimiz əziyyətləri kölgədə qoydu.

Nahar süfrəsində. Şəkildə soldan: Yaşar Kalafat, Əli Şamil, Başqırdıstandan gəlmiş professor Zinur Nurqalini və Əzizə Şamil.

Tudora Arnaut Komratda xanımımın məni prorektor Aleksandr Onofreyin evinə gətirdi. Aleksandr Onofreyin xanımı dördotaqlı mənzillərində bizə bir otaq ayırmışdı. Qonaqpərvər Rus qadınının evdə it saxlamaq

həvəsi olmasaydı, gecələr rahat yata bilərdik. Aleksandr Onofrey də itin gecələr hürüb onu yuxudan oyatdığından gileyləndi. İtin hürməsinə görə bizdən üzrxahlıq etdi.

Simpoziumun iştirakçıları

Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyətindən gəlmiş İsmail Bozkutu, Başqırdıstandan gəlmiş Zinur Nurqalini və məni çıxsaq, simpoziumun məruzəçiləri Türkiyədən gələnlər və Moldovada yaşayan Qaqauzlar idi. Qaqauzların çoxunu qiyabi tanıyırdım. Öncələr görüşdüyüm isə şair Todur Zanet, etnoqraf, fəal ictimaiyyətçi Mariya Maruneviç və

Qaqauzların ilk romançısı, şair, bəstəkar, müğənni kimi tanınan, Bakıda müdafiə edib filologiya elmlər namizədi elmi dərəcəsi almış Dəniz (Dionis) Tanasoğlu idi.

Noyabrın 6-da saat 8:30-da qeydiyyat başladı. Proqrama 48 məruzə daxil edilmişdi. Onlardan Güllü Yoloğlunun və Kayseridən Bayram Durbilməzin gəlmədiyini gördüm. Öncələr görüşüb tanış olduğum aydınlardan və siyasi xadimlərdən Türkiyənin keçmiş Kültür Bakanı, indi millət vəkili olan Namik Kamal Zeybekin, Seher Türkerin, Yaşar Kalafatın, Nail Tanın, Tahir Kutsi Makalın, İrfan Ünver Nasrattinoğlunun, Mehmet Önderin, Ahmed Cebeçinin, Şükri Tekin Kaptanın, Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyətindən İsmail Bozqurtun simpoziuma qatılması ürəyimdən olmuşdu.

Türkiyədən gələnlərdən Tokat Universitetinin müəllimi Bürhan Kaçarla, Nezih Demirtepeyle, Hürriyet Ersoyla, bank işçisi, həvəskar süsləmə sənətçisi, babaları Kırım Tatarlarından olan Handan Kayaköklə, Başqırdıstandan gəlmiş professor Zinur Nurqalın və başqaları ilə ilk dəfə bu simpoziumda görüşüb tanış oldum.

Komrat şəhərinin Kültür evində (Mədəniyyət evi) simpoziumun açılışı oldu. Plenar iclasda yalnız Qaqauz Yerinəin rəhbər işçiləri deyil, Moldova Respublikasının rəhbər işçilərindən, deputatlarından da iştirak edirdilər. Çıxışçılar əsas diqqəti simpoziumun mövzusunda çox Türkiyə-Moldova əlaqələrinə yönəldilər.

Plenar iclasdan sonra Türkiyədən gəlmiş bank işçisi, süsləmə sənətçisi Handan Kayakökün əl işlərinin sərgisi oldu. Osmanlı nümunələri arasından gümüşdən hazırlanmış bəzək əşyaları maraqla qarşılandı. Qaqauzlar sərgidəki

nümunələri gördükcə maraqla “Bundan mənim nənəmin də var idi”, – deyirdilər. Sərgidəki əl işlərinin Qaqauzlar Qaqauz motivləri, Moldovanlar Moldovan motivləri əsasında hazırlandığını deyəndə bəzən kiçik höcətləşmələr də olurdu.

İştirakçıların sayının az olması, bölmə iclaslarının eyni otaqda keçirilməsi bütün məruzələri dinləməyə imkan verirdi.

Şəkildə.soldan: Türkiyənin keçmiş Kültür Bakanı, millət vəkili Namık Kamal Zeybek, Çadır-Lunqadakı Türk liseyinin qazaxıstanlı gənc müəllimi, Əzizə Şamil və Çadır-Lunqadakı Türk liseyinin Türkiyədən gəlmiş müəllimi Murad....

İkinci Dünya Savaşından sonra Qaqauzların torpaqlarının mal-mülklərinin əllərindən alınıb kolxoza verilməsi adamların narazılığına, qıtlığa səbəb olmuşdu. Simpoziumda acliqdan on minlərlə insanın ölməsinə həsr edilmiş bir neçə məruzəni də dinlədik. Mənim məruzəm də sanki həmin mövzunun davamı idi. Məruzəmdə Azərbaycanca sürgün edilmiş, acliqdan qaçıb gəlmiş Qaqauzlardan söz açardım. Bu məsələ Qaqauzlar üçün yeni idi.

Noyabrın 6-da tarix və dil bölmələrində 23 məruzə dinlənilib müzakirə edildi.

Toplantıya qatılanlar bir-birinə kitab hədiyyə edirdilər. Qaqauzların exlibris (kitab işarələr) rəssamı Petr Vlux əlindəki iki kitabçanı mənə verərək: “Bu sahə ilə məşğul olan rəssamlar azdır. Kitablarm biri sizin olsun. O birini milli kitabxananıza verin. Bəlkə, Azərbaycan oxucuları mənə tanıya, kitab tərtibatı ilə məşğul olan rəssamlar buradakılardan istifadə edə”, – dedi. Bu balacaboy insana təşəkkürümü bildirib kitablarm götürdüm. Qaqauzların ağsaqqalı, kommunist ideologiyasına ürəkdən bağlı olsa da Qaqauz dilinin, ədəbiyyatının inkişafında böyük rolu olan şair, dərslik müəllifi Mina Kösanın “Qerjik yerim”, “Gülümsemee-diyl günaa” kitablarmı mənə bağışladılar. Nədənsə Stepan Koroqlu bərk əsəbləşmişdi. Əsarət altında olan xalqlarm bir-birindən inciməsi, küsməsi təbii haldır. Necə deyərlər, “Yer bərk olanda günahı öküz öküzdə (yəni boyunduruq yoldaşında) görər.

Günün sonunda universitet tələbələri Qaqauz musiqisinin sədaları altında özlərinin hazırladıqları geyimləri nümayiş etdirdilər.

Səhər, günorta və axşam yeməyində süfrəyə bir neçə növ çaxır qoyurdular. Universitetin təsərrüfat işlərinə baxan əməkdaşı əlində kuzə süfrələrə yaxınlaşır, qonaqlardan hansı növ çaxır içmək istədiyini xəbər alır, çaxırlar haqqında bilgi verirdi. Çaxırı o qədər ürəkdən, həvəslə tərifləyirdi, Türkiyədən gələn dindarlar zarafatla deyirdilər: “Dinimiz çaxırı da haram buyurub, insan qəlbini qırmağı da. İndi bilmirik, hansına əməl edək?!”

Süfrədə müxtəlif meyvə şirələri də vardı. Müsəlman dindarları bakallara meyvə suyu süzərək özlərini şərab içən kimi göstərir, sağlıq deyirdilər.

Qaqauzlar Türkdür, yoxsa Türklər Qaqauzdur?

Simpoziyumda məruzə edən araşdırıcılar qaynaqlara dayanaraq Qaqauzların Türk olduğunu söylədilər. Rusiya işğalından sonrakı 200 illik zamanda Qaqauzların Türk olmadığı haqda elmi əsası olmayan, siyasi məqsəd daşıyan təbliğat öz işini görmüşdü. Türk olmayan araşdırıcılar, eləcə də manqurtlaşmış Qaqauzlar Türk sözündən qıçıqlanırlar, İslam dininə mədəniyyətin buxovu kimi baxırlar. Məruzələrində bunu vurğulayırlar və dediklərinə elmi don geyindirməyə çalışırdılar.

Toplantılarda, fasilələrdə, yeməkxanada Türkiyədən, simpoziyumdakı məruzələrdən narazılıqlarını bölüşür, toplantını pozmağa çalışırdılar. Hətta vəziyyət o yerə gəlirdi ki, bir neçə nəfərin simpoziyumu növbəti toplantıda pozacaqlarını eşitdim.

İclasa sədrlik edən Namık Kemal Zeybekə salondakıların Türk sözünün çox işlədilməsindən rahatsız olduqları, bir qrupun isə simpoziyumu pozmağı planlaşdırdıqları haqda kiçik bir məktub göndərdim.

Təcrübəli siyasətçi olan Namık Kemal Zeybek Sovetlər Birliyi dağılanda Türk respublikalarını gəzmiş, onlardakı əhval-ruhiyyəni yaxından öyrənmişdi. Yazdığımı oxuyan kimi durumu anladı və Ahmet Hasan Cəbeçinin çıxışındakı ani fasilədən bacarıqla istifadə edərək dedi: “Budur, qarşınızda çıxış edən Ahmet Hasan Cəbeçi Qaqauzdur. Mənim sağımda oturan Nail Tanın da dədələri Qaqauzdur.

Məşhur sərkərdə, cəsur insan Ənvər Paşanın dədələri də Qaqauzdur”.

Sonra da Türkiyədən onlarla məşhur dövlət adamının, şairin, sərkərdənin, sənət adamının, idmançının adını çəkdi. Onların da ulu babalarının Qaqauz olduğunu söylədi. Sonra dedi: “Mənim də dədələrim Qaqauzdur. Bu gün siz Qaqauzlar Türkiyədə yaşayan 60 milyon Qaqauzunuza sahib çıxmasanız, onlara kim sahib çıxacaq?!”

Namık Kemal Zeybekin alovlu çıxışı alqışlarla qarşılandı. Qərribəmə gəldi ki, simpoziumu pozmaq istəyənlər də, “Biz Türk deyilik, Qaqauzuq!”, – deyənlər də alqışlayırdılar. Gülmək məni tutdu. “Qaqauzlar Türkdür”, – deyəndə əsəbləşənlər, “Türklər Qaqauzdur”, – deyəndə alqışlayırdılar. Namık Kamal Zeybekin belə məharətli manevr etməsinə və salonu ələ almasına heyran qalmışdım.

Şəkildə soldan Qaqauz keşişi Dmitri Ata və Əli Şamil.

Ahmet Hasan Cebeci Namık Kemal Zeybekin replikasının mənasını anladığına görə daha Türk sözü işlətmədi. O, mətndə Türk sözünə rast gələn kimi onu

Qaqauzun oxuduğu açıq-aydın duyulurdu. Çünki bəzən Türk deyib, sonra Qaqauz deyirdi.

Onun Namık Kemal Zeybeki başa düşməsi və çıxışında dəyişiklik etməsi ürəyimdən oldu. Sonrakı məruzələrdə də Türkiyədən gələnlər mətndəki Türk sözünü Qaqauzla əvəzləməyə başladılar. Türkiyədən gələnlərin məharətli maneələri nəinki simpoziumun pozulmasına imkan verdi, əksinə yüksək səviyyədə keçməsinə, Türkiyəyə sevgi oymağa təsir göstərdi.

Simpoziumda məruzələri oxuyarkən qarşıdurma yaranmasın deyə ciddi elmi müzakirəyə getmir, bəzən də zarafatla vəziyyətdən çıxmağa çalışırdıq.

Şeir axşamı

Gündüzlər elmi məruzələr oxunur, müzakirələr gedir, axşamlar isə söz, musiqi məclisləri keçirilirdi. Bu məclislər əslində iştirakçıların bir-birini yaxından tanımasına, Türk xalqları haqqında əyani bilgi almalarına xidmət edirdi. Həmişə olduğu kimi, yenə də Tahir Kutsu Makal məhəbbət şeirləri ilə məclisi ələ almışdı. Gündüzün gərginliyi sanki yoxa çıxmışdı. Tahir Kutsu Makal oxuyurdu:

Sana bir aşık olayım da gör,

Bir gönül düşüreyim.

Renkden-renke gireyim.

Köprüleri ateşe vereyim.

Sana bir aşık olayım da gör.

Ben aşık olunca fena oluram,

Deli-divane olurum,

Kimse tutamaz beni,

Sevdiyim unutmaz beni,

*Seversem, fena severim.
Sana bir aşık olayım da gör.
Ben aşık olunca böyle olurum işte,
Dalgın, düşünceli, hüznü.
Telegraf direkleri yıkılır uğultudan
Ve sonra nekle kaynakı çekintisiz,
Silerim yılları. Gene genç olurum.
İcabında yeniden felç olurum.
Sana bir aşık olayım da gör.*

Komratdakı kilsədə Yaşar Kalafatın çəkdiyi şəkil.

Həmişə olduğu kimi, Tahir bəyin şeirləri yenə də hayküy, gülüş, qəhqəhə ilə qarşılındı.

Toplantını idarə edən Namık Kamal Zeybek Tahir bəydən sonra məni mikrofonu dəvət etdi. Azərbaycan aşıqlarının yaradıcılığı haqqında xoş sözlər söylədi. Sonra da dedi ki, sayın Əli Şamil sizlərə yakın köylüsü Aşiq Ələsgərdən bir dodaqdəyməz oxuyacaq. Diqqət yetirin, o,

şeyri deyəndə dodaqları bir-birinə dəyməyəcək. Bəlkə də, çoxunuz belə şeyri ilk dəfə eşidəcəksiniz.

Namık Kamal Zeybekin gözlənilməz təqdimatı məni bir anlığa çaşırsa da həm də ürəyimdən oldu. Öncə Göyçə mahalının harada yerləşdiyindən, 20-ci yüzildə Rusiyanın üç dəfə İrəvan xanlığının qədim sakini olan Türklərin üzərinə erməni quldurlarını yeritdiyindən, 1988-ci ildə indi Ermənistan adlanan ölkədən Türklərin qovulduğundan danışdım. Sonra göyçəli Aşiq Ələsgərin bir dodaqdəyməzini söylədim.

Məclisdəkilər çox diqqətlə dodaqlarıma baxırdılar. Çətin bir janrda söylənmiş şeyrin axıcılığı hamını heyrətləndirmişdi. Alqış sədaları ara vermirdi. Yenə şeyir oxumağımı təkid etdilər. İmkandan yararlanmağı qərara aldım. Gündüz məruzələrdə “İslam dini elmin, mədəniyyətin inkişafına buxov olub”, – deyən, ateist təbliğatından çıxma bilməyənlərə işarə ilə dedim:

– Abbas Tufarqanlı 17-ci yüzillikdə yaşayıb. Sevgilisini şah sarayından qılinc-qalxanla, pul-para ilə deyil, sözlə qurtarıb. İslam dininin hakim olduğu, Quranın hər surə və ayəsinin müqəddəs sayıldığı bir zamanda Abbas Tufarqanlı sevgilisinin məmələrini “Yasin” surəsinə, İslamda müqəddəs sayılan ərəb əlifbasına bənzədənək deyib:

*Pərim, sənin məmələrin,
Heç bilmirəm, nəyə bənzər.
Biri “Yasin” surəsinə,
Biri əlifbaya bənzər.*

Şeirin hər bəndi alqışlarla, gülüş və sevinclə qarşılandı. Sanki məclisdə qadınların, qızların, tələbələrin olduğunu da unutmuşdum. Hardan ağıma gəlmişdi bu şeir? Onu da bilmirdim. Məclisin ruhu eləydi ki, burada fəlsəfi, vətənpərvərlik, didaktik şeir böyük həvəslə dinlənməzdi. Mikrofondan aralanmağa imkan vermir, alqışlayırdılar. Məclisin ruhu, görünür, mənə də hopmuşdu. Bu dəfə də 18-ci yüzillikdə yaşamış Molla Pənah Vaqif haqqında qısa bilgi verib “Ola” qoşmasını söylədim:

*Bir maya bud gərək, baldırı yoğun,
Sərasərət basa dizin, topuğun,
Əl dəyəndə dura burunbaburun
Titrəyə, quyruqdan çox yumşaq ola.
Həyası üzündə, ağı başında,
Öldürə Vaqifi gözü-qaşında
Ya on üç, ya on dörd, on beş yaşında,
Nə ondan böyükrək, nə uşaq ola.*

Özünü saxlaya bilməyən Tahir bəy yerindən qalxıb mikrofona gəldi: “Əli Şamil qardaşım! Sən nə etdin? Mənim məclislərdəki birinciliyimi əlimdən almaq istəyirsən? Abbas Tufarqanlıni da oxumuşdum, Vaqifi də. Sən neredən çıxardın bu şeirləri?! Onlar beni kölgədə qoydular ki!”, – deyərək məni daha da ruhlandırdı.

Başım elə qarışmışdı, xanımım əl çalmaq, alqışlamaq nədir, utandığından başını aşağı saldığını, sifətini gizlətdiyini də görməmişdim. Gəlib yerimdə oturanda “Ayıb deyil, belə şeirlər oxudun?!”, – dedi.

Məndən sonra da şeir və mahnı oxuyanlar oldu. Lakin heç kimi mənim qədər alqışlamadılar.

Səhərişi gün fasilədə ateist düşüncəli araşdırıcılardan birisi mənə yaxınlaşıb “Elə yerdə cavabımızı verdin ki, nə mübahisə açmağa, nə də inkar etməyə imkanımız olmadı”, – dedi.

Şəkildə soldan: Əli və Əzizə Şamil, Tudora Arnaut, Türkiyə İş Bankasının yayını olan “Kültür və sanat” dergisinin Baş redaktoru, Yayın Kurulu Müdiri Dr. Mehmet Önder.

Bucaq haqqında bildiklərim

Qaqaz şairlərinin, yazıçıların, publisistlərinin, araşdırıcılarının yazılarında bucaq sözü çox hallanır. Onlar bucağı coğrafi məkan anlamından çox vətən mənasında işlədirlər. Qaqaz Yeri Özerk Ərazi Qurumu yaradılanda da onun adının Bucaq Respublikası adlandırılmasını istəyənlər olmuşdu. Millətin adı səslənsin deyə Qaqaz Yeri Özerk Ərazi Qurumu üzərində durmuşlar.

Bucaq bizdə olduğu kimi Qaqazlarda da eyni anlamı verir. Yəni künc, bucaq kimi də işlədilir. Bəzi araşdırıcılara görə, ərazinin quruluşuna görə bura bucaq adlandırılır. Bəzi

araşdırıcılar isə bir zamanlar burada bucaq tayfasından olan Türksoylu xalq yaşadığına görə bu yerlər bucaq adlandırıldığını yazırlar.

Qaynaqların verdiyi bilgiyə görə, Volqa (İtil-İdil-Edil) Bulqarlarının bucaq tayfası Dnepr-Dunay çayları ilə Qara dəniz arasında yaşayırmış. 13-cü yüzildə moğollar qıpçaqları sıxışdıranda onların bir hissəsi batıya doğru çəkilmış, bir qismi də Azərbaycanda məskunlaşmışlar.

Bu gün də Moldova Respublikasının güney-doğusu, keçmiş Bessarabiyanın böyük bir hissəsi Bucaq adlanır. Həmin ərazi yunan qaynaqlarında künc, bucaq anlamını verən oqloss adlandırılırdı. Bizans qaynaqlarında oğuzların 11-ci yüzildə Dunay çayını keçərək Balkanlardakı Makedoniya, Parisrione, Yunan və Bolqarıstanda yerləşdikləri yazılır.

Rusiya Osmanlımı güneyə doğru sıxışdırdıqda Bucaqdakı Noqayları-Tatarları ata-baba yurdlarından qovdu. Onların yerinə 1812-ci ildə Bolqarıstandanda yaşayan Qaqauzları gətirdi.

Bu, təsadüfi deyildi. Qaqauzlar Türksoylu olsalar da, dini inanca görə ortodoks xristian idilər. Rusiya hakimləri inanırdılar ki, xristian təəssübkeşliyinə görə Qaqauzlar onları həmişə müdafiə edəcəklər. Lakin gözlədikləri kimi olmadı. Haqsızlığa, zülmə baş əymək istəməyən Qaqauz öndərləri 1906-cı ildə Andrey Qalatsanın başçılığı ilə hakimiyyətə qarşı üsyan qaldırdılar və Rusiyanın Bender qəzasında Komrat Respublikası yaratdıqlarını elan etdilər. Bu Rusiya İmperiyası ərazisində ilk respublika yaratmaq təşəbbüsü idi. Çox təəssüf ki, Komrat Respublikasının ömrü cəmi 5 gün sürdü.

Bu gün Qaqauzların yaşadıkları Bucaq toponiminin yayılma arealı genişdir. Türkiyədə eyni adlı yaşayış məntəqəsi, çay adı var.

Azərbaycanda da bucaq sözü ilə bağlı toponimlər, eləcə də bugünkü Qaqauz Yeri Özerk Ərazi Qurumu mərkəzi Komrat adı ilə bağlı dağ və pır var. Komrat dağı və piri Qəbələ rayonunun ərazisindədir.

“Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət” kitabında yazılıb: “Bucaq – Oğuz rayonunda kənd. Baş Qafqaz silsiləsinin ətəyindədir. Əsl adı Bucaq Daşağıl. 19-cu yüzildə kənd ərazisində Güllü Bucaqlı adlı icma vardı. Bölündükdən sonra bir hissəsi Daşağıl kəndi yaxınlığında yerləşdiyinə görə Bucaq Daşağıl, digər hissəsi isə Muxas kəndi yaxınlığında olduğuna görə Muxas Bucaq adlandırılmışdır. Kənd Qozluçayın sahilində yerləşdiyinə görə, “Qozlu Bucaq” da adlanırdı”.

Baş Daşağıl kəndi yaxınlığında indi də Qoca Bucaq bulağı və Qoca Bucaq çəməni var. 20-ci yüzilin başlarında Azərbaycanca bucaq sözü ilə bağlı toponimlər çox olmuşdur. Bildiyimə görə, indi onların sayı azalmış, Yevlax rayonunda Yuxarı Bucaq və Aşağı Bucaq, Neftçala rayonunda Xolqarabucaq və Kürqarabucaq və b. kəndlər qalmışdır.

Qaqauzlar günümüzdə Ukrayna Respublikası Odessa vilayətinə daxil olan Bolqrad rayonunun mərkəzində və Dimitrovka, Aleksandrovka (Satılık Hacı), Çervonoarmeyskoye (Kubey), Vinqradovka (Kurçi), Jovtnevoye (Karakurt) kəndlərində, Kiliya rayonunun Starı Troyanı (Eski Troyan), Reni rayonunun Kotlovina (Balboka) kəndində, Tatarpınarı və başqa yerlərdə toplu, Zaporijye

vilayətinin Akimovski rayonunun Vladimirovka, Aleksandrovkə və Dmitrovkə kəndlərində qarışıq yaşayırlar. Kiyev, Odessa şəhərlərində və Kırım Respublikasında da yaşayan Qaqauzlar çoxdur.

Tudoranın evində qonaqlıq

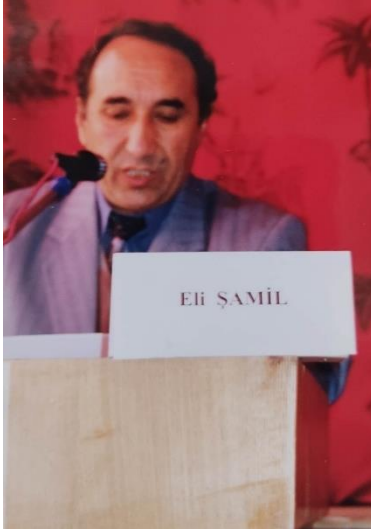
Tudora Arnaut məni, xanımımı və Türkiyədən gələn qonaqlardan 2-3 nəfəri doğulduğu kəndə – Bolqrad rayonunun Dmitrovkə kəndinə qonaq aparmaq istəyirmiş. Sonra fikrini dəyişib. Görüb ki, Komratdan Dmitrovkəyə olan 50-60 kilometrlik çala-çuxur yolu getmək, gedəndə və geri dönəndə Moldova ilə Ukrayna arasında gömrük, sərhəd yoxlamasından keçmək xeyli vaxt aparacaq. Bu da simpoziumun işinin pozulmasına gətirib çıxara bilər.

Ona görə də ata-anasına bizi görmək üçün Komrata gəlmələrini xahiş edib. Atası İvan, anası Anna, bacısı Mariya, xalası Fedora, onun əri Porozoqlu gəlmişdi. Tudoranın valideyinləri iki qız, bir oğul böyütmüşdülər. Onların üzü gülür, əl-ayaqları elə bil yerə dəymir, göydə uçurdular. İlk övladlarının uğuru, evinə gələn qonaqların mötəbərliyi (çünki qonaqlar arasında Türkiyənin keçmiş Mədəniyyət Naziri, deputat Namık Kemal Zeybek də vardı) onların sevincinə səbəb olmuşdu.

Ayda 10 dollar maaş alan Tudora evində bir məclis qurmuşdu. Yeni aldığı mənzilin pulunun yarısını Türkiyədən gətirmiş, yarısını da universitet ona faizsiz kredit vermişdi. Belə bir mənzildə böyük süfrə açılmışdı. Süfrə yeməklərlə bol, otaq adamlarla dolu idi.

Atası və anası Qaqauz yeməklərinin sərgisinin təşkilinə hazırlaşmış kimi süfrəyə qoyun ətindən qovurma,

qıvırma, qoyun pendiri, südlü pirinç, yarpaq və bibər dolması, baş-ayaq soyudulması (Ruslar buna xolodes deyir), çeşidli salatlar və cürbəcür evdə hazırlanmış şirniyyat və s. qoymuşdular. Tudoranın atası İvana görə, süfrənin şah əsəri özünün hazırladığı bir neçə növ şərab idi.

Əli Şamil simpoziumda çıxış edərəkən.

Azərbaycanda soyuqlar düşəndə əti yaxşıca qovurur və qurudulmuş qarına, dəriyə, saxsı və ya şirəli qablara yığıb ətin üzərini örtən qədər yağ tökürlər. Donmuş halda olan qovurmanı qış boyu lazım gəl-diyi qədər çıxarıb isidib yeyir və ya xörəklər bişirirlər. Bunu ona görə edirlər ki, qovurmalıq heyvana, qaza, toyuğa, ördəyə yem verməsinlər. Yəni yem az olduğuna görə heyvanlar və quşlar arıqlayar, əti azalar. İkinci bir tərəfdən, qışda yanacaq da azalır. Çiy əti bişirməyə çox yanacaq gərək olur. Payızda hazırlanmış qovurmanı qızdırmağa və ya ondan xörək bişirməyə o qədər də yanacaq işlədilmir.

Qaqauzlar da bizim kimi əti bişirib qışa saxlayırlar və ona da don qovurma deyirlər. Süfrədə Türklərin su bərəyi, gözləmə dedikləri yeməklərə oxşar yeməklərdə vardı. Xəmirin içərisinə pendir qoyulub, üzərinə qaymaq vurulmuş, fırında bişirilən bu yeməyə qıvırma deyirlər. Lakin Qaqauzlar bizim kimi əti sümüklü bişirib saxlamırlar.

Onlar əti o qədər qaynadırlar ki, sümükdən ayrılınsın. Sümükdən ayrılmış ətə lazımı qədər duz və ədviyyatlar vurur, qurudulmuş heyvan qarnına və ya saxsı, çini, şüşə qablara yığıb saxlayırlar.

Qıvırma hamımızın çox xoşuna gəldi. Sən demə, Tudoranın valideynləri bizim üçün yeməyə gətirdiklərindən başqa evimizə aparmağa qıvırma və s. yeməklər də gətirmişdilər.

Tudora Arnautla bağlı bir məsələni də burada xatırlatsam, yəqin ki, yersiz görünməz. Bakıda oxumağa 50-dən çox Qaqauz gəlmişdi. Onların çoxunu Mariya Marineviç seçib gətirmişdi.

Mariya Marineviç Qaqauz gənclərinin Azərbaycanda millətpərvər, vətənsəvər ruhda yetişəcəklərini düşünmüşdü. Nə yazıq ki, onun arzuladığı kimi olmadı. Bir tərəfdən iqtisadi çətinliklər gəncləri sıxıntıya soxurdusa, o biri tərəfdən də müəllimlər onlara güzəştə getdiyindən yaxşı oxumurdular. Bilirdilər ki, oxusalar da, oxumasalar da, Qaqauz olduqlarına görə müəllimlərin əksəriyyəti onlara qiymət yazacaq.

Bakıda ali təhsil alıb vətənə dönan gənclərin çoxu özlərinə iş tapa bilmədilər.

Nahar fasiləsində təmiz hava almaq üçün Mədəniyyət evinin qarşısında gəzişəndə Bakı Dövlət Universitetinin “Şərqsünaslıq” fakültəsində oxuyan Vova Kiroviçlə rastlaşdım. Onun bacısı da Bakıya oxumağa gəlmiş 50 Qaqauz gəncinin arasında idi. Nə qədər öyüd-nəsihət edirdim, qayğı göstərirdimsə, kitabxanaya getməyə, ictimai işlərə qoşulmağa meyil göstərmirdilər.

Vova yanındakı orta yaşlı, orta boylu birisi ilə məni tanış etdi. Atasıydı. Atası, deyəsən, məni qiyabi tanıyırdı. Çox təkid etdi ki, onların kəndinə gedim, qonaqları olum. Mən isə vaxt olmadığını bildirdim. Onda məndən xahiş etdi ki, Tudoraya tapşırım, qızını və oğlunu universitetə işə götürsün. Mən elə oğlunun yanındaca uşaqlarının zəif oxuduqlarını, universitetdə işləyə bilməyəcəklərini söylədim. Atası yenə də təkid edirdi ki, harada olur-olsun, onun uşaqlarına iş düzəldim.

Bakıda Tudora Arnauta dərslərə müntəzəm getdiyinə, əlaçı oxuduğuna görə lağ edənlərin indi üzləri gəlmirdi ki, ondan iş istəsinlər. Valideynlərini vasitəçi salırdılar.

“Öpücü baba”

Simpozium günlərində bir çox təşkilatlara, məktəblərə görüşə də getdik. Xristianların çoxluq təşkil etdiyi ölkələrdə iştirak etdiyim simpoziumların hamısında bazar günləri iştirakçıları kilsələrə apardıqlarının şahidi olmuşam. Amma heç bir müsəlman ölkəsində cümə günü bizi bölgənin ən məşhur məscidinə dəvət etdiklərini görməmişəm.

1998-ci il noyabrın 8-də saat 11:00-da bizi Komrat şəhərindəki kilsəyə apardılar. Türkiyədən gələnlərin əksəriyyəti namazının vaxtını keçirməyən, oruc tutan araşdırıcılar olsalar da, kilsəyə getməyə etiraz etmədilər. Simpoziumda məruzə etməsə də, hər gün gələn, məruzələri dinləyən, fasilələrdə, axşam toplantılarında fəal iştirak edən Qaqauz keşişi Dmitri Ata ilə dostlaşmışdıq. Din xadiminin elmə maraq göstərməsi, fərqli inanlı Türk xalqlarına sevgisi Dmitri Ataya hörmətini artırmışdı. O, yalnız Azərbaycanda yaşayan Türklərin inancları, dini ayınlərə

münasibətləri ilə maraqlanmırdı. Ateist mühitdən çıxmış müsəlman Türklərin İran, Türkiyə, İraq və başqa ölkələrdəki soydaşları ilə əlaqələrinə daha çox maraq göstərirdi.

Dmitiri Ata İran İslam Respublikasına getməyin mümkün olub olmadığı ilə maraqlandıqda dedim: “Orada sizi məndən daha yaxşı, hörmət və ehtiramla qarşılayarlar”. O, inamsız halda mənim üzümə baxanda Tudora Arnaut gülə-gülə dedi: “Müqəddəs Ata, hocam doğru deyir. Çünki İrana gedəndə hocama onlarla birlikdə çaxır və vodka içməyi təklif edirlər. Hocam da içməyininə görə ondan narazı qalırlar. Amma siz getsəniz, təklif edilən çaxıra etiraz etməyəcəksiniz. Buna görə də sizə diqqət ikiqat artacaq.

Dmitri Ataya viza alarsa, onu İrana aparacağıma, orada din xadimləri və dinsizlərlə tanış edəcəyimə söz verdim. Xatırlatdım ki, gədersə hörmət əlaməti olaraq çaxır aparmaq fikrinə düşməsin. Çünki gömrükdə əlindən alacaq və özünü də sorğu-suala tutacaqlar.

Bazar günü olmasına baxmayaraq, Komratın mərkəzi kilsəsinə gələnlərin sayı az idi. Biz də bir saata yaxın kilsədə xristianların ibadətinə tamaşa etdikdən sonra başqa yerlərdəki görüşlərə getdik. Burada ayinlər Qaqauz dilindəydi.

Qaqauz Yeri Özerk Ərazi Qurumunun elə bir ciddi sənaye müəssisəsi yoxdur. 12 şərab zavodu, 2 yağ zavodu, 2 xalça zavodu, 1 ət kombinatı, 1 spirtsiz içkilər zavodu var. Əhalinin əsas gəlir mənbəyi üzümçülük və bağçılıq sahələridir.

Getdiyimiz təşkilatlarda qonaqları qarşılamaq üçün hazır dayanan yeniyetmə qızlar gələnləri gülərlə, uzun zaman görmədikləri əzizləri kimi öpürdülər. Həmişəki kimi belə qarşılamalarda Tahir Kutsu Makal öndə olurdu. Görüşüb-ayrılmalar xeyli vaxt aparırdı. Komratdakı növbəti görüşlərin birində Tahir bəy yenə öndə gedirdi. İçəridə yeniyetmə qızlar çoxluq təşkil edir, biz isə tələsirdik.

Tahir bəy yeniyetmə qızlarla öpüşüb keçəndə arxasınca

Simpozium iştirakçıları Çadır-Lunqadakı Türk Liseyinin qarşısında.

gələn Nail Tanı da öpmək istədilər. O, zarafatla dedi: “Tahir babanı heyətimizin öpücüsü seçmişik! Bizimlə öpüşməsəniz də, olar!” Onun bu zarafatına hamımız güldük. Görüş mərasimi də xeyli qısaldı. Ondan sonra bu təcrübədən dəfələrlə istifadə etdik. Tahir bəyə tez-tez “Öpücü baba”, – deyə müraciət etməyə başladıq.

Qaqauzlar qonaqpərvərliklərini, Türklərə böyük sevgilərini hər addımda göstərirdilər. Amma hər yerdə təsərrüfatın dağıldığı, iqtisadiyyatın çökdüyü, işsizliyin baş alıb getdiyi görünürdü. Türkiyədən gələn qonaqlar buradakı

professor və dosentlərin 30-40 dollar həcmində maaş aldıklarını eşidəndə heyrətlənirdilər.

Nail Tanın ürəyi dözmədi. Özünü çox narahat hiss edirdi. Qonaqların birinin başındakı beretkanı alıb özü içərisinə müəyyən miqdar pul qoydu. Sonra da arxaya avtobusda oturanlara ötürdü. Avtobusda məni və xanımı çıxmaqla hamısı Türkiyədən gələnlər idi. Hərə qulpundan qoparı beretkaya qoydu. Avtobus dayananda Nail Tan çox böyük nəzakətlə sürücünü kənara çəkib pulu ona vermiş və demişdi: “Benzin alarsan”. Sürücü etiraz etsə də, Nail bəy pulu onun cibinə qoymuşdu.

Səhər, günorta, axşam universitetin yeməxanasında yemək yeyirdik. Orada bizə tələbə qızlar qulluq edirdilər. Nail Tan eyni metodla xəlvətdə pul yığıb bizə qulluq edən tələbələrə, aşbazlara və başqalarına da verirdi. Universitetin rəhbərliyi muzeylərə pulsuz getməyimizi planlaşdırmışdı. Amma Nail bəy onlar üçün də pul yığıb verirdi.

Türkiyədən gələnlər üçün verdikləri pul cüzi olsa da, Qaqauzlar üçün o məbləğ böyük hesab edilirdi. Marağ üçün mən sürücüyə yığılan pulun miqdarı ilə maraqlandım. Onun bir aylıq maaşından çox olmuşdu.

Telefonda qadınların davası

Noyabrın 7-də “Literatura hem kultura” bölməsində məruzələrin oxunuşu başlandı. 14 məruzə dinlənilib müzakirə edildi. Proqramda adları olanlardan 3-4 nəfər gəlməmişdi. Saat 18:00-dakı qapanış toplantısında salonda ayaq üstə duranlar da vardı. Gurluğa səbəb simpoziumdan sonra konsertin olması idi.

Konsert böyük təmtəraqla başladı. Amma ilk nömrələrdən qanım qaraldı. Mahnılarda Sovet ideologiyasının təsiri açıq-aydın duyulurdu. Beynəlmiləlçilik adı altında bölgədə yaşayan xalqların dilində Sovet dövrünün mahnıları oxunurdu.

İstədim təmiz havada gəzişim. Soyuq olduğundan çox gəzişə bilmədim. Bu zaman Todur Zanet də əsəbi halda çölə çıxdı. Məni görəndə: “Toplantılar imkan vermədi, dərdləşək. Yaxında bir kafe var. Gəl gedək, orada oturaq, söhbət edək. Əzizə xanım Aleksandr Onefrey və onun xanımı ilə gedər. Mən də səni aparıb yola salaram”, – dedi. Kafedə adam çox olacağını, hay-küydən qulaq tutulacağını nəzərə alıb təklif etdim Mədəniyyət evinin otaqlarından birində oturub söhbət edək.

Təklifimi ürəyindən olmasa da könlümü qırmamaq üçün gedib Mədəniyyət evinin müdirinin kabinetinin açarını alıb gəldi. Əyləşib keçmişdən, gələcəkdən, yaradıcılıq məsələlərindən söhbət edirdik. Bir xeyli keçmişdi ki, dolubədənli, ucaboylu bir qadın içəri girdi. Bizim otaqda olmağımıza əhəmiyyət vermədi. Direktorun yerində oturub telefonla zəng vurdu. Onun əsəbiliyi yerləşəndən, telefonun diskini yığmağından hiss olunurdu.

Birdən Rus dilində, ukrain ləhcəsində gur səslə telefonun o başındakını hədələməyə, təhqir etməyə başladı. Danışığından belə anladım ki, biz salondan çıxandan sonra Bolqarların mahnı qrupu Sovet dövründə dəbdə olan, Türkləri alçaldan bir mahnı oxuyub. Salonda Türkiyədən gələn alimlərin olduğu, Türkiyə ilə əlaqələrin yaxşılaşdırılmasına çalışıldığı bir zamanda belə bir mahnının proqrama salınmasını təxribat kimi qiymətləndirirdi.

Danışığından bildik ki, konsert proqramını hazırlayan bədi rəhbərin xanımı ilə danışır. Direktorun xanımı yalnız konsert proqramından narazılıq etmirdi. Necə deyərlər, açmışdı pambığı, tökmüşdü sandığı. Ürəyində çoxdan yığılıb qalmış ağrı-acını töküdü. Rusların şovinstliyindən, binanın həyatında oynayan Qaqauz uşaqlarını təhqir etdiklərindən və s.-dən uzun-uzadı danışdı. Telefonun o başındakına dedi ki, sən şovinst bir Russan. Ərin də qorxağın biridir. Yaranmış imkandan istifadə edib ərinin vasitəsilə Stepan Varbanı hörmətdən salmağa çalışırsan.

Todur Zanet işə qarışmasaydı, bəlkə, telefonda dava çox uzanacaqdı. O, xanımı dilə tutaraq sakitləşdirməyə çalışdı. “Qonaq var, sakitləşin. Sabah görüşüb söhbət edərsiniz”, – deyəndə o, sakit tövrlə dedi: “O da bizdəndir. Sovet dövründə Rusların çox ağrı-acısını dadıblar. Onların şovinizmi, hamıya alçaldıcı nəzərlə baxmaları olmasaydı, 20 Yanvarda günahsız adamları öldürməsəydilər, Azərbaycan SSRİ-nin tərkibindən çıxardımı? SSRİ-nin dağılmasından hələ söz getmədiyi bir vaxtda, naxçıvanlılar müstəqilliklərini elan elədilər. Doğru da etdilər. Avropanın ən böyük dövlətləri böyüklükdə olan Ukrayna Naxçıvan kimi kiçik bir Qaqauz Yeri Özerk Ərazi Qurumu SSRİ-dən ayrıldığını elan etdikdən sonra cəsərtləndi”.

Vqf wt" \ cpqv' qpw' {qr" ucw cuc{f, " j n " ±qz" f cp, /
 ceesf, 0' urkpf . "qpwp" C | tdc{ecp"x " P cz±, xcp" j css, pf c"
 dki kuk' zq wo c" i m k f k' F c j c" ±qz" f k p n o m' kuv { t f k o 0'
 Co o c" Vqf wt" \ cpqvn " S cscw rct, p" ðS qmf qo qtö" *ce, pf cp"
 ¾ d + " j css, pf c" u¾ d vn tk' {ct, f c" scrf, , pf cp" dk" u¾ d
 f go f k o 0"

nkf "uqf cp" | k "x " ik' co kn" Vqnev' Wpxgtukvlpk' T quqpk'
 Dwj cp "Me±ct0'

Dg cm cp, p'wtlz/gvpqs tclĳ c'b wĳ g{k'

Uko r qĳ kwo "k vktcm±, rct, p, p" cr ct, rf, , " {gt n t" ct cu, pf c"
 ¥ cf, t/ Nwps cf cm" VÃm { f nk' pwt±wrt, p" c±f, , " rkug{ " f "
 xctf, 0S u d plp' cf, " ku " ¥ cf, t" gn " dk' ko " dc c" f Ã f Ã (Ã o Ã "
 ±cf, t" cpnc o, pf cf, t. " Nwps c" f c" qtf c" czcp" ±c, p" cf, ."
 O qrf qxcpecf, t0'D¾i plp" ks vku cf k { cv, | k h' k p n k ch' gw " f ."
 S cscw rct. " Wntc {, p rct. " Dq n c t rct. " O qrf qxc p rct. " T w rct "
 w c s rct, p, " dw t c f c" qzwo c c" ecp" cv, t rct 0' ¥ Ã p n k' dw' rkug{ k'
 dk k pn t" p' p' Ã w ĳ n w' r k' o m v dn t " s dw' l q n w p w rct 0'

O | wprct,p" w w" sc| epo cu,p,p" dk" u d dk' o nv df " v ftklp" { ãnu n' u xk{ f " swwo cu,f,tuc." fki t" u d dk' f " wescrct,p" ug+krõ ukf k' O nv d " wescrct," r" sk{ o v crf,srct,pc" i ¾ " f g{ kn" o pvs k' vgn t " f q twf ã i ãp" excd" xgtf km tlp " i ¾ " ug+kn t' Dwtcf c" cp, " qrf w wo " o ã n' rko n t' C| tdc{ ecpf cm" ¥ c " t vko " km vlpk' hkg{ n tlpf " f tu' f g{ p" b ã nko " x " v tdk{ ± kn t " ucrcõ " i ¾ pf tf kn t' O kp" nkrqo gvn t" ctenf cm" j tn tlp" o mv dn tlpf " kn u n t' f ." dk/dk tlpk' cp, o crct,." rcs " ucrcõ crct," v s f k r{ ks" j crf,t' O

Dk' k' Dg cm c" m pf kp " f " crctf,rct' Qctf c" i ¾/ f ãm tlo k' j g± xczv{ cf, o f cp ±, zcto c{ ceco OM pf 'S esew [gt k' | gtm' tc| k' S wwo wwpw" u, tcf cp" dk" m pf k' qnc" f c." c{ f, p rct, p, p" o m tkkn 'f c j c ± qz" vcp, p, t' Vwf qtc' Ctpcw' dk" zqt{ cvdc{ cv, u, pf c" | c| , t<

Beşalma

Gecə yıldız Beşalma

Yarım öpüş yerinə

Verdi bana beş alma.

M pf f nk' vctz/ gvpqstch{ c" o w{ g{ klpk' ucu,p, " F o kt k' Mctc± qdcp" s q{ wd03; 55/e ã kn' b c{ 'c{ , p, p" 49/ f " cpcf cp' qrcp" F o kt k' Mctc± qdcp" ±, n , p" dk" o km vugx t" qnwd' S esew " f dk{ { cv ãpcurct, " qpw' km' r g net" f kd' nko k' vcp, ucrc" f c." { ctef, e, n , " ± qzucj rkf k' t' o t' ãp ã" zcns, p, p" o f pk{ { vlpk' kpnk chpc" j ut" gf p" ct " S esew " zcns, " ã ± ãp" km' d f k' k' x " u p frk' hkrõ n t" ± nõ k f k' t' O M pf f ." n ¾ j p " f { kto cpf c" { ctef, , " vctz/ gvpqstch{ c." f k{ ct ãpcuns" o w{ g{ k' [WP GUMQ" v t hkp f p" s g{ f " enp, d' O

cklp" km' gltn tk' 3; 79/ek' kf " õO qrf qxc" Uqulcrkugö" s | gvpk' j hv rkm' rcx ulpf " ± cr " qnwpwd' S esew " f kdn tk' ctcu, pf c" O qunxf cm" O S qtnk' cf, pc" f dk{ { cv

İnstitutunda ilk təhsil alan və ilk kitab çap etdirən Dmitri Karaçoban olub. Onun 1963-cü ildə “İlk laf” (“İlk söz”), 1968-ci ildə “Yanıklık” (“Peşmancılık”), 1969-cu ildə “Bayılmak” (“İlham”), 1970-ci ildə “Persenqələr” (“Variatsuyalar”), “Zelennoye plamyä” (“Yaşıl alov”), 1984-cü ildə “Stixlar” (“Şeirlər”), 1989-cu ildə “Azbukä

Simpozium iştirakçılarından bir qrupu Qaqauz Milli Tarix və Etnoqrafiya Muzeyi qarşısında.

otkritiy” şeir kitabı, 1966-cı ildə “Alçak saçak altında” (“Alçaq dam altında”) hekayələr kitabı nəşr edilib. Onun şirin hekayələri və kinossenariləri Qaqauz ədəbiyyatının inkişafına öz təsirini göstərmiş. Daim ana dilinin təmizliyi uğrunda mübarizə aparan ədib naturəçılığa meyilli olub. Hekayə yazarkən günlərlə kəndliləri danışdırıb, onların söhbətlərini dəftərində qeyd etdikdən sonra bu söhbətləri hekayəyə çevirmiş. Buna görə də əsərlərində ümü-

miləşdirmələr, psixoloji dərinlik əvəzinə insanların gündəlik yaşam tərzini üstünlük təşkil edib. Muzeydə olan eksponatların çoxunu o toplayıb, sistemə salıb.

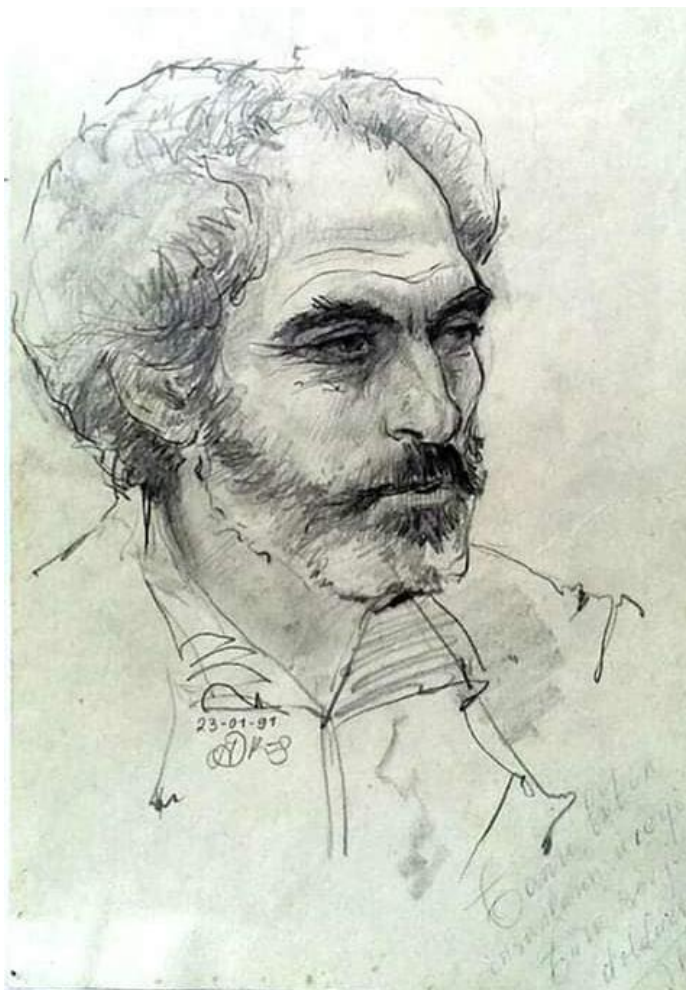
Ömrünü mübarizələrdə, qovğalarda keçirən ədib, rəsmi versiyaya görə, 1986-cı ilin oktyabr ayının 8-də özünü qatarın altına ataraq intihar edib. Onun vaxtsız ölümü xalq arasında müxtəlif söz-söhbətin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Dmitri Karaçobanın əsasını qoyduğu Milli Tarix-Etnoqrafiya muzeyi kəndin mərkəzi meydanında yerləşir.

Kənd meydanında avtobusdan enəndə divarın dibində 5-6 yaşlı kişi oturub özlərini günə verirdilər. Onlar gələnlərin kimlər olduğu ilə maraqlandılar. Qonaqların Türkiyədən gəldiyini eşidəndə oturanlar çəliklərinə dayanıb ayağa qalxıb bizə doğru gəldilər. Biri papağını göyə ataraq sevincək bağırdı: “Mən sizə deyirdim, bizim Türklər gələcək! Gördünüz, gəldilər!”. Bizimlə görüşənlərin sifətlərində bir təbəssüm, gözlərində sevinc yaşları vardı.

1960-cı illərdə Dmitri Karaçobanın köhnə dəyirmanında əsasını qoyduğu muzey indi kəndin mərkəzində yaraşlıq binaya köçürülüb. Qaqauzların məişətdə işlətdikləri əşyalar, bölgədə təsərrüfat işləri aparılarkən tapılan maddi mədəniyyət nümunələri burada toplanıb. 1975-ci ildə kolxoz muzey üçün bina tikmiş, rəsmi açılışı təşkil etmişdir, 1983-cü ildə təmir üçün bağlanmış muzey, 1986-cı ildə yenidən

Komrat Dövlət Tarix-Diyarşünaslıq muzeyinin filialı kimi fəaliyyətə başlamışdır.

Karaçobanın çəkdiyi Elçibəy portireti

Qaqazlar Qaqaz Yeri Özerk Ərazi Qurumu qurduqlarını elan etdikdən az sonra muzeyə də diqqəti artırılar. 1993-cü ildə muzey yenidən qurulub, eksponatlarla zənginləşdirilib. Həmin muzey 1998-ci ilin may ayından Dmitri Karaçoban adına Milli Qaqaz Tarixi və Etnoqrafiyası Muzeyi adlandırılır.

Muzeydə bizə bələdçiliyi Dmitrinin oğlu, rəssam-heykəltəraş Afanasi edirdi. Birdən gözü mənim yaxamdakı yazıya sataşdı. Söhbətini kəsərək:

– Azərbaycanda bir dostum var. Ona salamımı çatdırarsınız, – dedi.

Mən də sakitcə:

– Çatdıraram, – dedim.

O, dedi:

– Heç xəbər almadınız, dostum kimdir?

Mən onun Əbülfəz Elçibəyi nəzərdə tutduğunu bilirdim. Afanasi (Tanas) Karaçobanın Bakıya gəldiyindən, Əbülfəz Elçibəylə görüşdüyündən, onun portretini çəkdiyindən, aldığı müsahibəni “Ana sözü” qəzetində çap etdirdiyindən xəbərdar olsam da, özümü bilməməzliyə vuraraq dedim: “Yəqin, adını söyləyəcəkdiniz”. O, xüsusi əda ilə vurğuyla: “Mənim dostum Elçibəydir. Ona salamımı çatdırarsınız”, – deyərək qürurlandı. Onun bu hərəkəti Türkiyədən gələn araşdırıcı və siyasi xadimlərin üzünü güldürdü.

Muzeyin eksponatlarının çoxluğu diqqət cəlb edir. Maraqlı burasıdır ki, Qaqazlar 1957-ci ildə kiril əlifbası əsasında öz əlifbalarını yaratmalarına baxmayaraq, ədəbiyyat tarixlərini Orxon-Yenisey kitabələrindən başlayırlar. Muzeyin birinci salonunda Gül Tikin abidəsinin maketi qoyulub. Onun üzərindəki yazı bugünkü Qaqaz

əlifbasıyla həm olduğu kimi, həm də bu gün Qaqauzların başa düşəcəyi şəkildə verilib.

Muzeydə folklora da geniş yer ayrılıb. Mixail Çakıra, Nikolay və Dəniz Tanasoğluna, Arabaçıya və başqa ədiblərə ayrılmış bölmələrdə materialların zənginliyi diqqəti cəlb edir.

Yeni dövlətlər, yeni sərhədlər

1998-ci il noyabrın 8-də bizi qarşıladıqları avtobusla da Kişinyov avtovağzalına gətirdilər. Türkiyədən gələn qonaqları isə hava limanına apardılar. Odessaya gedən avtobusun hərəkət etməsinə az qalmışdı. Tələsik bilet alıb özümüzü ona çatdırmasaydıq, növbəti qatara, avtobusa bilet almaq üçün bir gün Kişinyovda qalmalı olacaqdıq. SSRİ-nin dağılması köhnə avtobus, qatar reyslərini də pozub.

Köhnə “İkarus” markalı avtobusla yola düşdük. Bir neçə saat sonra gömrük və sərhəd yoxlamaları başladı. Biz hələ Moldova Respublikasından çıxmamışdıq. SSRİ dağılandan sonra Rusiyanın Moldova Respublikasında yaratdığı Dnestryanı Respublikaya ilk dəfə gəldik. Sovetlər Birliyinin ən böyük silah zavodları burada yerləşir. SSRİ dağılanda Rusiya hərbiçiləri bu nəhəng silah-sursat zavodlarını Moldovaya verməmək və buradan yeni yaratdıqları Dnestryanı Respublikadan Ukrayna, Moldova Respublikalarına, eləcə də keçmiş sosializm blokuna daxil olan Rumuniya və Bolqarıstana təzyiqli göstərməyi planlayıblar. Ərazisi kiçik, dünyaya çıxışı olmayan bu respublikanı nə BMT, nə də dünyanın hansısa bir ölkəsi tanıyır. Amma bu cırıtdan respublikanı idarə edənlərin böyük və güclü dövlətlərə meydan oxumalarının səbəbi arxalarında

Rusiya Federasiyasının durmasıdır. Burada istehsal olunan silah-sursatı Rusiya satır. Zavodları Rusiya hərbiçiləri yeniləyir və onlara silah istehsalı üçün sifarişlər verir.

Burada örtülü gömrük keçid məntəqəsi, texniki avadanlıqlar yoxdur. Bütün xidmətlər, elə bil, səyyar göstərilir. Bu da əsəbiliyə, qanıqaraçılığa, mübahisələrə səbəb olur. Dnestryanı Respublikanı keçib Moldovaya gedəndə sərhədçilər bizim pasportları görəndə necə təəccüblənib onu özlərindən vəzifəcə böyüklərin yanına aparırdılarsa, indi də elə etdilər. Ukraynada, Moldovada, Dnestryanı Respublikada yaşayanlar hələ də Sovet dövründə hazırlanmış pasportundan istifadə edirlər. Azərbaycan isə özünün pasportunu hazırlayıb. Ukrayna və Moldova sərhədçiləri mənim və xanımımın pasportlarını görəndə alıb özlərindən böyük rütbəliyənin yanına qaçır, onlarla birlikdə geri dönürdülər. Sifətlərində bir az sevinc, bir az da qısqanclıq oxunurdu. Yeni pasportumuza görə Ukrayna və Moldova sərhədçiləri bizə hörmətlə yanaşır, gömrük işçiləri isə çantalarımızı yoxlamırdılar. Rusiya tərəfin və Dnestryanı Respublikasının sərhədçiləri və gömrük işçiləri isə, elə bil, pasportun acığını bizdən və yol çantalarımızdan çıxarmağa çalışırdılar.

Odessada qatar və avtobus reyslərini gözdən keçirdik. Bakıya getmək üçün Rostov şəhərinə avtobusla, oradan da Moskva-Bakı sürət qatarı ilə getməyi daha münasib saydıq. Belədə, vaxta qənaət etmiş olardıq. Planlaşdırdığımız kimi də etdik. Rostova Moskva-Bakı qatarının gəlməsinə 4-5 saat qalmış çatdıq. Avtovağzalla dəmiryol vağzalının yanaşı olması işimizi xeyli asanlaşdırdı.

Bəxtimizdən Bakıya gedəcək qatara bilet satan kassanın qarşısı seyrəklilik idi. Lakin mənim bilet almaq üçün Rus rublum yox idi. Xanımımı gözləmə salonunda yol çantalarımızın yanında qoyub çölə çıxmaq istəyəndə pul dəyişənlər qarşımı kəsib onlarla pul dəyişməmi istəyirdilər. Birtəhər onların yaratdığı əngəlləri keçib çölə çıxdım.

Gözləmə salonunda və qarşısında puldəyişənlər qarğa-quzğun kimi səs-səsə vermişdilər. Mən onlarda deyil, rəsmi puldəyişmə məntəqəsində dolları rubla dəyişmək istəyirdim. Bir neçə nəfərdən valyuta dəyişmə məntəqəsinin yerini soruşdum. Öyrəndim ki, dəmiryol binasından çölə çıxıb sola getməliyəm. Oradakı mehmanxananın ikinci mərtəbəsində rəsmi puldəyişmə məntəqəsi var. Mehmanxananı tapmağım o qədər də çətin olmadı. Amma pul dəyişilən yeri tapa bilmirdim. Çünki Bakıda və Türkiyədə pul dəyişilən yerin üzərində “eksçeync” və ya “döviz” yazılır, balaca pəncərəsi olur. İkinci mərtəbədə belə bir yer görmədiyim üçün, elə bildim, burada da xarici ölkələrdə olduğu kimi bizim birinci mərtəbə saydığımız zəmin qat və ya 0 mərtəbə sayılar. Üçüncü mərtəbəyə qalxdım. Orada da pul dəyişən yer görmədim. Yenidən birinci mərtəbəyə endim. Tapa bilmədiyimə görə qeydiyyatçılardan xəbər almalı oldum. Onlar da ikinci mərtəbədə olduğunu söylədilər.

Yenidən ikinci mərtəbəyə qalxdım. Bayaq dəhlizdə gördüyüm üç gənc yenə də həmin yerdə durub söhbət edirdilər. Onlara yaxınlaşıb eksçeyncin yerini xəbər aldım. Eksçeync sözünü anlamadıqlarından “obmen valyuta”

deyən kimi bir-birinə baxıb gülümsədilər və birisi keçib yazı masasının arxasına əyləşdi. Mən yaxınlaşanda yazı masasının siyirməsində Rus rublları və dollarlar olduğunu gördüm.

Şəkildə soldan: Əli Şamil, alim, qaqauz dilində dərsləklərin müəllifi İgnat Baboğlo, Komrat Dövlət Universitetinin rektoru, professor Stepan Varban.

Son dollarlarımı xırdalamaq üçün verdim. Alıb siyirməyə atdı və sayıb mənə rubl verdi. Mən çek verməsini istəyəndə o, dediyimə əhəmiyyət vermədən ağızucu: “Biz çek vermirik”, – dedi və saymazıyana yoldaşlarının yanına getdi. Mən yazı masasının qarşısından ayrılmamışdım. Bir daha xatırlatdım ki, dəyişdiyim dollara görə çek versin. Bu dəfə cavab da verməyib güldülər. Mən də cəld verdiyim dollarları siyirmədən götürüb pilləkənə doğru yönəldim. Rubl da cibimdə idi. Onu qaytarıb siyirməyə atmamışdım. Gənclər mənə hərəkətimi diqqətlə izləsələr də, bir anlıq çaşıb qalmışdılar. Elə bil birdən ayıldılar, ikisi qaçaraq gəlib mənə pilləkənin başında yaxaladı. Dollarları verməyimi tələb etdilər. Mən də çek verməsələr, nə dolları, nə də rublu geri qaytarmayacağımı dedim. Bu zaman yuxarı

mərtəbədən aşağıya enən üç nəfər bizim dartışmamızı görüb ayaq saxladı.

Maraqla nə baş verdiyini izləyirdilər. Adamların çoxala biləcəyindən, hay-küy düşəcəyindən, ya da hansısa səbəbdənsə, bayaq mənə yazı stolunun üzərindəki aparatın işləmədiyini deyən oğlan onu işə saldı, çek yazıb gətirib mənə verdi. Mən də ovcumdakı dollarları ona qaytardım. Nifrət və hədə ilə mənə baxmalarına əhəmiyyət verməyib tələsik çölə çıxdım.

Bilet kassasına növbəm çatdı. Bakıya iki bilet almaq istədiyimi bildirdim. Kassir yer seçib kupeyə iki bilet verdi. Cibimdən pul çıxarıb kassaya verəndə milis kapitanı kobud şəkildə biləyimdən tutub məni kənara çəkdi və pulların sənədini istədi. Mən mübahisə etmədən çeki ona verdim. Diqqətlə baxdıqdan sonra pasportumu istədi. Onu da verdim. Qəribəsi bu idi ki, milis kapitanı nə məni kabinetinə apardı, nə də gözləmə salonundakı stolların birində oturub söhbət edirdi. Gözləmə salonunun qapısının ağzında sorğusuala tutmuşdu. Yanımızdan da adamlar saymazyana keçirdilər.

Əlindəki pasporta baxaraq “bu nədir?” deyəndə özümü saxlaya bilmədim. “Savadın yoxdur? Bəs rütbəni necə alıbsan? İngiliscə yazılıb, oxu gör, nədir!”, – dedikdə o əbləşərək: “Niyə Rus dilində deyil, ingiliscə yazıbsınız”, – dedi.

Mən də sakit və aramla “Sizin kimilərinin o qədər şovinistliyini gördük ki, pasportumuzu Rus dilində deyil, ingiliscə yazdırdıq. Yəqin, xarici pasport görməyibsiniz. Rusiya vətəndaşlarının da pasportlarında xaricə gedəndə ad, soyadları, vətəndaşlıqları ingilis dilində yazılır. Siz

nədən Daxili İşlər Nazirinə göstəriş verirsiniz, pasportları ingilis dilində yazsınlar”, – dedim.

Kapitan mənə nifrətlə baxsa da, soyuqqanlılığını qorumağa çalışırdı. “Rusiyada qeydiyyatda düşmədiyinizə görə cərimə ödəməlisiniz!” – dedi. Mən də “Rusiyada mənim qeydiyyatda düşməyimə qanunlarınız icazə vermir. Mən Rusiyadan keçib Ukrayna və Moldovaya getmişəm. Oradan da geri dönmüşəm. Heç bir ölkədə bir həftədən çox qalmamışam. Buna görə də qeydiyyatda düşməyimə istər Rusiyanın, istər Ukraynanın, istər Moldovanın qanunları icazə vermir”, – dedim.

Biz söhbət edərkən kapitana 3 turist yaxınlaşdı. Onlar

Şəkildə. soldan: Əli Şamil, Başqırdıstandan gəlmiş professor Zinur Nurqalın, Əzizə Şamil. Arxa fonda “Öpüçü baba vəzifəsini yerinə yetirərkən”.

hotelin yerini soruşdular. Rus dilini məndən də pis bildiklərlərdən kapitana sən deyə müraciət etdilər. Kapitan isə onların Amerikalı və ya Avropalı olduğunu hiss edib gülümsəyərək əl işarəsi ilə mehmanxananı göstərdi.

Kapitan məndən əl çəkmək istəmirdi. Ukrayna və Moldovaya getdiyimi təsdiqləyən sənəd istəyirdi. Mən ona pasportumdakı sərhədləri keçərkən vurulmuş möhürləri göstərsəm də, yenə sənəd istəyirdi. Mən əl çantamı açıb içərisindəki biletləri ona uzatdım. Diqqətlə incələdi. Lakin mənə qaytarmadı. Bu zaman ucaboylu bir polkovnik və yanında da mülki geyimli bir şəxs gözləmə salonuna daxil oldular.

Polkovnik kapitandan nə olduğunu soruşdu. Sifətindən qəzəb yağan adamın üzü güldü. Ətrafındakıların eşidəcəyinə əhəmiyyət vermədən, gülərək “İlk azərbaycanlıdır ki, pul vermədən keçmək istəyir. Yol biletlərini də saxlayıb!”

Polkovnik mənə qəribə baxdı və kapitana tapşırırdı ki, onun kabinetinə gedək.

Polkovnik qapını açıb içəri keçdi. Biz də onun arxasınca kabinetə girdik. O, iş stolunun arxasına keçən kimi kapitan mənim pasportumu və biletlərimi stolun üstünə qoydu və pasportunda Rus dilində bir söz belə yazılmadığını söylədi. Polkovnik deyilənlərə əhəmiyyət vermədən hamımıza oturmağı təklif etdi və ilk sualı “nəçisən?”, – oldu. Mən də çox qısa jurnalist olduğumu söylədim. Rostovdan tanıdığım jurnalist olub, olmadığı ilə maraqlandı. Mən şəxsən görüşdüyüm iki jurnalistin və iki universitet müəlliminin soyadını söylədim.

Polkovnik: “Nədən onlar səni qarşılayıb yola salmırlar”, – deyə xəbər alanda, mən də çox qısa: “Onlara xəbər vermədim, məni qarşılasalar, qonaq etmək istəyəcəkdilər. Kasıb olduqlarından xərcə salmaq istəmədim”, – cavabını verdim. Güldü və onunla gələn mülki paltarlı

şəxsə müraciətlə: “Azərbaycanda dostlarım çoxdur. Bilirsiniz, adamı necə qarşılıyır, necə yola salırlar. Ən gözəl restoranlarda qonaq edirlər. Evlərində yediyim xörəklər qədər heç yerdə dadlı xörək yeməmişəm”, – dedi.

Sonra da Azərbaycan Daxili İşlər Nazirliyində işləyən xeyli adamın adını çəkdi. Mən onlardan bir-ikisini tanıya bildim. Sonra gileyləndi ki, onlar nazir müavini, idarə rəisi işləyirlər. Mən isə burada batıb qalmışam.

Demək olar ki, o danışır, mən hərdən sorğularını “hə, hı” ilə cavablandırırdım. Pasportlarımızı bir daha gözdən keçirdi. Xanımımın pasportundakı adını, ata adını və soyadını bərkədən oxuyaraq soruşdu: “Xanımınız harada işləyir? Mən “Respublika Həmkarlar İttifaqları Şurasında” işlədiyini dedim. O, bununla kifayətlənmədi. Öncələr harada işlədiyimizlə, mənim Ermənistan doğumlu olduğum halda nədən Bakıda yaşadığımla maraqlandı. Mən qısaca olaraq universiteti bitirdikdən sonra təyinatla Naxçıvana getdiyimdən, qəzetdə işlədiyimdən xanımımın isə televiziya, partiya işində çalışdığını dedim.

Xanımımın harada olduğu ilə maraqlandı. Mən gözləmə salonunda çantaların yanında oturduğunu söyləyəndə onunla gələn mülki şəxsə müraciətlə: “Azərbaycan qadınları çox səliqəli, evdar, ailəcanlı olduqları qədər də yüksək mədəniyyətlidirlər. Raykomun katibi işləmiş xanım səbirlə ərinin gəlməsini gözləyir. Bizim xanımlar onun yerində olsaydı, səs-küylərindən bütün vəğzal titrəyərdi”, – dedi, sonra da vizit kartını mənə verərək: “Yolda kupenizin qapısını çox döyəcəklər. Pasportunuzu deyil, vizit kartını göstərərsiniz. Dərbəndə kimi sizi rahatsız edən olmayacaq”, – dedi və kapitana da

tapşırıd ki, bizi vaqona mindirib bələdçilərin briqadirinə onun qonağı olduğumuzu söyləsin.

Kapitan suyu süzülə-süzülə mənimlə kassayadək gəldi. Birlikdə biletin pulunu verdik. Çantanın birini mən, birini də o götürüb perrona çıxdıq. Az keçməmiş qatar gəldi. Kapitan polkovnikin tapşırıqlarını can-başla yerinə yetirdi.

Yolda polkovnikin dediyi kimi oldu. İki-üç saatdan bir kupenin qapısını döyüb sənədləri və yükləri yoxlayırdılar. Vizit kartını görəndə kimi sakitcə çıxıb gedirdilər.

Çeçenlərlə mübahisə

Lakin Çeçenistana çatanda vəziyyət dəyişdi. Hərbi geyimdə olan, əli avtomatlı çeçenlər vaqonlarda gəzərək pasportları və yükləri yoxlayırdılar desəm, yəqin ki, yanlışlığa yol vermiş olaram. Onlar xərac yığırdılar. Kupe yoldaşlarımız Bakıda yaşayan Rus qadın və onun Rusiyada yaşayan oğlu idi. Ana oğlunu hərbi xidmətdən qaçıraraq Bakıya aparırdı. Oğlu yol boyu danışmır, ikinci qatda uzanıb yatırdı. Anası zorla oradan endirib yedirirdi. Anası oğluna hərbi hissədə normal yemək vermədiklərindən, hamam olmadığından oğlunun bədəni yara tökdüyündən, Rus ordusundakı “dedavşına”dan çox gileyləndi.

Çeçenlər sənədləri yoxlayanda pasportların arasına 20 dollar qoyub verdi. Onlar pasportları ötəri gözdən keçirib geri qaytardılar. Bizim pasportu isə üç-dörd dəfə diqqətlə gözdən keçirdilər. Çantalarımızı açıdırıb baxdılar.

Məni sorğu-suala tutdular. Mən bildirdim ki, 20 dollar versəm, əl çəkib gedəcəklər. Dollarım qalmamışdı. Olsa belə, verən deyildim. Çünki mənim sənədlərim hamısı yerində idi. Çeçenləri isə sənədlərin doğru olması deyil, pul

maraqlandırır. Mənim pul verməyəcəyimə əmin olduğdan sonra dedilər ki, stansiyada enməliyik. Oradakı əmrləri mənim sənədlərimi yoxlayan adam verirdi. Məndən başqa da bir neçə nəfər vardı.

Biz stansiyaya enəndə milli geyimli, yaşlı bir çeçen diqqətlə mənə baxdı və “Naxçıvan” dedi. Mən onun nə xəbər aldığını başa düşdüm və onun kimi qısa “hə” dedim.

Yaşlı çeçen yaxınlaşıb əl uzadıb mənimlə görüşəndə vəqondakı silahlı çeçənlər də, stansiyadakılar da maraqla baxdılar. O, yanındakılara müraciətlə dedi: “Biz Həcc ziyarətinə gedəndə Naxçıvanda bizi Xalq Cəbhəsinin üzvləri qarşıladılar, yedirdilər, Türkiyə sərhəddinədək yola saldılar. Onlara borcumuz çoxdur”.

Mənə də təklif etdi ki, vəqondan enək, bir neçə gün onların qonağı olaq. Mən təşəkkürümü bildirdim. Xanımımın da işə geciksə, cəzalandırıla biləcəyini söylədim. Pasportlarımızı alıb verdi və üzrxahlıq etdi.

Mən pasportları alıb geri döndüm. İlk sualı kupe yoldaşımız olan qadın verdi. Çeçənlərin əleyhinə danışmış, məndən nə qədər pul aldıklarını xəbər aldı. Mən pul vermədiyimi deyəndə inamsızcasına başını buladı.

Çeçenistandakı bu qanqaraldıcı hadisədən sonra elə bir ciddi problemlə rastlaşmadıq. Rusiya-Azərbaycan keçid məntəqəsindəki 3-4 saatlıq yoxlama bizi lap bezdirdi. Yalamaya keçəndən sonra orada bizim kimi bezikmiş sənişinləri gözləyən taksiyə mindik. Taksi bizi gecə yarısı Bakıya, evimizə gətirib çatdırdı.

15-28 noyabr 1998-ci il

Məqalə Əli Şamilin “Yol dəftərimdən: Quzey Qafqaz, Ukrayna, Moldova və Güney Koreya” kitabından (Bakı, “Köhlən” nəşriyyatı, 2022, səh. 195-240) alınmışdır.

KIBATEK-in KİŞİNYOVDA KEÇİRDİYİ QAQAUZ SİMPOZİUMU

KIBATEK necə təşkilatdır?

Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyətində ilk dəfə 1992-ci ilin sentyabrında olmuşam. Azərbaycan Xalq Cəbhəsi sədrinin ideoloji işlər üzrə müavini Arif Rəhimoğlu ilə birlikdə getmişdik. Prezidentin, Baş Nazirin, Milli Məclis sədrinin, Təhsil Nazirinin və başqa rəhbər işçilərin qəbulunda olmuş, yeni müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycanın durumu haqqında bilgi vermiş, Quzey Kıbrısın Azərbaycanla əlaqələrini necə qura biləcəyi mövzusunda danışıqlar aparmışdıq. Geri döndükdə isə səfərimiz haqqında hesabat yazıb Azərbaycan prezidenti Elçibəyə təqdim etmişdik. Girmedə, Qazi Mağosada rəhbər işçilərlə, aydınlarla görüşdə maraqlı söhbətlərimiz olmuşdu. Hamısı Azərbaycanın Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyətini tanıyıb-tanımayacağını soruşurdu.

Həmin görüşlərdə 1960-1970-ci illərdə Kıbrısdan Türkləri təmizləmək istəyən yunan millətçilərinə qarşı dirəniş hərəkatının öndərlərindən İsmail Bozkurtun adı bir neçə dəfə çəkilmişdi. Xalqını müdafiə etmək istəyi ilə əlinə silah alıb, könüllü müdafiə dəstəsi yaradan bu aydını görmək, onunla yaxın tarixdə baş verənlər haqqında söhbət etmək istədiyimi bildirdim. Lakin vaxt darlığından, bəlkə də, İsmail Bozkurtun adada olmadığından görüşümüz baş tutmadı.

1995-ci il iyunun 9-11-də Kırkale valiliyi – KİKTAV və Folklor Araştırmaları Kurumunun birgə düzenlədiyi “1995-ci il Dünya-Hoşgörü-Manas-Abayyılı” VII

Uluslararası Türk Xalq Ədəbiyyatı seminarı və I Uluslararası Türk Dünyası Kültür Qurultayının proqramında onun adını görəndə sevindim. Toplantının ilk günü onunla tanış oldum. Az danışan, səmimi bir insan olan İsmail Bozkurtla söhbətimiz tutdu. Öncə mən Kıbrısla bağlı uzun, geniş əhatəli suallar verirdim, o suallarımı qısa cavablandırды. Sonra o Azərbaycanla bağlı qısa suallar verməyə başladı. Amma mən sanki Azərbaycan haqqında biliyimi nümayiş etdirmiş kimi geniş, uzun-uzadı cavablar verirdim.

Sonrakı illərdə bir və ya iki dəfə ötəri görüşdük. Geniş söhbət etmək imkanımız olmadı.

1998-ci ildə isə Kıbrısdan bir dəvətnamə aldım. Həmin ilin noyabrın 24-27-də keçiriləcək “II Uluslararası Kıbrıs Araşdırmaları Konqresi”nə özət və məruzə göndərməyin qaydaları yazılmışdı. Məktubu İsmail Bozkurt imzalamışdı. Onun sayəsində Qazi Mağosadakı Doğu Ağdəniz Universitetində keçiriləcək konqresdə “Kıbrıs Azərbaycan mediasında” mövzusunda məruzə oxudum. Məruzəm, deyəsən, İsmail Bozkurtun da, toplantının təşkilatçılarının da xoşuna gəlmişdi. Bu qənaətim səbəbsiz deyildi. Sonralar Doğu Ağdəniz Universitetində və başqa yerlərdə keçirilən toplantıların əksəriyyətinə mənə dəvət məktubu göndərdilər.

İsmail Bozkurt həmin il Kıbrıs, Balkanlar və Avrasiya Türk Ədəbiyyatları Qurumu qısaldılmış adı KIBATEK olan bir təşkilat yaratdı. Mərkəzi Qazi Mağosada yerləşən təşkilat az bir zamanda dünyanın 30 ölkəsində, eləcə də Azərbaycanda nümayəndəsini təyin etdi. Ayrı-ayrı ölkələrdə simpoziumlar, ədəbi-bədii tədbirlər keçirdi. Türk

dili, ədəbiyyat və tərcümə dərgisi olan “Turnalar” jurnalını nəşr etməyə başladı. Türk xalqları arasında elmi-mədəni əlaqələrin genişlənməsi üçün xeyli iş gördü.

Şəkildə soldan Əli Şamil və İsmail Bozkurtla Moldova Elmlər Akademiyasının binası qarşısında.

Bu ictimai təşkilatın fəaliyyəti elmi-mədəni əlaqələr sahəsində universitetləri üstələdi desəm, yəqin ki, şişirtmə sayılmaz. Çünki az bir zamanda Kıbrısdə, Qazaxıstanda, Rumıniyada, Makedoniyada, Kırımıda, Suriya və başqa ölkələrdə 13 elmi toplantı keçirildi. Toplantılarda 20-dən çox ölkədən 700-ə yaxın məruzə oxundu və nəşr edildi. KIBATEK 2003 və 2006-cı illərdə Azərbaycan Yazarlar Birliyi və Azərbaycandakı Universitetlər ilə birgə elmi toplantılar da keçirdi.

KIBATEK 14-cü toplantısını isə 2007-ci ilin oktyabrın 6-10-da Kişinyovda keçirməyi planlamışdı. İsmail Bozkurtun işgüzarlığı, yüksək təşkilatçılıq bacarığı sayəsində simpoziuma göndərilən çoxsaylı məruzələr içərisindən 56-sı seçilmiş, müəlliflərinə dəvət məktubu göndərilmiş, yol biletləri alınmışdı. KIBATEK, Moldova Cümhuriyyəti Elmlər Akademiyası və Qaqauz Bilim və Kulturası Kalkınma Fondu “Kaynak”ın birgə keçirəcəyi toplantıya Azərbaycandan beş məruzəçinin məqaləsi qəbul edilmişdi. Azərbaycan Texniki Universitetin “Metrologiya və Standartlaşdırma” kafedrasının müdiri, “VEKTOR” Beynəlxalq Elmi Mərkəzinin təsisçisi, texnika və filologiya

sahəsində doktorluq diplomu almış, professor Elçin İsgəndərzadənin və Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi Ələddin Həsənoğlunun başqa bir işləri çıxdığına görə o simpoziuma gedə bilmədilər.

Azərbaycandan AMEA Şərqsünaslıq İnstitutunun əməkdaşı Elmira Fikrətqızı, AMEA Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşı Aida Ağakərim qızı, Naxçıvan Dövlət Universitetinin baş müəllimi Hacıyeva Qalibə Əli qızı və bu sətirlərin müəllifinə Kişinyova getmək üçün bilet göndərdilər. Biz İstanbula uçmalı, orada simpoziuma gedəcək araşdırıcıların əksəriyyəti ilə birlikdə Kişinyova getməli idik. Dönüş marşrut da Kişinyov-İstanbul-Bakı idi.

Səfər yoldaşlarım olan gənclərlə dəfələrlə elmi toplantılarda iştirak etmişdik. Sözümlüz-söhbətimiz tutur, necə deyərlər qan-qaraçılıq, inciklik olmurdu. Sancmalarımızı, atmacalarımızı da xoş qarşılayırdıq.

Ərzurumlu Süleyman bəyin xeyriyyəçiliyi

Bakıdan səhərə yaxın uçduq. Kişinyova isə axşamüstü getməli idik. Bütün günü hava limanında oturub uçuş vaxtımızı gözləməyə səbrimiz çatmazdı. Yaranmış imkandan istifadə edib İstanbulun tarixi yerlərini, muzeylərini gəzməyi planlamışdım. Buna pulumuz çatmayacağını bilirdim. Vəziyyətdən çıxış yolunu Süleyman Sabunçuoğluna e-mail yazmaqda gördüm. 1993-95-ci illərdə Bakıda yeni binaların tikinti və təmiri işlərini aparan şirkətə rəhbərlik edən Süleyman bəylə həmin illərdə tanış olmuşduq. Səmimi, xeyirxah, səxavətli, Türk xalqlarının birliyinə can atan bir iş adamı idi. Onun yüksək

mədəniyyəti və insanpərvərliyi sayəsində tanışlığımız dostluğa çevrilmişdi. Süleyman Türkiyəyə dönəndən sonra da əlaqəsini kəsməmişdi.

Hər dəfə zəng vuranda, e-mail yazanda təkid edirdi ki, yolum Türkiyəyə düşəndə mütləq ona xəbər verim. Xəbər verəndə də mütləq özü hava limanına qarşılamağa gəlirdi. Görüşəndə də şirin söhbətlərimiz olurdu. Mənim suallarına, onun işi ilə bağlı məsələlərə qısa cavablar verirdi. Məni isə Türk xalqları ilə bağlı bolluca danışdırırdı. Mənimlə birlikdə elmi toplantılara gedənləri də muzeylərə aparır, milli yeməkləri ilə tanınan restoranlarda qonaq edirdi.

Süleyman bəy İstanbulda olmayanda, işi çox olanda bizi qarşılamağa hava limanına Əkrəm Kayanı göndərirdi. Əkrəm Kaya da Süleyman bəylə birlikdə Bakıda işləmişdi. Burada tanış olduğu Sumqayıtlı bir qızla evlənmişdi. Qızın müəllim işləyən anası da qızına kömək etmək, nəvəsinin qulluğunda durmaq üçün təqaüdə çıxandan sonra İstanbula köçmüşdür. Süleyman bəy “sağ əlin verdiyini sol əl bilməməlidir” düşüncəsi ilə yaşayan birisidir. Amma vicdanı çuvalda gizlətmək olmur. Azərbaycandan neçə nəfərə iş verdiriyindən, maddi və mənəvi yardım etdiyindən xəbərim vardı.

Həmişəki kimi Süleyman bəyə Bakıdan səhər reysi ilə İstanbula uçacağımızı, axşam da Kişinyova gedəcəyimizi yazdım. Bilirdim ki, onun üçün bu kiçik bilgi yetərlidir.

Əkrəm bəy bizi hava limanında qarşıladı. Maşına minən kimi ilk sözü bu oldu: “Muzeylər açılana kimi sizi maraqlı bir yerə aparacam. Orda qəlyanaltı etdikdən sonra hansı muzeyə, kitabxanaya istəsəniz, gedərik. Ramazan ayı

olduğundan qızlar təyyarədə yediklərini, qəlyanaltıya ehtiyac olmadığını söylədilər. Mən yol yoldaşlarımın əksinə hərəkət etdim. Yeməkdən çox Əkrəm Kayanın bizi hara aparacağı ilə maraqlandığımdan onun təklifi ilə razılaşdım. Aida xanım oruc tutduğunu deyəndə, mən: “Səfərdəsiniz, səfərdə oruc tutmamaq da olar”, – dedim.

Yaxşı bilirdim ki, onların arasında orucunu, namazını pozmamaya çalışan Elmira Fikrətqızıdır. O, həmişəki kimi susurdu. Əkrəm Kayanın da oruc tutduğundan xəbərim vardı. Onun orucunu pozaraq bizi restorana aparmasının arxasında nəyə olduğunu hiss etmişdim. Təxminən bir saat sonra Əkrəm Kaya maşını yaşıllıqların əhatəsindəki bir restoranın qarşısında saxladı. Biz maşından enib ətrafı diqqətlə seyr edəndə Əkrəm Kaya: “Yəqin ki, tanıdınız?”, – deyə xəbər alanda biz xorla, özü də heyretlə “Həəə!!” dedik.

Bu restorana birinci dəfə gəlsək də, tanımağımız təsadüfi deyildi. Məlum oldu ki, çoxları kimi biz də “Qurdlar vadisi” serialını diqqətlə izləyirmişik. Polat Alemdara sui-qəsd düzənlədiyi səhnə bu restoranda çəkilmiş. Serialda restoranda böyük partlayış baş versə də, Polat Alemdar oradan sağ çıxırdı. Kadrları gözəl montaj etdiklərindən restoran Polat Alemdarın buraya girişindəki kimi idi. Görünür, partlayış səhnəsini ya studiyada, ya da başqa bir yerdə çəkmişdilər. Əkrəm bəyə bizi buraya gətirdiyinə görə təşəkkürümüzü bildirdik.

Oruc tutacaqlarını deyənlər sözlərini unudular. İştahla səhər yeməyinə başladıq. Həmişə sakit olan, az danışan, az yeyən Elmira Fikrət qızı birdən səsini ucaltdı: “Qarınqulular! İmkan verin mən də yeyim. Bayaqdan

“Yeməyəcəyik, toxuq deyirdiniz”, – indi imkan vermirsiniz əlimi süfrəyə uzadam”. Onun bu zarafatı hamımızı güldürdü. Qızlar da sakit qalmadılar. Onun arıqlığına, az yeməyinə, “əfəl”liyinə sataşdılar.

Səhər yeməyindən sonra deyə-gülə muzeyə gəldik. Muzeyin biletləri baha olduğunu, xərcini Əkrəm Kaya ödəyəcəyini bilsək də, nəzakət xatirinə də olsa, getmirik demədik. Əksinə, böyük həvəs və maraqla muzeyi gəzirdik. Əkrəm bəyin bir neçə dəfə nahar fasiləsi olduğunu xatırlatması da bizi tələsdirmədi. Necə deyərlər, muzey eksponatlarını incələyə-incələyə, o eksponatlar və dövr haqqında bilgilərimizi nümayiş etdirə-etdirə bir də baxdıq ki, saat 17:00 haqlayı, bir azdan muzeyi bağlayacaqlar.

Əkrəm Kaya bizi milli yeməkləri ilə tanınan restorana gətirdi. Çox gəzdiyimizdən, necə deyərlər, ayaq üstə olduğumuzdan yorulmuşduq. Musiqi sədaları altında yeməyimiz üç saata yaxın çəkdi. Əkrəm bəy: “Uçağa yubanarsınız”, – deməsəydi, yəqin ki, “qəhvə söhbətimiz” çox çəkəcəkdə. Bəxtimizdən yollar çox basırıq deyildi. Hava limanına vaxtında çatdıq. Əkrəm bəy cibimə bir zərf qoyaraq: “Süleyman bəy verdi”, – dedi. Etiraz etmədim. Çünki bir neçə dəfə Süleyman bəyin özü verəndə etiraz etsəm də, sonda onun sözü keçmişdi. Təyyarəyə minərkən simpoziuma gedən tanışlarla da görüşdük. Mən yaşda böyük olduğumdan Azərbaycanın gənc alimlərini onlara təqdim etdim.

Kişinyovda

Bu mənim Kişinyova ikinci gəlişim idi. Birinci dəfə 1998-ci ildə gələsəm də, şəhəri gözə bilməmişdim. Bizi simpoziumun yerli təşkilatçıları qarşıladı. Onların arasında Todur Zaneti görəndə başımı yellətməkdən başqa bir əlacım qalmadı. Proqramda onun da adını oxumuşdum. Toplantı günlərində görüşə biləcəyimizi nəzərə alıb öncədən gələcəyimizi xəbər verməmişdim. İstəmərdim, işindən-gücündən ayırım, əziyyət verim. Bu çılğın təbiətli

Azərbaycandan gedən simpozium iştirakçıları Moldova Elmlər Akademiyasının binasını qarşısında. Şəkildə soldan Aida Paşayeva, Əli Şamil, Elmira Fikrət qızı, Qalibə Hacıyeva.

şair isə sabaha kimi dözməmişdi. Bizi qarşılayanda qalib ədasıyla gülürdü. Sifətindən özündən razılıq aydın oxunurdu. Sanki mənə deyirdi: “Bax, sən xəbər verməsən də, gələcəyini bildim və gəlib səni hava limanında yaxaladım”.

Todur Zanetlə Zuğulbadakı söhbətlərim

Todur (Fyodor) Zaneti 1988-ci ildə Qaqauz dilində nəşrə başlayan “Ana sözü” qəzeti vasitəsilə tanımışdım. Naxçıvanda yaşadığım illərdə “Ana sözü” qəzetinə qeyri-rəsmi müvəkkillik etmiş, geniş miqyaslı təbliğatını aparmış, qəzetə xeyli sayda abunə yazdırmışdım. Abunəçilərin sayının çoxluğu yalnız Todur Zaneti deyil, Qaqauz

aydınlarını da, Moldovanın rəhbər işçilərini də heyrətləndirmişdi.

Şəxsi tanışlığımız isə 1989-cü il dekabrın 4-də Bakının yaxınlığındakı Zuğulbada yerləşən “Gənclik” İstirahət Mərkəzində oldu. Həmin günlərdə orada Türk xalqları gənclərinin “Xəzər-89” forumu keçirilirdi. İlk günlər söhbətimiz istədiyim səviyyədə olmasa da, 1989-cu ildə Kişinyovdə Moldova Sovet Ensiklopediyası nəşriyyatında çap edilmiş ilk şeir kitabını “Zamana yersin evim”ə (Salam, mənim evim) “Əli müəllim, bu dünneydə pak dil bizim kanımızdadır. Kölkərimiz anamızdır. 06.12.1989” yazaraq imzalayıb mənə bağışladı. Bir-birimizi nə qədər gülürüz qarşılasaq da, söhbət zamanı bozardığımız da olurdu. Görünür, qəzetə çoxlu abunə yazdırdığımızı görəmi, yoxsa Qaqazlara olan məhəbbətimizə görəmi, ya da fikirlərimizin məntiqliliyinə görəmi Todur tərəddüdlü bir vəziyyətdə düşmüşdü. Onunla şəxsi münasibətlərə görə deyil, Qaqazların müstəqilliyi məsələsindəki baxışlara görə fikir birliyinə gələ bilmirdik.

O, Qaqaz aydınları və mübarizləri adından xeyli sənəd gətirmişdi. Todur Zanet Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin sədri Əbülfəz Elçibəylə, Azərbaycanın ictimai-siyasi xadimləri ilə, şairləri ilə görüşmək istəyirdi. Elçibəy onun gəlişindən və hansı mövqedə olduğundan xəbərdar idi. Ona görə görüşü yubadır və bizə deyirdi ki, onu başa salın. İlk görüşümüzdür. İstəmirəm, Azərbaycandan narazı getsin.

Moldovadakı ictimai-siyasi vəziyyəti diqqətlə izlədiyimizdən bildirdik ki, Qaqazların böyük bir qismi Moldovanın tərkibindən ayrılaraq respublikalarını yaratmaq

istəyirlər. Sayları 150 minə yaxın, ərazisi iki min kvadratkilometrə yaxın bir yerdə dövlət qurulması mümkünsüz idi. Azərbaycanın bəzi rayonları ərazi və əhali baxımından oradan böyükdür.

Aydın Məmmədov da, Ağası Hun (Məmmədov) da, mən də, başqa dostlarımız da ayrı-ayrılıqda Todur Zanetlə söhbət zamanı deyirdik ki, Moldovanın tərkibində milli mahal, Özərək vilayət, olsa-olsa Qaqauz Yeri Özərək Ərazi Qurumu statusu almağa çalışın. Sizin Moldovanın tərkibindən ayrılıb müstəqil respublika qurmanız mümkünsüzdür. Rusiya indiyədək Qaqauzlara milli mahal statusu vermədiyi halda, indi sizi müdafiə edir. Bu o deməkdir ki, sizin vasitənlə Moldovanın Sovetlər Birliyindən ayrılmasını əngəlləmək istəyir.

Todur Zanet çətin də olsa, bir-iki dəfə Moldovaya zəng vurdu və kimlərləsə danışdı. Bakıdakı mitinqlərdə iştirak etdi. Yarım milyonu keçən insan toplusunun antisovet, antirusiya şüarlar səsləndirməsi onu yaman heyrləndirmişdi. Mitinqdə səsləndirilən şüarlar, edilən çıxışlar bizim ona dediklərimizdən daha təsirli oldu. Dekabrın 7-də də Əbülfəz Elçibəylə görüşdü. Söhbətləri çox xoş keçdi.

Todur Zanetin ömür yolu

Todur İvanoviç Zanet 1958-ci il iyunun 14-də Komrat rayonunun Konqaz kəndində anadan olub. 1975-ci ildə kəndlərindəki 1 saylı orta məktəbi bitirdikdən sonra bir istehsalatda işləyib. 1976-1981-ci illərdə Kişinyov Politeknik İnstitutunda oxuyub. Ali təhsili başa vurduqdan sonra tikintidə usta, komsomol komitəsinin katibi, iş icraçısı işləyib. Bədii yaradıcılığa böyük həvəsi olan Todur

Zanet televiziya və radionun Qaqauz redaksiyasında “Bucaah dalğası”nda verilişlər hazırlayıb, 1985-87-ci illərdə Moldova Kommunist Partiyası yanındakı Marksizmi-Leninizm Universitetində axşam şöbəsində təhsilini davam etdirib.

“Xəzər-89” forumunda. Şəkildə soldan: Əli Şamil, Todur Zanet və Xəqani Qayıbov.

Ən gərgin günləri isə 1988-ci ildən başlayıb. Qaqauz dilindəki radio və televiziya verilişlərinin redaktorluğu ilə yanaşı, ayda bir dəfə kiçik formatlı “Ana sözü” qəzetini nəşr etdirib. Qəzet qısa bir zamanda SSRİ-nin müxtəlif bölgələrindən özünə

abunəçi toplaya bilib.

Qaqauzların Komratda Moldova hökumətinə qarşı başladıkları dirənişin öndərlərindən birinə çevrilən Todur Zanet bəzən günlərlə barrikadaçıların yanında qalmalı olub. Eyni vaxtda bir neçə vəzifəni daşıyıb. 1991-93-cü illərdə Kişinyov İncəsənət İnstitutunda müəllim işləməklə yanaşı, “Ana sözü” qəzetinə redaktorluq vəzifəsini də yerinə yetirib və 1993-cü ilin sentyabrın 9-dan qəzeti latın qrafikası ilə çap etməyə başlayıb. Bu olduqca cəsarətli bir addım olub. Moldovanın hökumət rəhbərləri ilə yanaşı, bir çox mühafizəkar Qaqauz da onun əleyhinə gediblər.

1991-1993 və 2001-2002-ci illərdə Qaqauz dilində nəşrə başlayan uşaq jurnalı “Kırılanqac”ında redaktorluğunu boynuna götürüb. İşinin bu qədər çox və gərgin olmasına

baxmayaraq, şeirlərini kitab halına salıb nəşr etdirib, pyeslər yazıb tamaşaya qoydurub. Az qala ildə bir kitab nəşr etdirən Todur Zanet Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra Türkiyədə, Azərbaycanda, Balkanlarda, Rumınyada keçirilən şeir şönlərində, elmi toplantılarda fəal iştirak edib, mükafata layiq görülüb.

Todur Zanetdən söz açan qələm sahibləri onu şair, nasir, dramaturq, nəşir, araşdırıcı, folklor toplayıcısı və başqa peşə sahibi kimi təqdim ediblər.

Biz Kişinyova gedən günlərdə iki kitabı çap olunmuşdu. “Dramaturgiya (yaratma pyesalar, həmçevirmələr) kitabına “Ali Şamila, o uzak günneri hiç vakt, zaman unutmam. 07.10.2007” avtoqrafını yazaraq mənə bağışladı və zarafatla: “Bu axşam boş dayanma, bu kitabları oxu, sabah nahar fasiləsində fikrini mənə deyərsən”, – tapşırığını verib getdi.

Simpoziyumun başlanğıc günü

Sovet dövründən qalma binanı təmir edərək Türkiyədəki sayaq hotel qurmağa çalışmışdılar. Moldova Elmlər Akademiyasının yaxınlığındakı “Kosmos” hotelin xidmət səviyyəsi Sovet dövrünün “qostinsa”larından yaxış olsa da, Türkiyədəkilər səviyyəsində deyildi.

Simpoziyum Moldova Elmlər Akademiyasının əsas binasında keçirilirdi. Bina yaxın vaxtlarda təmir edilmişdi, mebeli, avadanlıqlar da təzə idi. Lakin bilgisayarlar, sürətçixarma aparatları və b. müasir texniki avadanlıqlar çox az idi. Simpoziyumda qeydiyyatdan keçərkən Qaqauzlar mənə yaxınlaşaraq “525-ci qəzet”in 29 avqust 2006-cı il və “Dədə Qorqud” jurnalının 2006-cı il 4-cü sayında çap etdirdiyim

“Türk dünyasının Dəniz Tanasoğlu itkisi” məqaləmə görə təşəkkürlərini bildirirdilər. Məqaləmin Qaqauzlar arasında yayılmasının səbəbkarı Tudora Arnaut və Todur Zanet olmuşdu.

Şəkildə soldan: İsmail Bozkurt, Todur Zanet və Əli Şamil Kişinyovda.

Oktyabrın 8-də başlayan simpoziumun açılış iclasında İsmayıl Bozkurt və Metin Turanın çıxışlarından sonra Moldova Elmlər Akademiyasının prezidenti Georqiy Dukaya, vitse-prezidentə, TİKA-nın Moldova təmsilçisinə

mükafatlar təqdim etdilər. “2007-ci il KIBATEK Ədəbiyyat mükafatı” isə “Ana sözü”nün baş redaktoru, şair, Qaqauzların ilk milli marşının müəllifi Todur Zanetə verildi. Şair isə çıxışında bu mükafatı bütün Qaqauz ədəbiyyatına və dilinə verilmiş ödəül kimi dəyərləndirdi. “KIBATEK Xidmət mükafatı”na isə Moldova Elmlər Akademiyası Qaqauzologiya şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri namizədi Lübov Çimpoeş layiq görüldü.

Moldova Elmlər Akademiyasının prezidenti Georqiy Duka isə çıxışına belə başladı: “Moldovada yaşayan müxtəlif xalqlar bir tacdırsa, Qaqauzlar həmin tacın ən qiymətli daşı, yəni almasıdır”. Çıxışının sonunda isə KIBATEK başqanı İsmail Bozkurta, təşkilatın Türkiyə təmsilçisi Metin Turana və Moldova təmsilçisi Lübov Çimpoeşə fəxri fərmanlar verdi.

12 ölkədən gəlmiş qatılımcıların bir qismi Qaqauz ədəbiyyatı, dili, mədəniyyəti, digər qismi isə başqa Türk xalqlarının ədəbiyyatları ilə bağlı məruzələr etdilər.

Simpoziumda gərginliklər

İsmail Bozkurtun bütün ciddi-cəhdinə baxmayaraq iclaslar arası kiçik fasilələrdə qonaqlara çay, qəhvə, su, meyvə şirəsi, şirniyyat verilməsi onun ürəyincə deyildi. Buna baxmayaraq, o qətiyyənlə narazılığını bildirmir, davranışından: “Nədən verdiyimiz pula layiq xidmət göstərmirsiniz?”, – narazılığı oxunmurdu. Yaxşı bilirdim ki, o, Sovetlərdən ayrılmış respublikalarda dəfələrlə olduğundan belə hallara alışmışdı.

Simpozium günlərində köhnə tanışlardan Fikrət Türkmənlə, Erman Artunla, Metin Turanla, Arslan Bayırla, Kıbrıslı Suna Atun və Ali Nesimlə, Makedoniyalı Numar Aruçla, Ukraynalı Driqa ilə, Qaqauzlardan Todur Zanetlə, Tudora Arnautla, Lübov Çimpoeşlə, Güllü Karanfillə və b. maraqlı söhbətlərimiz oldu. Todur Zanet isə məsləhətçim, yolgöstərənim rolunu oynayırdı.

Simpozium günlərində ilk dəfə tanış olduğum Fikrət Türkmənin doktorantı və assistenti Fərəh Türker (sonralar mənim Fikrət Türkmənə yazdığım e-maillərə cavab verən oldu), Sərdar Aydın, Nuket Top, Ahmet Necmi Yaşar, Burak Gökbulut, Diana Nikoqlu, Dursun Ayan, Betül Özçelebi, Mustafa Yeniasır, Silvi Tabak, Rebiya Uşkun, Petr Paşalı, Neşə Özden və başqalarının məruzələrini maraqla dinlədim.

Simpozium üçün ikinci və dördüncü mərtəbədə iki salon ayrılmışdı. Hər şey qaydasında gedirdi. Məruzələr

oxunur, suallar verilir, məruzələr ətrafında çıxışlar edilirdi. Salonlar arasındakı məsafə uzaq olduğundan və çıxış edənlər ayrılan vaxta dəqiq əməl etmədiklərindən istədiyim məruzəni tam dinləyə bilmirdim. Proqramda işarələdiyim məruzənin birini dinləyib sonra ikinci qatdakı salona enirdim ki, dinləməyi planladığım məruzənin ya sonudur, ya da tam başa çatıb.

Simpozium iştirakçılarından bir qrup.

Simpoziumun ikinci günü baş verən kiçik bir münaqişə olmasa idi, deyərdim ki, hər şey qaydasında gedirdi. Todur Zanetlə ikinci mərtəbədəki salonda məruzələri dinləyirdik. Dördüncü qatdakı salonda iclasa sədrlik edən Mehmet Ölməz bir xəbər göndərdi ki, tez yuxarıya çıxım. Todur Zanetlə yuxarıdakı salona çıxdıq. Bizim qızlar əsəbiliklə iki nəfərlə mübahisə edirdilər. Todur Zanetdən xəbər aldım ki, yaşları 60-ı haqlamış bu kişilər kimdirlər, onları açılışda və dünənki toplantılarda görməmişdim. O dedi ki, bunlar akademiyanın təbiət elmləri bölməsində işləyən professorlardır, milliyətçə ermənidirlər. Toplantılarda

şovnist çıxışlar edir, xristian birliyindən danışıq, Moldova aydınlarını Azərbaycanın, Türkiyənin əleyhinə qaldırmağa çalışırlar.

İclasın aparıcılarından Türkoloq İrina Dırıqa salonda yox idi. Bizdən az sonra o salona daxil olanda qapı ağzında saxladım. Qısaca dedim ki, Mehmet Ölməz Rus dilini bilmədiyindən söhbətin nədən getdiyindən xəbərsizdir və adamları sakitləşdirə bilmir. Siz yerinizə keçin və bildirin ki, oxunan məruzələrdən kənar mövzuda sual verənlər, toplantını pozmaq istəyənlər salonu tərk etsinlər. O, mənim istəyimə əməl etdi. Erməni əlifbası ilə Türkcə mətnləri oxumaqda mahir olan İrina Dırıqa qısa bir izahat verdi. Dedi ki, erməni əlifbası ilə yazılmış mətnlərin hamısını erməni mədəniyyətinin nümunəsi adlandırmaq olmadığı kimi, erməni əlifbası ilə yazılmış qəbr daşları da həmin yerlərdə ermənilərin yaşadığı demək deyil. Onun bu qısa nitqindən sonra ermənilər salonu tərk etdilər, bizimkilər sakitləşdilər.

Simpoziumda Elmira Fikrət qızının (Məmmədova) “Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusu (Elçin Mehrəliyevin yaradıcılığı əsasında)” məruzəsində ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının mövzu qaynağı kimi Qarabağ münaqişəsinin bədii ədəbiyyatda inikası məsələsi əks etdirilirdi. Araşdırmada çağdaş ədəbiyyatımız və Elçin Mehrəliyev yaradıcılığı haqqında simpozium iştirakçılarında məlumat verilməklə yanaşı, Azərbaycanın son dövrlərdə yaşadığı taleyüklü problemlər haqqında da təsəvvür yaradılırdı.

Aida Ağakərim qızının (Paşayeva) oxuduğu “Çağdaş Azərbaycan nasiri İsmayıl Şıxlının əsərlərində tarixilik (xüsusilə “Ölən dünyam” romanında Azərbaycan

Demokratik Cümhuriyyəti dönəmi)” adlı məruzəsində 20-ci yüzil nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən İsmayıl Şıxlının yaradıcılıq yolu barədə, ümumiyyətlə Azərbaycanda tarixi roman müəllifləri haqqında konfrans iştirakçılarında təsəvvür yaratmaq baxımından diqqətəlayiq idi. Aida Paşayeva millətinin tarixini Azərbaycan nəsr tarixində gerçəkliyi ilə əks etdirən müəllifin romanları ilə yanaşı, hekayələrini də tədqiqata cəlb edərək daha dolğun informasiya və geniş elmi araşdırma aparmağa müvəffəq olmuşdu.

Hacıyeva Qalibə Əli qızının “Azərbaycan və Qaqauz Türkcəsinin ortaq dil elementləri” adlı məruzəsində hər iki dilin fonetik, leksik və qrammatik cəhətləri dialektoloji müstəvidə müqayisə olundu. Zəngin elmi qaynaqlar əsasında hazırlanmış məruzədə Qaqauz Türkcəsindəki mövcud fonetik xüsusiyyətlər Azərbaycan Türkcəsinin dialektlərindəki paralellərlə, eləcə də Azərbaycan və Qaqauz Türkcəsinin dil faktları yeri gəldikcə digər Türk dilləri ilə qarşılaşdırılmışdı. O, simpoziumun bağlanış toplantısında Xocalı soyqırımını əks etdirən “Erməni terroru” kitabını, I Qarabağ savaşında ermənilərin dinc əhaliyə qarşı törətdikləri vəhşilikləri əks etdirən diskini və bir də Azərbaycan bayrağını Komrat Dövlət Universitetinə bağışladı. Hazırda həmin bayraq Komrat Dövlət Universitetindəki “Azərbaycan otağı”nda nümayiş etdirilməkdədir. Mən isə simpoziumda “Qaqauzların Azərbaycanda yerləşməsinə dair bəzi sənədlər” mövzusunda məruzə oxudum.

Şəkildə soldan Qalibə Hacıyeva, Elmira Fikrət qızı, Aida Paşayeva. Elə bil, Bakıda heç salxım söyüd görməyiblər. Kişinyovdakı Nizami Gəncəvi parkında salxım söyüd ağacı görün kimi önünə qaçdılar, şəkillərini çəkməyimi istədilər.

Azərbaycandan gedən araşdırıcılar simpozium iştirakçılarına özləri ilə gətirdikləri Qarabağ müharibəsini, Xocalı soyqırımını, erməni təcavüzünü əks etdirən “Azərbaycan həqiqətləri” adlı şəkil-broşuralar payladılar. Hacıyeva Qalibə Əli qızı isə “Erməni terroru” kitabını, Qarabağ müharibəsi ilə bağlı disk

və Azərbaycan bayrağını Komrat Dövlət Universitetinə bağışladı. Komrat Dövlət Universitetində Azərbaycan Otağının açılması da konfrans iştirakçılarının nəzərinə çatdırıldı.

Azərbaycan-Qaqauz əlaqələri

İlk baxışda Azərbaycan-Qaqauz əlaqələri son onilliklərdə formalaşdığı təsiri bağışlayır. Məruzələrdən isə aydın olur ki, orta yüzillərdə Qafqazda Qaqauz adlı kənd varmış. Qaqauzların yaşadıkları yerin Bucaq, paytaxtlarını Komrat adlandırması ilə Azərbaycandakı Komrat dağı, dağın adıyla bağlı pır, eləcə də Bucaq kəndləri, dillərimiz arasındakı yaxınlıq araşdırıcılarımıza maraqlı mülhizələr irəli sürməyə şərait yaratmışdır. Ötən yüzilliyin 80-ci illərinin sonunda yüksək sürət alan Azərbaycan Qaqauz əlaqələri SSRİ-nin dağılması ilə zəifləməyə başladı. Respublikamız dirçəldikcə, səfirliklərimizin sayı artdıqca, səfirliklərdə vətənpərvər, millətsevər kadrlar çoxaldıqca əlaqələrimiz də yaxşılaşır, necə deyərlər, yeni mərhələyə

qədəm qoyurdu. Bunu Azərbaycan-Moldova münasibətlərinin timsalında da aydın görmək olardı.

Simpozium günlərində Moldova Elmlər Akademiyası Qaqauzologiya şöbəsində də olduq. Şöbə 1987-ci ildə yaradılıb. Az bir zamanda xeyli iş görülüb. Şöbəyə rəhbərlik edən filologiya elmləri namizədi Lübov Çimpoesş bildirdi ki, ötən illərdə maddi və texniki sınıntılara baxmayaraq, əməkdaşlarının işgüzarlığı sayəsində 30-yə yaxın monoqrafiya və toplu, yerli və uluslararası qəzet-jurnallarda 300-ə yaxın məqalə nəşr edilib, 50-ə yaxın elmi toplantılara qatılıblar. Onların səyi nəticəsində Qaqauzlar rəsmi qaydada 1993-cü ildən latın qrafikalı əlifbaya keçiblər.

Lübov Çimpoesş şöbənin gələcək planlarından danışarkən Türk xalqları ilə əlaqələrə daha çox diqqət yetirdiklərini bildirdi və nümunə üçün mənim “Türk dünyasının Dəniz Tanasoğlu itkisi” məqaləm çap olunmuş “525-ci qəzetin 29 avqust 2006-cı il və “Dədə Qorqud” jurnalının 2006-cı il 4-cü sayını göstərdi.

Onun Qaqauzların “Ana sözü” qəzetində Xocalı soyqırımına geniş yer ayırması, qəzetdə vətənimizdən bəhs edən yazılara tez-tez rast gəlinməsi və televiziyalarda həftədə bir dəfə Azərbaycan filmləri göstərilməsi haqqında dedikləri də bizi sevindirdi.

Lübov Çimpoesş öncələr nəşr etdirdiyi “Qaqauzların dastan eposu” kitabını mənə avtoqrafla bağışlamışdı. Bu dəfə də nəşrə hazırladığı və ön söz yazdığı “Qaqauz xalq Türküləri” kitabını, Vasili Filioqlunun “Yıl kuşaan koraflları”, “Can sızıntısı” kitablarını və başqa bir neçə kitablarını da mənə bağışladı.

Axşam mən yol yoldaşlarımdan ayrılıb xəstəxanaya getdim. Bilirdim ki, Todurun atası əməliyyat olunub. Bizim gəldiyimizi biləndə həkimi ilə birlikdə həyətə gəldi. Oğlu ilə qürur duyan bu sadə kəndli Azərbaycandan onu yoxlamağa gəldiklərini biləndə bərk sevinmişdi.

Moldova Hökumət Xəstəxanasının qarşısında. Şəkildə soldan: Əli Şamil, İvan Zanet(Todur Zanetın atası), Aleksandr Danç və Todur Zanet.

Dəniz Tanasoğlunun qəbrini ziyarətə getdik

Simpozium iştirakçılarının Kişinyovu tanımaları üçün proqram tərtib etmişdilər. Bu proqramdan mənim üçün ən önəmlisi Kişinyovdakı “Erməni qəbristanlığı”na getməyimiz oldu. “Erməni qəbristanlığı” ermənilərin dəfn edildiyi yer anlamında deyil, məkan adı anlamında işlədilir. Moldovanlar xristian olsa da, onların dəfn edildikləri qəbristanlıqlar başqa yerdədir. Bu qəbristanlıqda xristian inanlı müxtəlif millətlərin nümayəndələri dəfn edilib. Dəniz Tanasoğlu da həmin qəbristanda dəfn edildiyindən

ailəsi ilə birlikdə qəbir ziyarətinə getdik. Dəstəməzə bələdçiliyi Todur Zanet edirdi.

Dünyasını dəyişməsindən bir ildən çox keçsə də, Dəniz Tanasoğlunun qəbiri üzərində abidə qoyulmamış, necə deyərlər, qəbrinin üstü götürülməmişdi.

Dəniz Tanasoğluna kilsədə Dionis adı qoysalar da, Türk dünyasında hamı onu Dəniz ağa kimi tanıdı. Çünki özünü bu adla təqdim edir, şeirlərini bu imza ilə yazırdı. Son illər Bakıya gələ bilmirdi, amma öncələr tez-tez gəlirdi. Televiziya və radiodakı çıxışları, qəzetlərdəki müsahibələri böyük maraqla qarşılanırdı.

Milli oyanış başlayanda aydınlar güclərini, enerjilərini bir sahəyə yönəldə bilmədilər. Harada boşluq gördülərsə, orada bir iş görməyə, xalqına o sahədə xeyir verməyə çalışdılar. Dəniz ağanın yaradıcılığı buna gözəl nümunədir. İlk yaradıcılığa şeirlə başlayıb. Sonralar onun adı qarşısında nasir, müğənni, bəstəçi, rejissor, aktyor, araşdırıcı, ictimai-siyasi xadim sözləri yazılıb. Zaman və xalqının düşdüyü vəziyyət onu bu işləri görməyə məcbur edib. 1957-ci ildə kiril əlifbası ilə Qaqauz əlifbasını yaradan da, ilk Qaqauz romanını yazan da, Qaqauzların ilk peşəkar rejissoru və dramaturqu da Dəniz Tanasoğlu olub.

1922-ci il iyulun 7-də Kiriyyət kəndində Nikolay Tanasoğlunun ailəsində dünyaya göz açan Dəniz ilk təhsilini doğma kəndində alıb. Sonra Kişinyov Pedaqoji İnstitutunun Tarix-Ədəbiyyat, Leninqrad Teatr İnstitutunun aktyorluq fakültəsini bitirib, 1965-ci ildə Bakıda Azərbaycan EA Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda Məmmədəğa Şirəliyevin rəhbərliyi altında “Çağdaş Qaqauz dilində tabeli mürəkkəb cümlə” mövzusunda dissertasiya yazaraq filologiya elmləri

namizədi alimlik dərəcəsi alıb. 1964-cü ildə “Çal Türküm”, 1969-cu ildə “Adamın işləri”, 1970-ci ildə “Xoşluq”, 1975-ci ildə “Gənclik Türküləri” şeirlər kitablarını çap etdirib. Dəniz Tanasoğlu bununla yeni Qaqauz ədəbiyyatının inkişafına güclü təsir göstərmiş olub. “Uzun Karvan” romanı (1985), “Oğlan, həm Lanka” (1981), “Bucakta yalın” (1974) pyesləri, tarixi mövzuda yazılmış “Keykavus” pyesi yalnız ona deyil, Qaqauz ədəbiyyatına şöhrət qazandırıb.

Onun pyesləri yalnız Komratda Qaqauz teatrında oynanılmayıb, başqa dillərə də tərcümə edilib. İstər radio və televiziya verilişlərində, istər pyeslərində xalqın danışiq dilindən, deyimlərdən, ata sözlərindən, mahnılardan gen-bol istifadə edən Dəniz Tanasoğlu “Uzun karvan” romanında xalq yaradıcılığından bəhrələnərək Qaqauzların tarixini bədii əsər kimi yazıb. Bu roman Qaqauz folkloruyla zəngindir.

Dəniz Tanasoğlu Qaqauz xalq mahnılarını toplayıb çap etdirməklə kifayətlənməyib, həm də onların ən coşğun təbliğatçısı olub. Məhz buna görə də şeir və mahnıları xalq mahnılarına qaynayıb qarışıb. “Ana dilim” adlı şeirində ana dilini şirin bala, salxım çiçəyin qoxusuna, gözəl səsə bənzədərkən dilin qorunmasının vacibliyi haqqında belə deyib:

*Dili ləəzım biləlim,
Biz ona, inan, övladı;
Dili hiç kaybetməyəlim
Salt onunnan biz insanız!*

Dəniz Tanasoğlu A.S.Puşkinin, M.Y.Lermantovun, A.A. Nekrasovun, A.Krılovun, V.V.Mayakovskinin, A.T.Tvardovskinin, M.Emineskonun, E.Bukovun, Aşiq

Ələsgərin, M.P.Vaqifin və b. əsərlərini Qaqauzcaya çevirdiyi kimi öz şeirlərini də Azərbaycan, Rus, Moldovan, Türkmən, Tatar və b. dillərə çevirtirib.

Dəniz Tanasoğlunun xanımı Luba hanım Azərbaycandan gədən nümayəndə heyəti və Tudora Arnaulla birlikdə ərinin qəbri başında.

Müəllimlik, rejissorluq edən, musiqi və teatr kollektivləri yaradan, yeni Qaqauz əlifbasıyla “Bucaktan səslər”, “Almanax” toplularını çapa hazırlayan, dünya ədəbiyyatının seçmələrini ana dilinə çevirən, vətəni və milləti üçün çalışan insanın bədxahları da az olmayıb. Onun işgüzarlığına da, istedadına da paxıllıq edənlər həmişə ayağının altını qazıblar. Bu da rəhbər vəzifədə işləyənlərin onu tez-tez cəzalandırmasıyla, sıxışdırmasıyla nəticələnib. Sovetlər Birliyi dağılandıqdan sonra ona münasibət xeyli dəyişib. Öncə yeni açılan Komrat Qaqauz Universitetinə ikinci rektor təyin edilib. 1988-ci ildə Balkanlarda Türk Kültürü Böyük Hızmet Ödülünə layiq görülüb. Ömrünün son illərində isə ali təhsil aldığı Kişinyov Pedaqoji Universitetində professor işləyib.

Azərbaycanın millətsevərləri ilə dostluq edən, ədəbiyyatımızın yorulmaz təbliğatçısı Dəniz ağa 23 Avqust 2006-cı ildə 84 yaşında dünyaya gözlerini qapayıb.

Keşiş, tarixçi, tərcüməçi, millətsevər

Mixail Çakır

Dəniz Tanasoğlunun qəbri üzərinə çiçək dəstələri qoyub, ziyarət edib, məzarı başında şəkil çəkəndən sonra Todur Zanet bizi oradan çox da aralı olmayan Mixail Çakırın məzarı başına apardı. Dedi ki, biz qəribə millətik. Aydınlarımıza, vətən və millət üçün can qoyanlarımıza sahib çıxmırıq. Mixail Çakır çox da uzaq bir dövrdə dünyasını dəyişməyib. 1938-ci ildə dünyadan köçüb. O, dünyadan köçəndə yeniyetmə olan Qaqazların bəziləri hələ də sağdır.

Milli oyanış başlayanda bir qrup gənc qərara aldıq ki, Mixail Çakır məzarına ziyarətə gedək. Qəbiristanlığı nə qədər axtardıqsa, tapa bilmədik. Yaşlı nəsilədən xəbər aldığımız Məlum oldu ki, onların da xəbəri yoxdur. Bir təsadüf nəticəsində Mixail Çakırın məzarı tapıldı. Qəbiristanlıqda baxımsız məzarları üzərindəki qiymətli metalları oğurlayanlar Mixail Çakırın qəbri üzərindəki xaçı torpaqdan qaldırırlar. Polisin gəldiyini gördükdə, soyğunçular qaçırırlar. Məlum olur ki, Mixail Çakırın qəbri üzərindəki dəmir xaç baxımsızlıqdan yıxılıbmış. Ad, soyad yazılan tərəf torpağa düşübmüş.

Məzar soyğunçularının “xeyirxahlığından” sonra Mixail Çakırın qəbrinin üstünü düzəlttik. Yeni bir dəmir xaç qoyduq və adını, soyadını yazdıq. İndi hər əlamətdar

günlərdə bu böyük vətənsəvərin məzarını ziyarətə gəlirik və qonaqları da buraya gətiririk.

Qaqauz ədəbi dilinin formalaşmasında böyük zəhməti olan keşiş Mixail Çakır 1861-ci il aprelin 27-də anadan olub. Onun valideynləri Rusiyanın 1812-ci ildə Çadıra qəsəbəsinə köçürdüyü Qaqauzlardandır. Mixail ilk təhsilini Bender Tihin qəsəbəsindəki dörd sinifli ibtidai məktəbdə alıb. Sonra ailəsinin istəyi ilə Kişinyov şəhərindəki ilahiyat məktəbinə daxil olub. Oranı bitirib Kiyevə gedərək, üç il də orada dini təhsilini davam etdirib.

1881-ci ildə onu Kişinyovda müəllim işləməyə göndəriblər. Qısa bir zamanda din xadimi və müəllim kimi böyük nüfuz qazanıb. Dini məktəbdə riyaziyyatdan, təbiət elmlərindən dərs deməklə yanaşı, kilsədə keşişlik də edib. 1884-cü ildə onu məhəllə müvəkkili, Rus və rumın dilindəki dini mətnlərin nəşri şurasına üzv seçiblər. Nüfuzdan istifadə edərək kilsədə duaların milli dillərdə oxunmasına razılıq ala bilib. Xalqının xristian dinini anlayaraq sitayiş etməsi üçün “İncil”dən və başqa din kitablardan çox istifadə olunan duaları ana dilinə və rumın dilinə çevirib çap etdirib və kilsələrdə oxuyub. “Kilsənin qısa tarixi”, “Yeni müqəddəslərin tarixi”, “Keçmiş müqəddəslərin tarixi” və s. əsərləri tərcümə edib.

Mixail Çakır Rusiyada yaranmış qarışıqlıqdan, yəni 1905-ci ildə 2-ci Nikolayın imzalamış olduğu Oktyabr Manifestindən də bacarıqla yararlanıb. 1907-ci ildə Qaqauz Türkcəsində bir səhifəlik “Hakikatın səsi” adlı qəzet çıxarıb. Dini materiallar çap edən qəzetin cəmi bir sayı işıq üzü görüb. Belə ki, yazılı ədəbi dilin formalaşmadığı, hər bölgə öz danışdığını əsas saydığı bir vaxtda Mixail Çakırın çap

etdiyi dini qəzet ortaq nöqtəni taparaq yazılı ədəbi dilin formalaşmasına təkan verib.

Mixail Çakır yalnız dini mətnləri ana dilinə çevirməklə, xalqı qarşısında ana dilində çıxışlar etməklə qalmayıb, geniş araşdırmalara başlayıb. Çoxillik araşdırmalarının bəhrəsi olan “Тагаузы Бендерского уезда” (“Bender vilayətinin Qaqauzları”) adında irihəcmli əsərini tamamlayıb. Əsərini öncə Qaqauzların da daxil olduğu dövlətin – Rumıniya dövlətinin rəsmi dili olan rumın dilində “Viața Basarabiei” jurnalının 1933-cü il 9-cu və 1934-cü il 5-ci sayında nəşr etdirib. Sonra da ana dilində hazırlayaraq elə həmin il, yəni 1934-cü ildə Kişinyov şəhərində kitabça kimi çap etdirib. Mixail Çakır kitabının “Yazı-üzü”sündə, yəni ön sözündə yazır ki, Bessarabiyalı Qaqauzlar çox kərə mənə təklif etdilər ki, mən Qaqauzların tarixini yazım: “Kimdir Qaqauzlar, kimlərin soyundandır, kimlərlə qohumdur, harada yaşamışlar, nə türlü ömür keçirmişlər, necə yaşayırlar, nə türlü adətləri var və s.”

Mixail Çakır hakimiyyətdə olanlara, hakim dövlətin siyasətçilərinə xoş gəlsin deyə xalqının tarixini saxtalaşdırmayıb. Rusiyanın, Rumıniyanın hakimiyyəti altında yaşadığı dövrdə Qaqauzların Türksöylü olduğunu yazıb və kilsədə də bu fikri təbliğ edib. Ona qarşı duranların təzyiqlərinə baxmayaraq, qətiyyət nümayiş etdirib. Kilsədə söylədiyi fikirlərini “Bender vilayətinin Qaqauzları” kitabında belə əsaslandırır: “Qaqauzlar laf edərlər pək (pak, yəni təmiz – Ə.Ş.) Türkcə. Necə laf edərmişlər əski zamanardan. Qaqauzların dili, lafı taa əsli Türkcədir, taapaktır. Osmannı Türkcələrin dillərindən. Zerä Osmannılar çox laf, çox söz almışlar farsizlərdən, hem arablardan”.

Bu gün çoxlarına qəribə görünə biləcək bir cəsarətlə keşiş Mixail Çakır yazır: “...*Bulgarlar hem urumnar arasında çok duşmannik gagauzlar için, zerä bulgarlar savaşêr gagauzları kendisinä çekmää, hem da onnarı bulgarlaştırmama, ama urumnar da çalışêrlar gagauzları kendi tarafına çekmää, hem da onnarı urumnamaa*”.

Qaqauzlar haqqında öncələr yazanların əsərlərini saf-çürük edən Mixail Çakır Valentin Moşkova yüksək önəm verir. Həqiqətən də Rusiya ordusunda kiçik bir vəzifədən general rütbəsinə kimi yüksəlmiş Valentin Moşkov 20 ilə yaxın Bessarabiya, Dobruca, Bolgarıstan

Azərbaycandan gedən araşdırıcılar və Luba Tanasoğlu Protoirey Mixail Çakırın qəbri başında.

Qaqauzları arasında olmuş, kənd-kənd gəzərək folklor və etnoqrafiya materialları toplamışdır. Onun topladığı materiallar bu gün də elmi əhəmiyyətini itirməmişdir.

Mixail Çakırın Valentin Moşkovu yüksək qiymətləndirməsi bir daha onu göstərir ki, o əldə etdiyi, oxuduğu materialları dəyərləndirməyi bilən və gələcəyi görən bir alim olmuşdur. Mixail Çakırın çoxsahəli fəaliyyətinə lüğətçilik də daxildir. O, “Qaqauzca-Romencelaflık” kimi sözlüyü yazıb çap etdirməklə Qaqauzlar arasında lüğətçilik elminin əsasını qoymuşdur. Latin hərfləri ilə və rumın (romen) əlifbasında Qaqauz Türkcəsi ilə yazılan bu əsərlər

günümüzdə bəsit görünsə də, Qaqaz Türkcəsinin söz ehtiyatından yararlanmaq baxımından, dil tarixi baxımından olduqca dəyərlidir.

Araşdırıcıların verdiyi bilgiyə görə, Mixail Çakırın 10 kitabı (Mihail Çakır'ın Gagauzca Çıkarıldığı Eserler 1. Kısa Dua Kitabı-1908 (Rusça-Gagauzca paralel metin) 2. Evangaliye 1909-1911 (Gagauzca) 3. Eski Baalantının Ayozlalı İstoriyası-1911 (Rusça-Gagauzca paralel metin) 4. Eni Baalantının Ayozlalı İstoriyası-1912 (Rusça-Gagauzca paralel metin) 5. Liturgiya, Saatler ve Akafist-1911-1913 (Rusça-Gagauzca paralel metin) 6. Bizim Saabimizin İsus Hristosun Ay (Ayozlu) Evangeliyası-1932 (Gagauzca) 7. Besarabiyalı Gagauzların İstoriyası-1934 (Gagauzca) 8. Dua Kitabı-1935 (Gagauzca) 9. Psaltir-1936 (Gagauzca) 10. Laflik gagauzça (türkça) hem romınca (moldovanca) Besarabiyalı gagauzlar için-1938 (Kopuşçu, 2015:109-126).və onlarla dua mətni nəşr olunmuşdur. Əksəriyyəti xristian dininin yayılmasına yönəlmiş bu əsərlər Qaqazlarda milli şüurun oyanmasına güclü təkan vermişdir. Mixail Çakırın xalqının tarixini, soykökünü öyrəndikcə özünün də milli duyğuları güclənmiş, xalqının böyük dövlətlərin yeritdiyi siyasət nəticəsində assimlə olmaması üçün var gücü ilə çalışmışdır. Diqqəti çəkən bir cəhət də odur ki, Bessarabiyanın Rumıniya hökumətinin tərkibində qaldığı dövrdə Mixail Çakır olduqca məhsuldar yazıb-yaratmışdır.

Mixail Çakır yaradıcılığının çiçəkləndiyi bir dövrdə Türkiyənin Rumıniyadakı səfiri, böyük millətsevər və maarifçi Həmdullah Süphi ilə tanış olur. Rumıniya çarının ailəsinə yaxınlığı ilə seçilən, bundan bacarıqla istifadə

edərək Rumıniyadakı Türkləri, Tatarları, Qaqauzları himayə edən, onlar üçün milli kadrlar hazırlığı qayğısına qalan, məktəblərinə yazı və oxu ləvazimatı göndərən, uşaqlarının Türkiyədə oxumasına yardımçı olan Həmdullah Süphi Mixail Çakırla da dostluq edir. Onun fəaliyyətini yüksək qiymətləndirib. Həmdullah Süphi nəinki Mixail Çakırı Rumıniya faşistpərəst qüvvələrdən qoruya bilir, həm də onun elmi araşdırmalar aparmasına münbit şərait yaradıb.

Sovetlər zamanında Qaqauzlar SSRİ-nin tərkibində qalsaydılar, bolşeviklər din adamı kimi Mixail Çakırın bu cür fəaliyyət göstərməsinə imkan verməyəcəkdilər. Ya güllələyəcək, ya da ən yaxşı halda Sibirə sürgün edəcəkdilər.

Mixail Çakır 1938-ci il oktyabrın 8-də 77 yaşında Kişinyovda dünyasını dəyişir. Ölümündən heç bir il keçməmiş başlayan 2-ci Dünya Savaşı onun başladığı işi yarımçıq qoyur. SSRİ-nin Bessarabiyanı işğalından sonra çox kilsələr qapandığından, ibadətlər yasaqlandığından, dini məktəblər buraxıldığından Qaqauz Türkcəsinin inkişafında bir durğunluq yaranır. Din xadimləri də unudurulmağa çalışılır. Bunun nəticəsində Mixail Çakırın özü də, əsərləri də diqqətdən kənar qalır. Hətta bu böyük insanın, geniş ürəkli vətəndaşın qəbrini ziyarət belə etmirlər.

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra Qaqauzlar arasında Mixail Çakıra diqqət artdı. Onun haqqında məqalələr yazıldı, radio-televiziya verilişləri hazırlandı, kitabları nəşr edilməyə başladı. Bu Türk xalqlarının aydınlarına da öz təsirini göstərdi. Ən çox da Türkiyədə və Azərbaycanda Mixail Çakırın tanıtılmasına səy göstərildi.

Kişinyovda Nizami Gəncəvi parkı

“Erməni qəbristanlığı”ndan çıxıb Nizami Gəncəvi

Nizami Gəncəvinin büstü qarşısında.

parkına gedərkən yoldan keçən gənc bir qız bizə tərəf döndü. Aralıdan bir az diqqətlə baxdıqdan sonra yanımıza gəldi və ilk qucaqlayıb öpdüyü adam mən oldum. Azərbaycandan gedən araşdırıcılar bərkədən gü-lərək: “Bura bax ey! Kişinyovda da qızlar Əli müəllimi öpürlər!”, – deyə bizə sataşmağa başladılar. Bu qızı mən Bakıdan tanıyırdım. Azər-

baycan Xalq Cəbhəsi Bakıya oxumağa 50 Qaqauz gənci gətirmişdi. Onlardan biri də Azərbaycan (indiki Bakı) Dövlət Universitetinin tarix fakültəsində oxuyan İra Sarı-Roqova idi. O, sonra bacısı Lüdmilanı da Bakıya gətirərək Azərbaycan Politeknik Universitetində oxumasına şərait yaratmışdı. Dəfələrlə Bakıda toplantılarda görüşmüşdük. Tələbələrə maddi və mənəvi dəstək olduğumun şahidi olmuşdu.

Lyuda, Todur Zanet və Tudora Arnautu da doğmaları kimi qucaqlayıb öpdü. Mən onu Azərbaycandan gedən gənclərlə tanış etdim. Lyuda gileyləndi ki, ali təhsilini başa vurub vətənə dönsə də, ixtisasına uyğun iş tapa bilmir. Azərbaycan iş adamlarının ofisində işləməyə hazır olduğunu da bildirdi. Aclıq qurbanlarının abidəsini ziyarət edəndə “Fatihə” surəsinin oxunduğunu eşitdim. Gördüm ki, Azərbaycandan və Türkiyədən gələnlər burada dəfn edilənlərin xristian olmasını bilsələr də, onların ruhuna müsəlman qaydasında dua oxuyurlar.

Ondan sonra bizi Nizami Gəncəvi parkına gətirdilər. Todur Zanet dedi ki, Bəxtiyar Vahabzadənin oğlu İsfəndiyar Moldovaya səfir gələndən sonra hökumət yetkililəri ilə danışıb Nizami Gəncəvinin adına park yaradılmasına icazə alıb. Moldovadakı Azərbaycan iş adamlarının yardımı ilə park da salınıb, parkda Nizami Gəncəvinin büstü də qoyulub. Bu xəbəri qəzetlərdən oxuyanda sevinməyə də, oranı ziyarət etməyin, orada şəkil çəkdirməyin ləzzəti tamam başqadır.

Moldovadakı Azərbaycan Səfirliyinin əməkdaşı Kamil gəlib bizimlə görüşdü və səfir İsfəndiyar Vahabzadənin salamını çatdırdı. Bildirdi ki, axşam səfirliyin yeni binasının açılışı olacaq. Moldovadakı Azərbaycan diasporunun üzvlərinin bir qismi də orada olacaq. İsfəndiyar müəllim sizi də orada görmək istəyir.

Araşdırıcılara səfirlik əməkdaşlarının xoş olmayan münasibətini bildiyimdən xarici ölkələrə gedəndə çalışıram ki, Azərbaycan səfirliklərinə getməyəm və səfirlik əməkdaşları ilə görüşməyəm. Səfir müəllimimiz Bəxtiyar Vahabzadənin oğlu olduğundan onun təklifinə yox deyə bilmədim.

Elmira üçün köynək

Səfirlikdə görüş saat 17-də olacaqdı. Biz proqramdakı aradan istifadə edərək özümüzü mağazaya verdik ki, hədiyyə alaıq. Keçmiş Sovet Respublikalarında olduğu kimi Kişinyov mağazalarında da yerli istehsal olan hədiyyə mallar, demək olar, yox dərəcəsində idi. Mağazanın hədiyyələr bölümündə əsasən çaxırlar satılırdı. Onların da qabları heç hədiyyəlik məhsulun qabına oxşamırdı.

İstəyirdim, Süleyman bəyin verdiyi cib xərcliyindən qızların hərəsinə kiçik də olsa bir hədiyyə alım. Qızlarla vitrinləri gözdən keçirərkən ön tərəfi dəmir manatlar böyüklükdə sarı metallarla bəzədilmiş köynək diqqətimi çəkdi. Satıcıya dedim ki, onu mənə versin. Mənim hərəkətim qızlarımızın təəccübünə səbəb olsa da, susdular. Aida Ağakərim qızı özünü saxlaya bilməyib gülə-gülə: “Əli müəllim, yəqin, Əzizə xanıma alırsınız”, –deyərkən mənə lağa qoymağa başladı. Mən onu lağına əhəmiyyət vermədən köynəyi diqqətlə gözdən keçirdim və satıcıya büküb verməsini tapşırıdım. Qızlar yaxşı bildirdilər ki, bu köynək mənim xanımımın yaşına uyğun deyil. Alsam belə xanımım onu geyməz. Onlar heyrətlə mənə izləyirdilər. Bilmirdilər, mən onlarla zarafat edirəm, yoxsa həqiqətən köynəyi alıram. Pulu kassaya ödəyəndə gördülər ki, mən zarafat etmirəm. Daha bir söz deməsələr də, bildirdim maraqların içini gəmirir. İçlərində yüz dəfə ölçüb biçirlər ki, görəsən Əlim müəllim bu köynəyi nədən aldı.

Satıcı səliqəsiz bükülmüş köynəyi mənə verdi. Mən də Elmiraya: “Al çantana qoy, Kişinyovdan xətirə olsun. Bakıda geyib qızlara yandıq-qındıq verərsən”. Yalnız Aida və Qalibənin deyil, Tudoranın və Türkiyədən olan qadınların da baxışından “Elmira bu paltarı geyəndir?” sualı oxuyurdum. Mən bildirdim ki, bu köynəyi geymək onun ürəyindən olmasa da, mənim qəlbimi qırmamaq üçün mütləq geyinəcək.

Elmiraya belə bir köynək almağım səbəbsiz deyildi. Həmişə sadə geyməyi ilə seçilən Elmiranın arxasınca deyilənləri çox eşitmişdim. Qadınlar, xüsusən də gənc qızlar deyirdilər: “Ölkədən-ölkəyə gedir, amma geyiminə fikir

vermir. Moda ilə ayaqlaşmır”. Bəziləri də məsələni tündləşdirərək: “Azərbaycanı biabır edir”, – deyirdilər. Necə deyərlər, Biləcəridən o tərəfə keçməyən, modaya uyğun geydikləri ilə qürur duyanlar bilmirdilər ki, Elmira Fikrətqızı xarici ölkələrdə oxuduğu məruzələrlə, davranışı ilə, oturub-duruşunu bilməyi ilə Azərbaycana da, onunla gedən insanlara da, özünə də hörmət qazandırır.

Axşamüstü yaxşı bilirdim ki, Elmira bu köynəyə uyğun şalvar, ayaqqabı da seçəcək. Bakıda geyinib işə gedəndə çoxları ona baxacaq. Yaxından tanıyanlar isə ondan: “Haradan aldın? Biz də alağ, bizə niyə almadın deyəcəklər?”...

Moldovadakı Azərbaycan səfirliyinin yeni binasının açılışında

Axşamüstü səfirliyin əməkdaşı Kamil bəy xidməti maşın ilə gəlib bizi Moldovadakı Azərbaycan səfirliyinin yeni binasına apardı. İsfəndiyar Vahabzadə bizi binanın pilləkənlərində qarşılayıb kabinetinə dəvət etdi. Əhval-ruhiyyəsi çox yaxşı idi. Simpoziuma gələn araşdırıcıları təqdim etdim. Gəlməyənlər və onların məruzələri haqqında da bilgi verdim. Atasını, 4-cü kursda oxuyarkən bizə bir neçə ay “Sovet ədəbiyyatı” fənnindən dərs deyən Bəxtiyar Vahabzadəni də yada saldım.

Moldovadakı Azərbaycan səfirliyinin yeni binası.

İsfəndiyar bəy bizə səfirliyin fəaliyyəti haqqında rəsmi bilgi verdi, Kişinyovda Nizami Gəncəvi parkının salınmasında, orada şairin büstünün qoyulmasında, eləcə də yeni binanın tikintisində rastlaşdığı bürokratik əngəllərdən də söz açdı. Araşdırıcılardan da gileyləndi. Dedi ki, sizin gəlişinizdən təsadüfən xəbər tutdum. Əslində, aydınlarımız belə vəziyyətdə özləri öncədən səfirliklə əlaqə qurmalı gələcəklərini yazmalıdır. Səfirlik əməkdaşları da onların gəlişinə uyğun işlərini planlamalı, görüşlər, toplantılar təşkil etməlidir. Bu ölkələrimiz arasında ədəbi, elmi, mədəni əlaqələrin inkişafına kömək edər.

Onun dedikləri bizim də ürəyimizdən olduğuna görə fikirləri ilə razılaştığımızı bildirirdik. İsfəndiyar müəllim: “Səfirlik sizlərin doğma evinizdir, gərək bu evə biganə qalmayasınız”, – deyəndə mən özümü saxlaya bilməyib: “İsfəndiyar müəllim, axı bizim evdə rüşvət alınmır, məddahlıq, boğazdanyuxarı danışmalar, saxtakarlıq olmur. Azərbaycanı ürəkdən sevən, Azərbaycanı öz ölkəsində təbliğ edən insanlar Azərbaycana gəlmək istəyəndə onlara vizanı rüşvətlə verirlərsə, mən oraya necə gedim? Mən həmin səfirliyə deyə-gülə getsəm, səfirin və ya konsulun qonağı olsam, həmin ölkənin Azərbaycan sevdalıları mənim üzümə baxarlarımı, ondan sonra mənə hörmət edərlərmi? Deməzlərmi: Sən də onların tayısan!”

Səfir, deyəsən, söhbətin yönünün dəyişəcəyini gözləmədi. Bir anlıq duruxub diqqətlə üzümə baxdı. O,

yaxşı bilirdi ki, söhbət Moldovadakı, Ukraynadakı, bir sözlə Azərbaycanca gəlmək üçün viza almağa gərək olmayan ölkələrin səfirliklərindən və konsulluqlarından getmir. Fikrini toparlayaraq çox cəsarət və səmimiyyətlə 3-4 ölkədəki səfirimizin adını çəkərək dedi: “Allah onların üzünü qara eləsin, bizi də çıxılmaz vəziyyətə salırlar, peşəmizin nüfuzuna xələl gətirirlər. Xarici işlər nazirliyində olarkən bu mövzuda bir neçə dəfə mən də söhbət etmişəm. Orada da vəziyyəti bilirlər. Heyf ki, tədbir görən yoxdur”.

Söhbətin konsulluqlarda rüşvət alınması yönünə istiqamətlənməsi İsfəndiyar Vahabzadə ilə aramızda soyuqluq yaratmadı. Onun aciz söhbəti aramızda bir səmimiyyət yaratdı.

İsfəndiyar Vahabzadə bu gün Moldovadakı Azərbaycan diasporunun nümayəndələrinin səfirlikdə keçiriləcək toplantıya gələcəklərini bildirdi. Bizdən xahiş etdi ki, toplantı salonuna keçək. Salonda beş-altı nəfər əllərində meyvə şirəsi, su, çaxır ayaq üstə söhbət edirdi. Aralarından tanıdığım birisi yoxdu. Onlar da bizi tanıyırdılar. Yüngül salamlayıb biz də bir stolun ətrafına topladıq. Heç on dəqiqə çəkmədi ki, salondan adamların sayı 30-40-a çatdı. Yeni gələnlər içəridəkilərlə mehribanlıqla salamlayıb, şirini söhbət edirdilər. Aydın görünürdü ki, onlar bir-birini yaxşı tanıyırlar.

İsfəndiyar Vahabzadə toplantı salonuna daxil olub hamı ilə görüşdü. Bizimlə bir saat öncə görüşüb, söhbət etməsinə baxmayaraq, təkrar birdə görüşdü. Sonra öncə bizi diaspor üzvlərinə təqdim etdi, diaspor üzvlərinin hər biri haqqında da salondakılara bilgi verdi. Onun 15 dəqiqəlik çıxışından çox razı qaldım. Nə vəzifədəkilərin şəninə tost

dedi, nə şit təriflər söylədi. Birbaşa Azərbaycan-Moldova əlaqələrindən, onun inkişaf perspektivlərindən danışdı. Moldovada yaşayan Qaqauzlara da xüsusi yer ayırdı. İş adamlarına məsləhət gördü ki, onlara diqqəti artırınsınlar və birgə layihələr hazırlayıb həyata keçirsinlər.

İsfəndiyar müəllimin Bakıda təhsil alıb vətənə dönmüş Qaqauzları Moldovada Azərbaycanın könüllü səfirləri adlandırması çox xoşuma gəldi. Səfirdən sonra toplantıya qatılanlardan bir neçəsi 3-5 dəqiqəlik çıxışlar etdilər. Ondan sonra sərbəst söhbətlər başladı. Orada olduğumuz bir saatda aralarında elm adamları da olan diaspor üzvlərinin elmdən, mədəniyyətdən söhbət etdiklərini eşitmədim. Əsas mövzuları ticarət əlaqələrinin qurulmasından, yaxşılaşdırılmasından gedirdi. Onların söhbətlərindən bu qənaətə gəldim ki, aralarında yerli istehsala yatırım qoyanlar çox azdır.

Todur Zanet maşını ilə gəlib bizi simpoziumun başa çatması münasibətilə təşkil edilmiş qonaqlığa apardı.

Simpoziumun bağlanış qonaqlığında

Sovetlər Birliyinin çöküşündən sonra hər yerdə dəyişikliklər başladı. Xidmət sahələri də yenidən quruldu. Öndə gedənlər isə restoran və kafelər oldu, desəm, yəqin ki, yanılmaram. Kişinyovun küçə və meydanlarında, şəhərsalmada, nəqliyyatda, kommunal xidmətdə yenidənqurma o qədər də qabarıqlığı ilə hiss edilmir. Gözə çarpan dəyişiklər isə restoran və kafelərin istər çölündə, istər içərisində, istər qulluqda özünü göstərir.

Gəldiyimiz yerin Qaqauz restoranı olduğu çölündən bilinirdi. İçərisi də Qaqauz naxışları ilə bəzənmiş əşyalarla dolu idi. Öyrəndim ki, restoranı Luba Cimpoeş Türkiyəli bir iş adamı ilə birgə açıblar. Məqsədləri də qazanc götürməkdən çox, Qaqauzları təbliğ etmək olub.

Şəkildə soldan: Əli Şamil, şair-araşdırıcı Qalibə, Əli qızı, Səhər Türker.

Todur Zanet süfrədə məni öz yanında oturtdu. Qızlarımız bizdən bir az aralıda idilər. Qarşımızda isə simpoziyum günlərində tanış olduğum Qaqauz xanımları əyləşmişdi. Qonaqlar arasında müsəlman inancılıların olduğunu bildiklərindən süfrəyə onların yeməsi halal sayılan xörəklər qoyulmuşdu. Amma bu sayqı çaxır məsələsində gözlənilməmişdi. Belə ki, bir-birindən fərqlənən 5-6 kuzənin hər birindəki çaxırlar da bir-birindən fərqlənirdi.

Namaz qıldığını, oruc tutduğunu bildiyim araşdırıcıların heç biri nə çaxıra etiraz etdi, nə də durub restorandan çıxdı. Onlar qədəhlərinə dadından və keyfiyyətindən çox xoşum gələn meyvə şirələri süzdülər. Çox yerdə meyvə şirəsi içsəm də Moldovada içdiklərim mənə daha xoş gəlib.

Məclis olduqca şən keçirdi. Çaxırdan içib, Qaqauz musiqisi altında oynayan xanımlar daha da səmimiləşmişdilər.

Onlar qonaqlara çaxır içməkdə təkid etməsələr də, rəqsə dəvətdə inadkarlıq göstərirdilər. Musiqi yaddaşım olmadığından, ritmi tuta bilmirəm. Ona görə də oynamaqdan bir az uzağam. Amma Kişinyovda bunun mümkün olmayacağını bildiyimdən kim dəvət etsə, etiraz etmirdim. Əslində, musiqinin ritminə uyğun oynamırdım, necə deyirlər, qollarımı, ayaqlarımı necə gəldi hərəkət etdirirdim. Yaxşı ki, adamların əhval-ruhiyyəsi eləydi ki, mənim oynamağıma fikir verən olmurdu. Qızlarımızın musiqi duyumu yaxşı olduğunu, gözəl oynadıqlarını bilirdim. Lakin onları fəallaşdırı bilmirdim. Utancaqlıqları, çəkingənlikləri imkan vermirdi Azərbaycan rəqslərini gözəlliyini göstərsinlər.

Görmüşəm ki, bəzən gözəl bir rəqs toplantıda oxunan 5-10 elmi məruzədən çox millət haqqında fikir formalaşdırır. Toplum, çoxluq rəqsi, mahnını, şeiri daha asan və yaxşı qarşılıyır nəinki ciddi bir elmi məqaləni. Qızlarımız hərdən mənə tərəf baxıb gülürdülər. Sonra öyrəndim ki, Aida deyirmiş: “Bu dəqiqə çaxırdan çox içmiş, musiqinin sədaləri altında atılıb düşmüş xanımlar qaytaracaq, Əli müəllimin üst-başını batıracaqlar”. Lakin onun qurduğu ssenari baş tutmadı. Məclisin sonunadək sər-xoşluğunu hiss etdirən birisini görmədim. Mənimlə yanaşı oturan Todur Zanet bir neçə çaxır kuzəsinin hərəsindən bir az süzüb dadına baxdı. Birini bəyənəndən sonra sonadək həmin çaxırdan içdi. Öncələr də onunla bir süfrədə oturanda böyük həvəslə çaxır içdiyini görmüşdüm. Amma heç zaman sərxoş olub artıq bir hərəkət etdiyinin şahidi olmamışdım.

Todur Zanet məclis boyu bir neçə dəfə boşalan kuzəni dəyişdirdi. Təxmini hesablamama görə iki litrə yaxın çaxır içdi. Məclis davam etsəydi, yəqin ki, bir o qədər də içə bilərdi. Çaxırı həvəslə içən Todur Zanet tut arağı ilə ehtiyatla davranır. Tut arağını yüksək qiymətləndirsə də, onu “məclis içkisi” saymır. Deyir ki, tut arağı olan məclisdə gərək bir

saat çox oturmaysan. Oturdunsa, özünü-sözünü bilməyəsən.

Gecə saat 24:00-ı keçəndə hotelə gəldik.

Geri dönüş

Səhər hava limanına gedəndə Todur Zanet də gəlmişdi. Axşam ayrılarda xahiş etmişdim ki, sabah gəlməsin. Dincəlsin, atasının yanına getsin. Axşam söz versə də, səhərisi gün sözünə əməl etməmişdi. Mən ona: “Niyə sözünə əməl etmədin?” deyəndə gülərək: “Axşam sərxoş olmuşam, yadımda qalmayıb”, – deməklə vəziyyətdən çıxdı.

Todur Zanet mənim içki həvəskarı olmadığını bilsə də, bir neçə butulka çaxır gətirmişdi. Mənə verərək dedi: “Özüm çəkmişəm, hərəsi bir növdür. Çaxırın qədrini bilən qonaqların gələndə süfrəyə qoyarsan. Bilirəm ki, Qaqauz çaxırının ən yaxşı reklamçısısan”. Sonra da gülə-gülə Azərbaycanca olan bir neçə dostumuzun adını çəkərək: “Onlara vermə, o qədər içiblər ki, ağızlarının dadı qaçıb. Çaxırın ləzzətini bilmirlər. Mağazadan alınmış çaxırla Todurun hazırladığının fərqi ayıra bilmirlər”, – dedi. Onun sözünə mən də ürəkdən güldüm. Todurun sözündə həqiqət vardı. Mən özüm şahidi olmuşdum. 25 illik çaxır vermişdim, içmişdilər. Amma bilməmişdilər ki, mağazadan bu gün alınmış çaxırla fərqi nədir.

Təyyarə bizi İstanbula gətirdi. 2 saat çəkmədi ki, bizi Bakıya uçan təyyarəyə dəvət etdilər. Buna görə də telefonla Süleyman bəyə, Əkrəm bəyə təşəkkürümü bildirməyə də imkan olmadı. Qaqauz elinə səfərimiz beləcə başa çatdı.

12-24 oktyabr 2007-ci il

Məqalə Əli Şamilin “Yol dəftərimdən: Quzey Qafqaz, Ukrayna, Moldova və Güney Koreya” kitabından (Bakı, “Köhlən” nəşriyyatı, 2022, səh. 241-277) alınmışdır.

KİYEVDƏ QAQAUZLAR HAQQINDA SİMPOZİUM

2012-ci ilin sentyabrında Ukraynada ard-arda türkologiyaya dair iki elmi toplantı təşkil edilmişdi. Biri Kiyevdə, biri də Simferopolda (Ağməscid. Kırım tatarları şəhərin adını Акъмесджид kimi yazırlar). Kiyevdəki “Ukraynada türkcə danışan xalqların 3-cü Uluslararası simpoziumu”, Simferopoldakı isə “Vəfatının birinci yıldönümündə Cengiz Dağcı Uluslararası simpoziumu” adlanırdı. Hər iki toplantıya göndərdiyim məruzəni hakimlər bəyənmişdilər.

Kiyevdə türkcə danışan xalqların 1-ci və 2-ci Uluslararası simpoziumlara gedə bilməsəm də, toplantıda iştirak edənlər, oxunan məruzələr haqqında geniş bilgim vardı. Bilirdim ki, həmin toplantıların hazırlanmasında Azərbaycan (indiki Bakı) Dövlət Universitetinin keçmiş tələbəsi, qaqauz şairi və araşdırıcısı Tudora Arnautun əməyi çox olub. Simpoziumlardan öncə mövzuların seçilməsi, məruzələri dəyərləndirəcək hakimlər haqqında məsləhətləşirdik. Belə toplantıları Kiyev, Odessa, Lvov, Xarkov kimi böyük şəhərlərlə yanaşı Bolqrad şəhərində də keçirməyi planlayırdıq.

Bu da səbəbsiz deyildi. Ukraynanın Bolqrad şəhəri Moldova, Rumınyə və Bolqarıstan sərhəddinə yaxındadır. Qaqauzlar da toplu şəkildə oraya yaxın bölgələrdə yaşayırlar. Düşünürdük ki, elmi toplantını orada keçirsək Moldova, Rumınyə və Bolqarıstanda yaşayan qaqauzların müəllimləri, oxumuşları, milli düşüncələri gəlib oxunan bildiriləri dinləyərlər.

Planımız gözəl olsa da, onu reallaşdırmağa Rusiyanın hökumət adamları ilə yanaşı, Qaqauzların, Ukrainlərin Rusiyaya xidmət edən imperiya sevdalıları da əngəl olacaqlarını bilirdik. Həmişə imperiya sevdalılarının, keçmiş qorumaq istəyənlərin milliyyətindən, dinindən asılı olmayaraq çox rahat bir-birilə dil tapdıqlarını, birləşib yeniliyə qarşı durduqlarını görmüşdük.

Simferopolda (Ağməscid) keçiriləcək Cengiz Dağcıya həsr edilmiş simpoziuma dəvəti Kırımdan deyil, Türkiyədən almışdım. Mühacirətdə yaşayan böyük tatar yazıçısı haqqında ilk bilgini Sovetlər çökməyə başlayanda alsam da, əsərlərini Türkiyəyə yollar açıldıqdan sonra oxuya bildim. Onda ki vətən və millət sevgisinə heyran qaldım. Əsərlərini dost-tanış arasında yaymaqla qalmadım, Cengiz Dağcını millətsevər, imkanlı dostlarım vasitəsilə Azərbaycana gətirməyə də can atdım. Lakin buna nail ola bilmədik. Səbəb isə Cengiz Dağcının xəstəliyini, qocalığını bəhanə gətirməsi oldu.

Bildiyimə görə, həmin günlərdə Azərbaycanda Cengiz Dağcının həyatı və yaradıcılığı, ölümü, dəfni haqqında bir neçə məqalə çap edən yeganə qəzet “525-ci qəzet” oldu. Qəzet səhifələrində yazıçının ölümü ilə bağlı ağrı-acılarını oxucu ilə bölüşdürən qələm sahiblərindən biri Tofiq Abdin, digəri mən idim. Məqalə yazmaqla ruhum sakitləşməmişdi. Kırıma gedib yazıçının qəbri üzərində Fatihə oxumaq istəyirdim. Simpozium iştirakçılarının xərclərini təşkilatçılar ödəməsi mənim istəklərimi reallaşdırırdı.

Türkiyədən və xarici ölkələrdən gələnlər İstanbulla toplaşib oradan Simferopola uçacaqdılar. Mənə haradan, nə

vaxt gəlməyim məsələsində sərbəstlik vermişdilər. Bu da Kiyevdəki simpoziuma qatılmağıma imkan yaratmışdı.

Bir-birindən min kilometr aralıda olan iki şəhərdə keçirilən toplantıda iştirak etmək yorucu idi. Cengiz Dağcının qəbri üzərində Fatihə oxumaq, mənəvi rahatlıq tapmaq istəyi üstün gəldi. Uzun illər idi, Kırımda olmamışdım. Sürgündən geri dönmən insanlarla görüşmək, onların durumundan xəbər tutmaq marağı da məni maqnit kimi çəkirdi. Odur ki, “Ya Allah!” deyib səfərə çıxdım.

Elm ardınca deyil, diplom üçün gedənlər

Taras Şevçenko adına Kiyev Milli Universiteti Filoloji İnstitutu Türkoloji Bölümünün, Türkiyə Xalq Kültürü Araşdırmaları Kurumu və Ukrayna Qaqauzlar Birliyi ilə birlikdə 2012-ci il sentyabrın 18-23-də keçirəcəyi “Ukraynada türkcə danışan xalqların 3-cü Uluslararası simpoziumu”na getmək üçün Azərbaycan Hava Yollarının təyyarəsinə bilet aldım. Biletin qiyməti Ukrayna Hava Yollarınıninkinə nisbətən baha idi. Yol xərclərimi Simferopolda keçiriləcək simpoziumda ödəyəcəkdilər deyərək biletin bahalıqına, ucuzluğuna baxmadım.

Ucuz biletlə getsəm, iki gün öz hesabıma hoteldə qalmalı və yeyib-içməliydim. Kiyevdə də elə bir vacib işim yox idi. Demək, iki gün Kiyevdə boş-bikar qalmalıydim. Ona görə Azərbaycan Hava Yollarından bilet aldım. Təyyarə səhər tezdən Bakıdan çıxırdı. Kiyevlə Bakı arasındakı saat fərqi və təyyarənin sübh tezdən uçuşması simpoziumun açılışına çatmağıma imkan yaradırdı.

Təyyarədəkilərin az qala üçdə biri Azərbaycan Dövlət Tələbə Qəbulu Komitəsinin testlərindən keçid balı toplaya

bilməyən gənclər və onların valideynləri idi. Onlar Ukrayna ali məktəblərində “oxumağa” gedirdilər. Heç bir xarici dil bilməyən, Ukrayna və rus dillərində gedəcəkləri ünvanı belə xəbər almağa qadir olmayan, getdikləri ölkə, onun ali təhsil ocaqları haqqında bilgisiz bu gənclərlə söhbətdən gəldiyim nəticə bu oldu: Oğlanlar oxumaq istəməsələr də, valideynləri onları zorla göndəririlər. Valideynlərinin istəyinə qarşı dura bilməyən bu gənclər narazılıqlarını açıq bürüzə verirdilər. Qızlar isə şən və üzgülər idilər. Çünki onlar bu səfərə oxumaq, təhsil almaq kimi deyil, dörd il gəzib dolanmaq, yaşdılarına təkəbbürlə xaricdə oxuduqlarını nümayiş etdirmək kimi baxırdılar. Buna görə də valideynlərindən razı idilər.

Onlar dörd il sonra Ukraynanın ən nüfuzlu ali məktəblərinin diplomu ilə idarə və təşkilatların qapılarını döyəcək, valideynlərinin, qohumlarının imkanlarından yararlanıb iş tapacaq, vəzifə tutacaqlar. Sonra da başlayacaqlar savadlı, bacarıqlı yaşdılarını lağa qoymağa və onları müxtəlif üsullarla sıxışdırmağa. Allah vətəni və milləti belə savadsız, nadan, cəmiyyət üçün təhlükəli vəzifə sahiblərindən qorusun!

Kiyevdəki savadlı, qabiliyyətli tələbələr isə azlıqda qaldıqlarından bunların arasında görünməz olacaqlar. Onlar Azərbaycana gəldikdə, bəlkə də, özlərini dolandıрмаğa bir iş tapa bilməyəcəklər. Ona görə də əksəriyyəti Ukraynada qalacaq, özlərinə güzəran quracaqlar.

Simpoziumun təşkilatçıları bizi qarşılamaq üçün öncədən Kiyevə nə vaxt və hansı reyslə gedəcəyimi xəbər verməyimi istəmişdilər. Onlara əziyyət verməmək üçün xəbər vermədim. Buna görə də məni qarşılamanı olmadı.

Metroyadək gəncləri qarşılamağa gələn qohumlarının maşını ilə getdim.

Taras Şevçenko adına Kiev Milli Universitetdə

Oradan da metro xətlərini dəyişə-dəyişə Universitet stansiyasında endim. Səfər çantam çiynimdə, yüksək əhval-ruhiyyə ilə Taras Şevçenko adına Kiyev Milli Universitetinə yollandım. Universitetin qarşısına çatanda pilləkənlərdə duran, orta yaşlı bir nəfərin diqqətlə mənə baxdığını gördüm. Yaxınlaşdıqda mehribanlıqla mənə əl uzatdı. Görüştük. “Kitabınızın arxa səhifəsində şəklinizi verməsəydiniz Sizi tanımayacaqdım”, – dedi və “Filoloji İnstitutun Türkologiya kafedrasının müdiri Volodimir Podvoyni”, – deyə özünü təqdim etdi.

Tudora Arnaut onun bir neçə məqaləsini mənə göndərdiyindən qiyabi tanıyırdım. Bunu deyəndə üzü güldü və Tudora xanıma təşəkkürünü bildirdi. Birlikdə onun rəhbərlik etdiyi kafedraya qalxdıq. Bura kiçik bir kitabxanayı xatırladırdı. Divar boyu rəflərdə dünyanın müxtəlif ölkələrində türkologiya mövzusunda çap olunmuş kitablar vardı. Azərbaycan bölməsində bir neçə kitabımı görəndə qürurlandım. Kitablarımın hamısı səliqə ilə rəfdə yerləşdirildiyi halda “Uyğur, Qaqauz, Quzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı” kitabı elə qoyulmuşdu ki, arxa səhifəsindəki şəklim aydın görünür, qısa özkeçmişim oxunurdu.

Volodimir Podvoyninin bir fincan qəhvəsinə qonaq olub söhbət edirdik. Otağa ucaboyle, yaraşılı, sarışın bir qız girdi. Volodimir Podvoyni bizi tanış edərək dedi: “Hocamızı

“Elit” hotelinə aparın. Bu tanışlığınız yalnız türkçə danışığının yaxşılaşmasına kömək etməyəcək, gələcəkdə elmi simpoziumlarda iştirakınıza da səbəb olacaqdır. Ali Şamil Hocamız sanki bir körpüdür. Bizlərə dünyanın müxtəlif ölkələrində düzənlənən simpoziumlar və yeni nəşrə başlayan elmi jurnallar haqqında bilgi verir. Üzünü görmədiyimiz, adresini bilmədiyimiz alimlərlə əlaqə qurmamıza da yardımçı olur”.

Onun xoş sözləri hər ikimizin təbəssümünə səbəb oldu. Qız böyük həvəslə səfər çantamı alıb dəhlizə çıxdı. Onun arxasınca getməli oldum.

O, dəhlizdə gəzişən tələbələr arasından ucaboylu, qaraqaş-qaragöz bir qızı çağırdı: “Hocamız Azərbaycandan gəlib, burada olduğu müddətdə Azərbaycan türkçəsində istədiyiniz qədər danışa bilərsən, Azərbaycanla bağlı suallar verə bilərsən”, – deyərək məni təqdim etdi. Mənim: “Yəqin ki, qonorarı sizə çatacaq”, – zarafatımı başa düşmədilər. Bir-birinə baxdılar. Sanki “nə qonorarı” deyərək bir-birindən soruşurdular. Sifətimdəki təbəssümdən zarafat etdiyimi anlayıb gülüşdülər.

Hərəsi səfər çantamın bir tərəfindən yapışdı. Sonra da: “Hocam, çantanız ağırdır, görünür, içərisində kitablar var. Bizim zəhmət haqqımızı kitabla ödəməli olacaqsınız”, – deyərək incə bir yumorla zarafatımı cavabsız qoymadılar.

“Elit” hotelinə doğru yollandıq. Taras Şevçenko adına Kiyev Milli Universitetində Türkiyə türkçəsi ilə yanaşı, Azərbaycan türkçəsi də öyrədilir. Tələbələrin bu dilləri ekzotika xatirinə seçmədiklərinin şahidi oldum. Gənclər Türk dilini öyrənməyə gələcəkdə daha gəlirli iş tapmaq,

fırvan yaşamaq, dünyaya çıxmaq vasitəsi kimi baxırlar. Özü də bu dili öyrənənlərin sayı gündən günə artır.

Sonrakı günlərdə Kiyevdə taksiyə minəndə, restorana gəndə və başqa xidmət sahələrində çalışanların Türkcə beş-üç kəlmə bildiklərinin və bu dildə danışmağa cəhd etdiklərinin şahidi oldum.

Ukraynada türksoylu xalqlara münasibət

Ukraynada türksoylu xalqlara maraq son illər yaranmayıb. 19-cu yüzildən burada istedadlı şərqsünaslar yetişiblər. Onların əksəriyyətinin də yaradıcılığı Azərbaycanla bağlı olub. Qulakin, İvan Dzyubanin, Aqatangel Kırımskinin, Aleksandr Baqrinin əsərlərində bunu aydın görmək olar.

Aqatangel Kırımskinin “Nizami və müasirləri”, “Qafqaz Albaniyası və ya Quzey Azərbaycan”, “Şəki” və b. əsərləri Azərbaycanşünaslığa dəyərli töhfədir. 1930-cu illərdə Azərbaycanın ali məktəblərində dərs deyən və elmi araşdırmalar aparan Aleksandr Baqrinin Hənəfi Zeynallı ilə birgə topladığı və nəşr etdirdiyi nağıllara yazdığı ön söz bu gün də elmi əhəmiyyətini itirməyib. Onların 1935-ci ildə Moskvada nəşr etdirdikləri 73 nağıl və “Aşiq Qurban dastanı” folklorumuzun rusdilli oxucular arasında yayılmasında böyük rol oynamışdır.

Ukrayna müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədəki azsaylı xalqlara diqqət və qayğını xeyli artırdı. Dərnəklərini, iqtisadi qurumlarını qeydiyyatdan keçib, sərbəst fəaliyyət göstərmələri üçün şərait yaratdı. Hökumət

rəhbərləri, məmurlar onların fəaliyyətlərinə yardımçı oldular.

Yaranmış imkandan respublikada yaşayan türksoylu xalqlar da yararlandı. Onlar yalnız ədəbi-bədii toplantılar keçirməklə, mədəniyyətlərini, adət-ənənələrini qoruyub saxlamaqla kifayətlənmədilər, soyköklərini də araşdırıb, təbliğ etməyə başladılar. Bu işdə Ukraynada yaşayan qaqauzlar xüsusi fəallıq göstərirlər. Onlar yalnız qaqauzların tarixini, mədəniyyətini, folklorunu öyrənməklə kifayətlənmir, bölgənin azsaylı xalqlarına çevrilmiş Kırım tatarlarının, noqayların, karaimlərin, Kırımçaqların rusdilli qaynaqlarda qreklər (yunanlar) yazılan urum türklərinin, soyköklərinin türklərlə bağlı olduğuna inanan kazak qruplarının bir araya gəlməsinə çalışır, bu mövzuda simpoziumlar, toplantılar, festivallar təşkil edirlər.

Öncəki illərdə keçirilən “Ukraynada türkcə danışan xalqların 1-ci və 2-ci Uluslararası simpozium”ları uğurlu olmuş və müsbət təsirini göstərmişdi.

Ukraynada yarım milyondan çox türksoylu xalq yaşayır. Onlardan yeddisinin dövləti və həmin dövlətlərin də Kiyevdə böyük elçiliyi var. Lakin öncəki toplantılarda yalnız Türkiyə səfirliyinin əməkdaşları iştirak ediblər. Bu ilki simpoziumda isə Azərbaycan səfirliyinin əməkdaşları fəallıq göstərirdilər.

Səfirliyimizin fərəh doğuran işi

Azərbaycanın nazirliklərinin və səfirliklərinin əməkdaşlarının elmi toplantılar deyil, iqtisadi məsələlər müzakirə olunan yığıncaqlara daha çox meyil etdiklərini bildirdim.

Səfirliklərin əməkdaşları çox az hallarda Azərbaycan alimlərinin xaricdəki elmi konfranslarda iştirakına maraq göstərirlər. Elmi toplantılara dəvətlər elm və ali təhsil ocaqlarından göndərilir. Buna görə də səfirliklərin çox vaxt elmi toplantılardan ya xəbəri olmur, xəbəri olduqlarına da elə əhəmiyyət vermirlər. Çünki Xarici İşlər Nazirliyi də bu mövzuda onlardan hesabat tələb etmir.

Taras Şevçenko adına Kiyev Milli Universitetinin Filoloji İnstitutu Türkoloji Bölümü, Türkiyə Xalq Kültürü Araşdırmaları Kurumu, Ukrayna Qaqauzlar Birliyinin müştərək təşkilatçılığı ilə 2012-ci il sentyabrın 18-23-də Kiyev şəhərində “Ukraynada türkcə danışan xalqların 3-cü Uluslararası simpoziumu” keçirməyi planlaşdırması səfirliyimizin diqqətindən yayınmayıbmış. Səfirlik Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə müraciət edərək respublikamızda yaşayan alimlərin bu toplantıda iştirakına yardımçı olmasını xahiş etmişdi. Nazirlikdən də Elmlər Akademiyasının institutlarına, ali təhsil ocaqlarına, mövzu ilə bağlı olan təşkilatlara məktublar göndərilmişdi.

Azərbaycan alimlərindən bir çoxu simpoziumda iştirak etmək üçün müraciət etmişdilər. Lakin işlədikləri təşkilatlar onların yol xərclərini ödəmədiklərindən, xeyriyyəçi də tapılmadığından simpoziuma qatıla bilməmişdilər. Cəmi üç nəfər – AMEA Dilçilik İnstitutunun əməkdaşı, professor İsmayıl Kazımov, Bakı Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsinin müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Allahverdi Məmmədli və bu sətirlərin müəllifi simpoziumda iştirak edirdi.

Kiyevdə keçiriləcək simpozium haqqında səfirliyimiz alimlərə bilgi verməklə qalmamışdı. Təşkilatçılara

qonaqların qarşılınmasında və başqa məsələlərdə yardımçı olmuşdu. Öncədən təşkilatçılar və Taras Şevçenko adına Kiyev Dövlət Universitetinin rəhbərliyi ilə danışıqlar apararaq simpozium keçirildiyi günlərdə ali təhsil ocağında Azərbaycan mədəniyyətinin təbliği ilə bağlı sərgi açılmasına icazə almışdılar.

Səfirliyimizdə çalışanların bu uğuruna sevinməyə bilməzdim. Çünki indiyədək on xarici ölkədə 60-dan çox uluslararası elmi toplantıda məruzə etmişəm. Heç birində səfirlik əməkdaşlarının sərgilər təşkil etdiklərinin, Kiyevdə olduğu kimi fəallıq göstərdiklərinin şahidi olmamışdım. Səfirlik əməkdaşları sərgi təşkil etmək, respublikamızın mədəniyyətini universitetdə, eləcə də xarici ölkələrdən gəlmiş elm adamlarının qarşısında nümayişinə nail olmaqla kifayətlənməmiş, respublikamızdan getmiş alimlərin qarşılınmasına, yola salınmasına yardımçı olmuş, toplantı salonlarında əyləşərək oxunan məruzələri dinləmişdilər.

Düşünürdüm ki, bu Ukraynaya son illərdə səfir təyin olunan fəlsəfə elmlər doktoru Eynulla Mədətlinin şəxsi təşəbbüsüdür. Onu Naxçıvanda işləyən vaxtdan tanıyırdım. Təşkilatçılıq bacarığından, milli mədəniyyətimizin təbliğindəki xidmətindən xəbərdar idim. Ukraynadan geri dönəndə aldığım bir xəbər də məni bərk sevindirdi. İnstitutumuzun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Afaq Xürrəmçızı həmin günlərdə Polşada keçirilən bir toplantıdan geri dönmüşdü. O da Polşadakı səfirliyimizin elm və mədəniyyətə diqqət yetirməsindən, iştirak etdiyi toplantının əsas təşkilatçısının da səfirliyimiz olduğundan fərəhlə söz açırdı.

Düşündüm ki, bəlkə, Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi səfirliklərimizə elm və mədəniyyət məsələlərinə də diqqəti artırmaq haqqında göstəriş verib?! Kaş belə olaydı və getdiyimiz hər ölkədə səfirliklərimizin fəaliyyətindəki nöqsanlara görə xəcalət çəkməyəydik, əksinə, yaxşı işlərini eşidib qürur duyaydıq.

Simpoziumun təşkili

Kiyevdə keçirilən elmi simpoziumun əsas ağırlığını öz üzərinə götürən 1988-1993-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsini bitirmiş, hazırda T.Şevçenko adına Kiyev Dövlət Universitetinin Türkcologiya kafedrasının müəllimi, Ukrayna Qaqauzları Cəmiyyətinin sədr müavini, şair Tudora Arnaut idi. Milli oyanış, müstəqillik uğrunda qızğın mübarizə gedən zaman Bakıda yaşamış, 20 yanvar hadisələrinin şahidi olmuş, Azərbaycanın rayonlarını gəzmiş Tudora Arnautun istər şeirlərində, istər elmi-publisistik əsərlərində, istərsə də ictimai fəaliyyətində Azərbaycan məsələsi çox qabarıqlığı ilə özünü göstərir.

Simpozium proqramına səkkiz ölkədən 70-ə yaxın məruzə daxil edilmişdi. Məruzələrin özətləri – tezisləri öncədən çap olunduğundan gözdən keçirəndə gördüm ki, əksəriyyəti mənim üçün olduqca diqqətçəkəndir. Proqramı gözdən keçirib dinləmək istədiyim məruzələri işarələdim. Özüm üçün nələri öyrənəcəyimi müəyyənləşdirdim. Təəsüf ki, istəyimə çata bilmədim. Məruzələrin çox az qisminə qulaq asa bildim. Dörd bölmədə işini davam etdirən toplantıda ya dinləmək istədiyim məruzələrin vaxtı üst-üstə

düşürdü, ya da bu salondan çıxıb o birisi salonu tapanadək dinləmək istədiyim məruzənin yarısı oxunmuş olurdu.

Məruzələri dinləyə bilməsəm də, ruhdan düşmədim. Fikirləşdim ki, yaxın vaxtlarda kitab şəkilində çap olunar, oradan oxuyar və suallarımı da internet vasitəsi ilə məruzəçilərə göndərüb cavab alaram.

Moskva əsarətindən qurtulmuş kilsədə

Keçmişdə Ukraynanın, Rusiyanın, Belarusiyanın pravoslav kilsələri Kiyevdən idarə olunurdu. Rusiyanın hərbi gücü artdıqda dini mərkəzi də Moskvaya keçirdi. İndi Kiyevin keçmişdəki şöhrətini qaytarmaq istəyən dindarlar meydana çıxıb. Onlar Ukraynadakı kilsələrin Moskva asılılığına son qoymaq istəyirlər. Yavaş-yavaş da olsa, arzularına çatırlar. Kiyevdə indi Moskvadakı dini mərkəzə bağlı olmayan kilsələr fəaliyyət göstərir. Lakin onları nə hökumət dəstəkləyir, nə də çoxsaylı dindarlar. Azsayılı dindarların dəstəklədiyini, müstəqilliyini elan etmiş kilsələri bidətçilikdə təqsirləndirirlər. Bunu normal saymaq olar. Həmişə yenilik müqavimətlə qarşılanır. Zaman isə müqavimət göstərənlərin iradəsini yavaş-yavaş qırır.

Svaboda Partiyasından çıxıb Moskvanın əsarətindən qurtulmuş ilk kilsəyə gəlirəm. Dəmiryol vağzalının yanındakı kilsə o qədər də böyük deyil. Xristian adətində uyğun olaraq şam alıb ikona qarşısında yandırırım. Bir az da ürkək davranıram. Çünki ikonada təsvir olunan müqəddəsin kim olduğunu bilmirəm. Onun qarşısında başqa dindən olanın, kişinin şam yandırması normal sayılıb-sayılmadığını bilmirəm.

Moizə oxuyan keşişin səsi mənə tanış gəlir. Ona yaxından baxmaq üçün irəli sıralara keçirəm. Səs tanış olsa da keşişi tanımıram. Buna baxmayaraq, geri də çəkilmirəm. Kilsədə yad adam görən keşiş də diqqətlə mənə baxır. Ukrain dilində oxuduğu moizəsini tamamlayandan sonra Rus dilində danışmağa başlayır. Azərbaycanlıdan qonaq gəldiyimi bilən, mənə bələdçilik edən Svaboda Partiyasının yaşlı üzvü sual dolu baxışla məni süzür. Qonağımız hələ 20 il öncə bizə deyirdi ki, Kiyev kilsələrini Moskvanın əsarətindən qurtarmaq lazımdır. Hətta onlar bizə Bakıdakı kilsələrin birinin Ukrain kilsəsi etməyimizi təklif etdilər. He-yif ki, biz onları eşitmədik. Bunu dinimiz arasında ayrışdırmalı yaradacağını düşündük. Zaman isə Azərbaycanlı qardaşlarımızın haqlı olduğunu sübut etdi.

Bu dolubədənli, ucaboşlu keşişin Bakıda Anatoliy Lupinosun yanında gördüyüm arıq, uzun kişiyə olduğunu anladım. Hörmətlə bizə yaxınlaşıb ayin icra edəndə kilsədəkilərin əksəriyyəti bizə yaxınlaşdılar. Keşiş xahiş etdi ki, ayini başa vurana kimi onu gözləyək. Xahişinə əməl etdik. Kilsədəkilərin çoxu bizə yaxınlaşıb sakit səsle dua oxuyur, təşəkkürlərini bildirib geri çəkildilər.

Təxminən 15-20 dəqiqədən sonra keşiş mülki paltarda gəlib bizimlə görüşəndə gördüm ki, o qədər də kök deyilmiş. Geyindiği paltar onu elə göstərmiş. Yenidən əl verib mehribanlıqla görüşdü. Türkcə də bir neçə söz deməsi məni təəccübləndirdi.

Çölə çıxanda bizi kilsənin qarşısındakı maşınlara dəvət etdi. Etirazımız da bir nəticə vermədi. Maşında nə vaxt və nə üçün gəldiyimi, geri nə vaxt dönəcəyimi xəbər aldı.

Maşın Dinestir çayının sahilində, mənzərəli bir yerdəki restoranın qarşısında dayandı. Oturanda Əbülfəz Elçibəydən, Etibar Teymurludan, Ələsgər Siyabovdan və b. danışdı. Hiss etdim ki, mənim adımlı unudub. Adımlı soyadımı deyəndə gülərək yanındakılara “Ali bey məni vəziyyətdən çıxardı. Adını, soyadını unutmuşdum”.

Yerimizi yenidən rahatlamışdıq ki, 4-5 nəfər də gəldi. Balıq yeməkləri sifariş verdi və məclisdəkilər müraciətlə dedi ki, müsəlmanlar pullu balıqları yeməyi halal sayırlar. Pulsuz balıqlar, başqa dindən olanların kəsdikləri heyvan haram sayılır. Süfrədəkilər Azərbaycandakı vəziyyətlə bağlı suallar verirdilər.

Keşiş isə Azərbaycanda gördüklərini danışmaqdan doymurdu. “Ali bəy evində bizi kufda adlı bir xörəyə qonaq etdi. Kiçik top kimi bir xörəkdi. Döyülmüş ətdən hazırlanmışdı. Ətə bizim tanımadığımız ədviyyatlar da vurmuşdular deyə çox dadlı idi. Öncə xörəyin suyuna quru, nazik və uzun çörəyi qırıb doğradıq. Onu birinci dedikdən sonra. Top kimi döyülmüş əti yeməyə başladıq. Ətin içindən soyulmuş yumurta çıxdı. Yumurtanın da ortasında bir findıq vardı”. Bu yeməyə Anatoliy Lupinos da mən də çox heyrətləndik. Süfrədəkilər də çox maraqla dinləyirdilər.

Azərbaycanda, Ukraynada baş verənlərdən xeyli söhbət etdik. Onlara Kırırma gedəcəyimi və qatarın vaxtını dedikdə söhbətimizi qısaltdıq. Məni qaldığım hotelə gətirdilər ki, çantamı yığışdırıb vağzala getməyə vaxtım olsun.

Ukraynanın çətin günlərini yaşadığını görsəm də, Kiyevdən nikbin ayrıldım.

Kiyev dəmiryol stansiyası

Sentyabrın 19-da saat 22.00-da Allahverdi Məmmədli və İsmayıl Kazımov məni Doğu Avropanın ən böyük dəmiryol qovşaqlarından biri olan Kiyev dəmiryol vağzalından Simferopola yola saldılar. Vağzalda ciddi yenidənqurma aparılmasa da, sənişinlərə xarici ölkələrdəki səviyyədə xidmət göstərilməsə də, köhnə imkanlardan bacarıqla istifadə edir, səliqə-sahmanı, nizam-intizamı qoruyub saxlaya bilirlər.

Mən sabah saat 15.00-da Türkiyədən tanıdığım Hakan Kırımlının Kırım Mühəndislik və Pedaqogika Universitetində keçiriləcək kitabının təqdimetmə mərasiminə çatıb-çatmayacağımı ürəyimdə ölçüb-biçərək qatarda yatağımı hazırlayıram...

Məqalə Əli Şamilin “Yol dəftərimdən: Quzey Qafqaz, Ukrayna, Moldova və Güney Koreya” kitabındankı “Ey gözəl Kırım” məqaləsindən ixtisarla verilmişdir. (Bakı, “Köhlən” nəşriyyatı, 2022, səh.101-123) alınmış və ixtisar edilmişdir.

ARAŐDIRMALAR

ƏN GƏNC ƏDƏBİYYATLARDAN BİRİ – QAQAUZ TÜRKLƏRİNİN ƏDƏBİYYATI

Özət: *Qaqauzların yazılı ədəbiyyatı türk xalqları arasında gec-19-cu yüzildən formalaşmağa başlamışdır. Azərbaycanda da Qaqauzların tanıtılmasına 20-ci yüzildən başlansa da orta çağ qaynaqlarında burada Qaqauz kəndinin olduğu göstərilir.*

İndiki Moldova Respublikasının bir hissəsi olan Qaqauz Yeri Özərək Respublikasının başkəndi Komratdır. Bölgə bu gün də xalq arasında və coğrafi vahidlərdə Bucaq adlanır. Azərbaycanın Qəbələ rayonunda da Komrat adlı dağ və pir, ocaq var. Həmin bölgədə 20-ci yüzilin başlarında 7 Bucaq kəndi olmuşdur. İndi onların sayı 3-ə ensə də, bucaq adını yaşadan başqa toponimlər də qeyd alınmışdır. Bunlar heç də təsadüfi oxşarlığa bənzəmir.

Qaqauz Türklərinin ədəbi dilinin inkişafında 20-ci yüzilin ilk onilliklərində yaşamış nüfuzlu din xadimi Mixail Çakırın yazdığı və tərcümə etdiyi dini duaların, tarixi və etnoqrafik məqalələrin rolu olsa da əsaslı dəyişiklik 1957-ci ildə kiril qrafikası əsasında əlifbanın yaradılmasından sonra baş vermişdir. Belə ki, orta məktəblərdə ana dilində dərslər keçirilməyə başlamış, qəzetlərdə Qaqauz türkcəsində səhifələr hazırlanmış, dərslər kitabları basılmışdır.

Qaqauz Türklərinin yazılı ədəbiyyatının formalaşmasında Mixail Çakırdan (1861-1938) sonra Nikolay Arabacı (1893-1960), Nikolay Tanasoğlu (1895-1979), Dionis (Dəniz) Tanasoğlu (1922-2006), Nikolay

Baboğlu (1928-2008), Mina Kösə (1933-99), Dmitri Karaçoban (1933-86), Qavril Qaydarçı (1937-98), Stepan Kuroğlu (1940-2011), Qeorgi Taşoğlu (1948), Vasi Filioğlu (1949), Petr Moysa (1951), Mariya Mercanka (1951), Stepan Bulqar (1953), Todur Marinoğlu (1955), Petr Çebotar-Qaqauz (1957), Dmitri Ayoğlu (Novak) (1957), Todur Zanet (1958), Andrey Koçancı (1953), Georgi Qenov (1959), Lyubov Çimpoeş (1958), Petr Yalancı (1964-2004), Tanas Karaçoban (1965), Tina Sürma (1965), Tudora Arnaut (1970), Güllü (Valentin) Karanfil (1972) və b. böyük əməyi olmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qaqauz Yeri, Komrat, Bucaq, mani və bayatılar

ОДНА ИЗ НОВЕЙШИХ ЛИТЕРАТУР - ЛИТЕРАТУРА ГАГАУЗСКИХ ТЮРКОВ

Резюме: Письменная литература гагаузов среди тюркских народов начала формироваться в конце 19-го столетия. Хотя в Азербайджане и признали гагаузов в 20 столетии, но средневековые источники указывают на наличие здесь деревень с Гагаузским населением.

В Гебелинском районе Азербайджана есть гора и святые места, идентичные с названием столицы Гагаузии – Комрат, находящееся на территории нынешней Молдовы. Существование селений с названием Буджак на этой же территории нам не кажется случайной схожестью с названием Буджак –

региона, населенного гагаузами. В этой местности было 7 деревень Буджак. Теперь их численность уменьшилось до трех селений, но свое географическое название Буджак не утратило и это название сохранилось и отмечено в других топонимах. И это не похоже на случайность.

Письменная литература гагаузских тюрков начала формироваться ускоренными темпами в первой половине 20-ом века трудами религиозного деятеля Михаилом Чакыр. Известный своими переводами религиозных книг, молитв, исторических и этнографических статей хоть и сыграли немаловажную роль, но основательное изменение в литературе началось в 1957- ом году после создания нового алфавита на основе кириллицы. Так, в гагаузских школах начали изучать родной язык, газеты печатались на гагаузском языке, издавались учебники.

Формирование письменной литературы гагаузских тюрков обязана таким ученым, как Михаил Чакыр (1861-1938), Николай Арабаджи (1893-1960), Николай Танасоглу (1895-1979), Дионис Танасоглу (1922-2006), Николай Бабоглу (1928-2008), Мина Кёсе (1933-99), Дмитрий Карачобан (1933-86), Гавриил Гайдарджи (1937-98), Степан Короглу (1940-2011), Георгий Ташоглу (1948), Васи Филиоглу (1949), Петр Мойса (1951), Мария Мерджанка (1951), Степан Булгар (1953), Андрей Кочанджы (1953), Тодур Мариноглу (1955), Петр Чеботарь-Гагуз (1957), Дмитрий Айоглу (Новак) (1957), Тодур Занет (1958), Андрей Кочанчы (1953), Георгий Генов (1959), Любовь Чимпоешь

(1958), Петир Яланчы (1964-2004), Танас Карачобан (1965), Тина Сюрьма (1965), Тудора Арнаут (1970), Гюллю (Валентин) Каранфил (1972) и др.

Ключевые слова: Азербайджан, Гагауз Ери, Комрат, Буджак, мани и баяты.

ONE OF THE YOUNGEST LITERATURES- LITERATURE BY QAQAUZTURKS

Abstract: Of other Turkic people Gagauzians were late to form their written literature and started this process in the nineteenth century. Although Azerbaijan was introduced to Gagauzians in the twentieth century sources dating back to Middle Ages inform about the existence of Qaqauzvillage here.

The capital of the Autonomous Republic of Qaqauz Yeri situated in Moldovian Republic is Comrat. This region is still called Boujag by the people and geographic units nowadays. The holy place and mountain in Qebele in Azerbaijan bears the same name Comrat. That place had 7 Boujag villages at the beginning of the twentieth century. Though they decreased to 3, other toponyms bearing the name boujag were registered as well. It falsifies the chance coincidences.

Though the development of Qaqauzwritten literature accelerated in the first decades of the twentieth century given the translations of religious books, prayers, historical and ethnographic articles by a man of religion, Michael Chakir, yet the most important change in the literature came in 1957 after the new alphabet was created on the basis of

Cyrillic alphabet. As a result, lessons started to be held in mother tongue in secondary schools, newspapers were printed and text-books were published in Gagauz.

Besides Michael Chakir (1861-1938), it was Nikolay Arabaji (1893-1960), Nikolay Tanasoghlu (1895-1979), Dionis (Deniz) Tanasoghlu (1922-2006), Nikolay Baboghlu (1928-2008), Mina Kose (1933-99), Dmitri Karachoban (1933-86), Gavril Gaydarji (1937-98), Stepan Kuroghlu (1940-2011), Georgiy Tashoghlu (1948), Vasi Philioghlu (1949), Petr Moysa (1951), Maria Merjanka (1951), Stepan Boulgar (1953), Andrey Kochanji (1953), Todur Marinoghlu (1955), Petr Chebotar-Qaqauz(1957), Dmitri Ayoghlu (Novak) (1957), Todur Zanet (1958), Lyubov Chimpoyesh (1958), Petr Yalanji (1964-2004), Tanas Karachoban (1965), Tina Surma (1965), Tudora Arnaut (1970), Gullu (Valentin) Karanfil (1972) who played active role in the formation of written literature of QaqauzTurks.

Key words: Azerbaijan, QaqauzRegion, Komrat, Bou-jag, manis and bayaties.

Giriş

Çağdaş statistik qaynaqlarda dünya xalqları sırasında Qaqauzların da adı çəkilir. Onlar haqqında ensiklopedik soraqçalarda verilən bilgiler bir-birindən o qədər də fərqlənmir. Əksəriyyətində yazılır ki, türk xalqı olan Qaqauzlar əsasən Moldova, Ukrayna, Qazaxıstan Respublikalarında, Quzey Qafqazda, eləcə də Bolqarıstan, Rumıniya, Yunanıstan, Türkiyə və Amerikada yaşayırlar. Dindarları xristianlığın ortodoks (pravoslav) təriqətinə

inanan Qaqauzların sayı 200 min nəfərdən çoxdur. Moldova Respublikasındakı Qaqauz Yeri Özerk Ərazi Qurumunun 26 kəndində və Komrat, Çadır-Lunqa, Vulkaneş rayonlarında topla, Bessarabka rayonunda Bolgar, Ukraynalı, Moldav xalqları ilə qarışıq yaşayırlar. Qaqauzlar 1994-cü il dekabrın 23-də Qaqauz Yeri Özerk Ərazi Qurumu qurmuşlar və türk dilinin güney-batı (oğuz) ləhcəsində danışırlar. 1957-ci ildən 1996-cı ilədək kiril əlifbası əsasında yaradılmış əlifbadan istifadə etmişlər. Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra bir çox türk xalqları kimi onlar da 1996-cı ildən latın qrafikalı əlifbaya keçmişlər **(Dünya xalqları, 1998:89)**.

1.1. Azərbaycan qaynaqlarında Qaqauz kəndi

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra əsarətdə olan xalqlar azadlıq əldə etmələrindən yararlanaraq tarixlərinə, mədəniyyətlərinə dair olduqca dəyərli araşdırmalar aparmaqla yanaşı, qaynaqları da nəşr etməyə başladılar. Bu da ərəb, fars dillərini, əski əlifbanı bilməyən, arxivlərə getmək imkanı olmayan araşdırıcıların da işini asanlaşdırdı. Akademik Ziya Bünyadov və tarix elmləri namizədi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı) İstanbulda Başbakanlık arxivində saxlanan, Azərbaycan tarixinə aid qaynaqlardan bir qismini 1996-cı ildə Bakıda «Elm» nəşriyyatında kiril əlifbası ilə çap etdirdilər **(İrəvan, 1996)**.

Bu qaynaq bir vergi dəftəridir. 16-cı yüzilin sonlarında Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında doqquz il sürən savaşa son verilmiş, 1590-cı ildə anlaşma imzalanmış, Səfəvilərin quzey-batı bölgələri Osmanlı dövlətinin

tərkibinə qatılmışdır. Yeni bölgədə vergi toplanmasını nizama salmaq üçün Osmanlı məmurları siyahıyaalma keçirmişlər. Bu siyahıyaalma dəftərlərindən biri «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri» adlanır. Dəftərin 210-cu səhifəsində İrəvan əyalətinin Karni nahiyəsində *Qaqauz* adında bir kənd olduğu göstərilir (**İrəvan, 1996:171**). Daha sonrakı dövrlərdə isə bu bölgə Səfəvi və Osmanlı savaflarında əldən-ələ keçir. Osmanlılar bu bölgəni təkrar zəbt etdikdə, yəni 1728-ci ildə vergi dəftərini yeniləşdirirlər.

Bölgənin tarixini öyrənən araşdırıcı Əziz Ələkbərli yazır: “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə (1590) Karni nahiyəsinin *Qaqauz* kəndi, “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə (1728) isə həmin nahiyənin *Kafavus* kəndi kimi qeydə alınmışdır, lakin dəftəri çapa hazırlayanlar kəndin adını düzgün oxuya bilmədiklərindən *Kafavus* adından sonra sual (?) işarəsi qoymuşlar. Kənddə Həsən adlı şəxsin timarından dövlətin müxtəlif vergilər şəklində ildə 3.000 ağca gəlir götürdüyü də həmin bəlgədə göstərilmişdir.

İ.Şopen (1832) isə *Kakavus* adını Gərnibasar mahalının kəndləri siyahısında vermişdir ki, bu da onun 1826-1829-cu illərdə Rusiya-İran, Rusiya-Osmanlı savafları zamanı böyük dağıntılara məruz qalmasından irəli gəlirdi” (**Ələkbərli Ə., 2002:449**).

Əziz Ələkbərli Budaq Budaqov və Qiyasəddin Qeybullayevin Qaqauz toponimini Orta Asiya Türklərinin dillərindəki “qala xarabalığı” anlamında “kaka” sözündən və yunan dilindəki “us” şəkilçisindən ibarət olması fikri ilə razılaşmır. Onun fikrincə, adın hər iki komponenti türk dilindədir. Fikrini də belə izah edir: “...burada söhbət

Qaqauz (Qaqa-uz, yəni “ata uz”, “böyük uz”) Türklərinin adından gedə bilər və getməlidir. Qərbi Azərbaycan ərazisində uz tayfasının adı ilə bağlı toponimlərə nə qədər tez-tez rast gəlinməsi barədə bu kitabın I cildində, Vedibasar mahalı ərazisindəki bəzi kəndlərdən (Kotuz, Kūsüs, Heyranus, Hakıs və s.) danışarkən ətraflı bəhs etmişik. Bununla belə, bir daha xatırlatmaq istəyirik ki, toponimlərdəki uz komponenti bir necə anlam daşıya bilər: 1. əski Türk tayfalarından olan uz tayfasının adını; 2. tərəf, yan anlamını; 3. Türk dillərindəki “dərə” anlamını; 4. cəm şəkilçisi kimi.

Son olaraq xatırladıyıq ki, “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə (1590) *Kavis* adlı kəndi, İ.Şopendə (1832) isə *Kavusdar* (Gavuslar –Ə.Ə.) adlı monastır da qeyd alınmışdır ki, biz bütün bu toponimləri eyniköklü hesab edirik” (**Ələkbərli Ə., 2002:449**).

Bu bölgədən 20-ci yüzildə Türklər qovulmuş, yerində Rusiyanın yardımı ilə Ermənistan Respublikası qurulmuşdur. İndi orada Qaqauz adında kəndə rast gəlinmir. Bolqarıstanın başkəndi Sofiyada Kiril və Mefodi kitabxanasında “Dəftəri-sicili-livayi-İrəvan” adlı bir vergi dəftəri də mövcuddur. Bu bəlgəni görmədiyimiz üçün orada Qaqauz adında kəndin olub-olmadığından xəbərsizik.

1.2. Əmin Abid Qaqauz maniləri haqqında

Əmin Abid 1928-ci ilin oktyabrında tamamladığı “Türk xalq ədəbiyyatında mani nevi və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyəti” məqaləsində beş min bayatı-mani üzərində araşdırma aparmışdır (**Abid Əmin, 1930, 4-**

5(9-10):9-42). O, Türkiyə, İraq Türkmənləri, Özbək, Qazax, Tatar və digər Türk xalqları arasında geniş yayılmış olan dördlülklərin tarixini incələmiş, müqayisələr aparmış və nəticədə fərqli coğrafiyalarda yaşayan və fərqli adlar daşıyan dördlülklərin köklərinin eyni nöqtədən gəldiyi və eyni kökə dayandığı qənaətinə gəlmişdir (**Şamilov Ə., 1986: 26-27, sayı 11**).

Məqalədə iki dəfə də Qaqauzlardan bəhs edilmişdir. “Mani” sözünün anlamını açıqlayarkən Əmin Abid yazmışdır: “Bizim əldə etdiyimiz nəticəyə görə, bayatı təbiri gibi öləng, cır, türkü, eşulə adları da mənaca şərqi demək olduğundan bunlarda digər Türk xalqlarında maninin bəstəsinə verilmiş ad gibi sayılmalıdır. Hələ bir az aşağıda tədqiq edəcəyimiz üzrə bundan doqquz yüz sənə əvvələ aid “Kudatku bilik”də mənəi adı ilə dördləmələrdən bəhs etməsini də düşünəcək olursaq və burada Türk xalqlarının nəşət etdiyi ölkələrdə “Kudatku bilik”in yayıldığı sahələr olduğunu xatırlasaq, o vəkt musiqi yüzündən müxtəlif adlar alan bu nevin - güftə etibarilə - ümumi və müştərək adını manı olaraq qəbul etmək icab edər. Zaman keçdikcə bəzi Türk qəbilələrində manı adı unudulmuş, yerinə musiqi adı kayım olmuşdur.

Mani təbirinin mənası bəzi müstəşrikləri əlakədar etmişdir. İlk dəfə olaraq akademik A.Samoyloviç Nəvainin tuyuqları haqqında nəşr etdiyi qiymətli tətəbönamədə (“Müsülman dünyası”, Petroqrad, 1917) bir vəsilə ilə mənəi kəlməsindən bəhs edərəkən “Çağdaş Osmanlı və Azərbaycanlılar manı deyə yazarlar” qeydini əlavə edir.

Kovalski də maninin məadan gəldiyinə qətiyyətlə qanədir. Daha sonra manı haqqında nəşr etdiyi məqalədə

mani kəlməsinin əslini Türkcədə zənn etməyən Köprülüzadə dəxi ərəbcənin məni, məa kəlməsindən gəldiginə inanır.

Halbuki bu müstəşriklərdən yüzlərcə sənə əvvəl yetişən Evliya Çələbi bu xüsusu qəti bir şəkildə göstərməkdədir. On yeddinci əsr adamlarından olan bu səyyahın səyahətnaməsində bulduğumuz bir fəqərə onun zamanında manının Anadolu köylərində aldığı adı, mənaca çıplak bir şəkildə meydana qoyur. Evliya Çələbi manılardan göstərdiyi nümunələrin adını doğrudan-doğruya məni şəkildə qeyd edir ki, səyyahın ifadəsini eynilə buraya nəql etdik:

“...Sahibi Pərhiz, şəhbaz bir yigit kalkmış, üryan atına bəsmələ ilə timar ediyor yedərkən bir savti-həzin ilə makamla şu beyti söylədi:

*Öyləmi halım fələk,
Dil bilməz zalım fələk.
Qəsdin can bağçasından,
İki nihalim fələk.*

Bu tərz ilə mütəsəvvüfanə, fələkdən şikayət eləyirdi. Həqir heyrətdə qalaraq bu beytdən təfəül qəsd etdim. Yəne məniyə ağaz edərək şunu söylədi:

*Baba kitab ilə sən,
Uğraşma nəfilə sən.
Bundan bir iş eylə,
Anda yana biləsən.*

Digər mani:

*Lalanın dünyası nə,
Aldanma dünyasınə.
Dünya bənim diyənin,
Dün getdik dün yasinə.*

Bunları öylə qəribanə və cigər-suz bir səda ilə okuyub ağladı (Evliya Çələbi Səyahətnaməsi, cild 1, səhifə 211). Evliya Çələbinin göstərdiyi nümunələrin bugün belə Azərbaycan bayatıları içində yaşadığını yuxarıdakı izahata əlavə edəcək olursaq, artıq bu nevin Kırım, Qaqauz Türklərində olduğu gibi cənub Türklərində də adının mani və bunun da ərəbcə mənindən gəldiyi haqqında ortaya sürülən fikir haqqında heç bir şübhə qalmamış olur. Məni kəlməsinin mani halına keçməsi isə eyn hərfinin türk ağzına görə dəyişməsindən başqa bir şey deyildir.

Manilər məlum olduğu üzrə heca vəzninin yeddilisilə yazılır. Bu şəkilə Türk ədəbiyyatının çox əski dövrlərinə aid məhsulları arasında da təsadüf edirik. Türk ədəbiyyatının elmə məlum olan ilk vəsiqəsi Orxon abidələrinin mənsur kitabələri içində mənzum parçaların da olduğu ilk dəfə akademik F.E.Korş xəbər verdi.

*Bilgə kağan bitigin
Yollug tikin bitigin
Bunca barkag badızın
Özi kağan atısı
Yolug tikin mən ayı
Artığı tort gün türup
Bitidim, badızım...*

(“Bilgə kağan” abidəsi, qərbi-cənub tərəfi).

Yeddi hecalı ibtidai bir vəznı havi olan bu parça, şəkildən məhrumdur. Bu dövrlərdə Orxon sahəsində yaşamış əsərlərdən başqa nümunələr bulunmuş olsaydı, abidələrin diyilişi tarixindən sonra ümum nəzmlə bərabər yeddi hecalılar da hasil olan dəyişikliyi qolaylıqla təqib etmək olacaqdı.

Abidələrdən sonra əlimizdə olan “Divan-i lüğət-it-Türk”dəki mənzumələr arasında da yeddi hecalı bir çox mənzum parçalar vardır”.

Əmin Abid Qaqauz manilərindən söz açarkən xalq haqqında da bilgi verir. V.Radlova istinadən yazır: “Qaqauzların mənşəi haqqında tətkikat yapan Radlov izahatını bu sətirlərlə xülasə ediyor: “Гагаузы потомки тюрков или узов (Огузов) кочевавших когда-то в южно-русских степях”, Образцы народной литературы тюркских племен, часть 10, стр. 19, S.-Peterburq, 1904 q.” **(Abid Əmin, 1930, 4-5(9-10): 14).**

Əmin Abid fikirlərini isbatlamaq üçün An. Lininin “К вопросам формального изучения поэзии турецких народов”, M.F.Köprülüzadənin “Türk ədəbiyyatında qoşma tərzı”, F.E.Koşun “Записки восточного отделения императ. Русского архологического общества” (Bu əsər Kovalskidən Rusçaya xülasə halında tərcümə olunmuşdur), Kaşğarlı Mahmudun “Divanü Lüğət-it-Türk” (11-ci əsr) əsərlərindən, hətta özünün “Maarif işçisi” jurnalının 1927-ci il 3, 4 və 6 saylarında çap olunmuş “Heca vəzninin tarixi” məqaləsindən sitat gətirir. Əmin Abid ikinci dəfə mani janrı haqqında bilgi verərkən yazır: “Mani şəkli şimal-qərb bölgəsində də geniş yayılmışdır. Bessarabiyada sakin Qaqauzların xalq ədəbiyyatında mani böyük əhəmiyyət

kəsb edir. Qaqauz manilərində diqqətə layiq olan bir cəhət var ki, o da onların bir çoxunun bizim bayatılarla eyni olmasıdır. Bizdə işlədilən bayatıların bir çoxu onlarda da vardır və mani adıyla tanınmaqdadır. Radlovun göstərdiyi nümunələrdən buraya yalnız bir neçəsini nəql edirik:

*Tüfəngim atılmayıf,
Bahalı satılmayıf.
Bu uzun gecələrdə,
Yalnız yatılmayıf.*

*Gögdə yıldız əllidir,
Əllisi də bəllidir.
Səvişən qızların,
Tomballarından bəllidir.*

*Kala böyür saz olur,
Saz açılıb yaz olur.
Bən yarımə gül deməm,
Gülün ömrü az olur.*

Qaqauzların mani şəkillərində qafiyə, göstərilən nümunələrdə olduğu kimi, müəyyən bir tərz göstərməz. Radlovun nəql etdiyi nümunələrin də birinci ilə üçüncü, ikinci ilə dördüncü misraları qafiyədar olan şəkilləri də vardır.

Akademik İqnats Kunoşun nəşr etdiyi risalələrlə Anadolu Türklərinin məşhur nəşriyyatları da mani növünün Rumeli və Anadolu xalq ədəbiyyatının çox bol məhsullarından olduğunu göstərir. Bu sahələrdə bu növ

yalnız mani adı altında yad edilir. Bunlar texnikaca Azərbaycanın cinas saz bayatılarından fərqli olmaqla bərabər Qaqauz manilərinə daha yaxındırlar. Kunoş məcmuəsinə bunlardan 400 dənə toplaya bilmişdir. Buraya aldığımız nümunələr bu məcmuədəndir:

*Bu gün pazar ertəsi,
Yandı yürək ortası.
Əyil bir kəz öpəyim,
Ayrılıqdır ötəsi.*

*Qarşıda tikili daş,
Cift gəzər iki kardaş.
Böyüyü almaz tiraş,
Kiçigi pırlanta taş.*

*Dəniz içində sarayım,
Səni kimə sorayım.
Sənsiz keçən ömrümü,
Bən ömürümü sayayım?*

*Əlin əlimdə degil,
Kılınc belimdə degil.
Yara getmək istərəm,
Höküm əlimdə degil.”*

(Abid Əmin, 1930:22, sayı 4-5(9-10).

Əmin Abid Qaqauz manilərinin Azərbaycanda olan qarşılığına nümunə olaraq aşağıdakıları verir:

*Göydə yıldız əllidi,
Əllisi də bəllidi.
Yeddi igit içində,
Mənim yarım bəllidi.*

*Mən aşiqəm yaz olur,
Bülbül gülə saz olur.
Sənə gülüm demərəm,
Gülün ömrü az olur.*

Araşdırıcı Tudora Arnaut mövzuya diqqət çəkərkən bu qənaətə gəlir ki, Əmin Abidin məqaləsində verilən Qaqauz örnəkləri Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmış və sözlər o şəkildə yazılmışdır. Belə ki, Qaqauzlar arasında “tüfengim” deyil, “tüfeyim”, “atılmayı” deyil, “atılmıyor”, “bahalı” deyil, “paalı”, “satılmayı” deyil, “satılmıyor”, “tom-balarından” deyil, “tonbaların” və b. söylənilir. (**Şamil Ə., Arnaut T., 1998:59**).

Əmin Abidin haqqında söhbət gedən məqaləsinin əlyazmasını görmədiyimizdən yanlışlığın araşdırıcıdanmı, yoxsa məqaləni çap edən jurnaldanmı gəldiyini müəyyənləşdirə bilmədik. Sovetlər Birliyində 1937-ci ilin repressiyası adı ilə tarixə düşən kütləvi həbslərdən sonra Türkçülük mövzusunda araşdırmalar demək olar ki, durdurulmuş və başqa istiqamətə yönəldilmişdir.

1960-cı illərdən başlayaraq Türkçülük mövzusunda məqalələr yazılmağa başlandığı kimi, güllələnmiş, həbs edilmiş araşdırıcıların adlarının çəkilməsinə, əsərlərindən istifadəyə icazə verilmişdir. Sovetlər Birliyinin çöküşü isə mövzu üzərindəki qadağanın aradan qalxmasına səbəb oldu.

Türk xalqlarının tarixini, mədəniyyətini, dilini, ədəbiyyatını müqayisəli araşdıranların sayı da artdı. Belə araşdırıcılardan biri də Qaqauz şairi, cavan araşdırıcı Tudora Arnautdur.

Tudora Arnaut maninin manixeizmdən gəldiyi qənaətindədir. O yazır: “Manı, yeni bir inanc sistemi geliştiren ve giderek “manehaizm” adıyla bir din oluşturan, ruhani kişidir. “732 tarihli Karabalasagun yazıtında İmparatorluk devrinde Uyğurların Mani dinine girdiği ve eski dini tasvirleri yaptığı, 762’de Böğü Kağan’ın bunu devlet dini haline getirdiği belirtilir” (Uyğur sanatı. Türk Ansiklopedisi. C. XXXII, s.226). Manihaist Uyğur Türkleri 36 harften oluşan ve sağdan sola doğru yazılan bir de Mani alfabesi oluşturmuşlardır (Türk Alfabeleri. Türk Ansiklopedisi. C. XXXII, s. 64). Türklerin bu alfabeyi kullandıklarından ve burada varolan metinlerin dörtlüklerden oluşan dini konuları ağırlıklı olmak kaydıyla, 7 heceden oluşan dörtlükleri hesaba alacak olursak bu metinlerin daha sonra konusu sevda ağırlıklı olup ve kalıp ise çoğunlukla aynı kalmakla beraber ismin de Maniden geldiği görüşü daha fazla ağırlık bırakmaktadır”.

1.3. Azərbaycanda Qaqauzlar haqqında

Əmin Abidin yuxarıda bəhs etdiyimiz məqaləsindən sonra Qaqauzlar haqqında Azərbaycan mətbuatında ciddi bir yazıya rast gəlinmir. 1937-ci ildə milli düşüncəli insanların həbs edilməsi, güllələnməsi və sürgünə göndərilməsi Azərbaycan aydınları arasında qorxu, xof yaratmışdı. Həbs və təqiblərdən qurtara bilən qələm

sahiblərinin heç biri təkrar bu mövzuya qayıdaraq həyatını təhlükəyə atmaq istəmirdi.

Azərbaycanda Qaqauzlar haqqında yazılara bir də 1960-cı illərdən sonra rast gəlinir. Sovet dövründə respublikalar arasında əlaqələr mərkəzi hökumət tərəfindən tənzimləndirdi. Ölkədə baş verənləri nəzarət altında saxlamaq üçün respublikalar arasında sosializm yarışı şərtlərinin yoxlanılması, mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat həftələri, kino festivallar keçirilirdi.

1965-ci ildə Kommunist Partiyası funksionerlərinin rəhbərliyi ilə Moldova Respublikasının bir qrup ədəbiyyat və incəsənət xadimi Azərbaycanda dostluq həftəsi keçirməyə gəlirlər. Onların arasında Qaqauz şairi Dionis Tanasoğlu da olur. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti həmin günlərin hadisələrini işıqlandırarkən Moldova ədibləri ilə yanaşı, Qaqauz şairinin də “Duyğum” adlı şeirini verir.

Bu, Azərbaycan mətbuatında rast gəldiyimiz yazarı bəlli ilk Qaqauz şeiridir. Həmin şeirdən bir bənd veririk:

Hanı sənin gəlişin, ey duyğum!

Göstər bana atəşin, ey duyğum!

Alıb yenə üfləyim,

Yoxsa yanar ürəyim, ey duyğum!

(“Ədəbiyyat və incəsənət”, 1965, 4 sentyabr)

Yeddi il keçdikdən sonra “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti yenə də Dionis (Dəniz) Tanasoğlunun bir şeirini çap edir. “Sənsizəm” adlı bu şeir də sadəliyi ilə seçilir. Şair deyir:

*...Sənsizəm sanki
Bülbül nəğməsiz
Yetim vətənsiz.
...Sənsizəm sanki
Gündüz günəşsiz
Anam vətənsiz.
Kalmışam sənsiz.*

(“Ədəbiyyat və incəsənət”, 1972, 8 iyul)

Bundan sonra Azərbaycan mətbuatında Qaqauz mövzusu getdikcə aktuallaşır. Qaqauz şairlərinin şeirləri, ədəbiyyatları, tarixləri, yaşam tərzləri haqqında yazıların sayı artmaqla yanaşı elmi və bədii səviyyəsi də yüksəlir. Onların içərisində Allahverdi Məmmədovun Stepan Kuroğlu ilə müsahibə əsasında hazırladığı “Neredesen, Göy Oğuz?” (məqalənin sonunda jurnal şairin “Acı sevda duası” və “Əllərin alovu” şeirlərini də vermişdir) (**“Ulduz”, 1982, dekabr**), Əhməd Nəhmətovun “Uzun karvan. Bizim karvan” (**“Ədəbiyyat və incəsənət”, 1985, 27 dekabr**) məqalələri elmi və bədii dəyərinə, insanlara təsir etmək, Qaqauz xalqına maraq oyatmaq baxımından seçilir.

Azərbaycanda Qaqauzların tanıtılmasında **Güllü Yoloğlunun** xidməti böyükdür. 1980-ci ilin sonlarında “Azərbaycan-Moldova ədəbi əlaqələri” mövzusunda namizədlik dissertasiyası yazmağa başlayan gənc araşdırıcı Qaqauzlar haqqında ardıcıl məqalələr yazmaqla yanaşı, radio-televiziya, toplantılarda bu mövzuda olduqca diqqətçəkən çıxışlar da etmişdir. Tədqiqatçı 1992-ci ildə filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi aldıqdan sonra da Qaqauzlar mövzusunda uzaqlaşmamışdır.

Güllü Yoloğlunun təmənnəsiz şəkildə, özünə mənəvi borc bilərək girişdiyi mövzusu az zamanda onu yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Türk dünyasında Qaqauzşünas kimi tanıtmışdır. O, Azərbaycanda, eləcə də keçmiş sovet respublikalarında, Türkiyədə, Rumıniyada, Moldovada, Quzey Kıbrısdə keçirilən elmi simpoziumlarda Qaqauzlarla bağlı dəyərli məruzələri ilə yadda qalmışdır. Güllü xanımın elm aləminə gəlişi ilə respublikamızda Qaqauz ədəbiyyatının və mədəniyyətinin ardıcıl öyrənilməsinin yeni mərhələsi başlanır. Mövzu ilə bağlı Azərbaycanda çap etdirdiyi məqalə və tərcümələrinin sayı 30-u keçmişdir. Radio-televiziyada, toplantılardakı çıxışları, verdiyi konfransların mətnləri toplansaydı, yəqin ki, bir neçə cildlik kitab alınardı. Qaqauz mətbuatında çap olunan məqalələrinin də sayı Azərbaycandakından az deyildir.

O, Azərbaycan televiziyasında “Ana sözü” qəzetinin redaktoru Todur Zanelə, Bakıda tələbə olan Tudora Arnautla apardığı müsahibələrdə qəzetə abunə yazılmağı da təbliğ etmiş, həmvətənlərimizi bu qəzetə yazılmağa çağırmış, bunun da sayəsində qəzetin tirajı yüksəlmişdir.

Azərbaycan 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı Türk xalqlarını və toplumlarını tanıtmaq üçün dünya Türkləri haqqında silsilə kitablar çap etdirməyi planlaşdırdı. Amma “Axısqa Türkləri”, “Uyğurlar”, “Qaqauzlar” adında broşürlər işıq üzü gördükdən sonra nəşriyyatın iqtisadi sıxıntısından bu iş dayandı. Həmin seriyadan olan “Qaqauzlar” kitabını Güllü Yoloğlu hazırlamışdı (**Yoloğlu G., 1996**). Elə həmin il “Yazıçı” nəşriyyatının çap etdiyi

“Qaqauz folkloru” kitabının da tərtibçisi və ön sözün yazarı Güllü Yoloğludur.

Güllü Yoloğlu 1999-cu ildə Türkiyədə Atatürk Kültür Mərkəzi tərəfindən çap olunan “Türklərin ailə mərasimləri” kitabında ailə mərasimləri müqayisəli araşdırılan dörd Türk boyundan biri də Qaqauzlardır.

Onun Qaqauz sözünün mənşəyindən bəhs edən «Qaqauz», yoxsa “Qaqauz?” (“Novruz”, 1991, 16 iyul), “Çağdaş Qaqauz ədəbiyyatı” (“Ədəbiyyat və incəsənət”, 1989, 21 aprel), “Bucaqdan səslər” (“Ulduz”, 1989, 57-60, sayı 1), “Qaqauz yazıçılarının hekayələri” (“Xəzər”, 1991, 124-129, sayı 4) “M. Kösə-60” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 1993, 5 mart), “Qardaş Qaqauzlar” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 1996, 4 oktyabr) və “İstər Azərbaycan, istərsə də Qaqauz ziyalıları arasında qısqanclıq var” (Todur Zaneltə müsahibə) (“Dövrən”, 1999, 30 noyabr-6 dekabr) və başqa yazıları mövzu ilə maraqlananlara geniş bilgi verir. Özəlliklə Kişinyovda çıxan “Ana sözü” qəzetində çap olunan 10-a qədər məqaləsi aktuallığı ilə seçilir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan soydaşlarımız da Qaqauzları tanısin, onların tarixindən, ədəbiyyatından xəbərdar olsun deyə Güllü Yoloğlu “Xudafərin” (Polşa) (“Xudafərin”, 1996, 75-79, sayı 1 (2)), “Araz” (İsveç) (“Araz”, 1996, 49-53, sayı 2) və başqa jurnallarda da maraqlı məqalələrlə çıxış etməklə yanaşı, internet saytlarında, eləcə də internetdə yaradılmış diskussiya otaqlarında da mövzu ilə maraqlananların suallarını cavablandırır.

Bakı Slavyan Universitetinin professoru **Nizami Tağısoyun** (Məmmədov) elmi konfranslarda oxuduğu məruzələri, universitetdəki mühazirələri, qəzet-jurnallarda

çap etdirdiyi “Qaqauzlar: keçmişdən bu günə”, “Qaqauzların tarixindən səhifələr”, “Qaqauzların toy-düyün mərasimləri”, “Qaqauz ədəbiyyatı” məqalələri elmi səviyyəsini, yüksəkliyi ilə seçilir. O həmin məqalə və məruzələrini 2010-cu ildə Bakıdakı “Mütərcim” nəşriyyatında çap etdirdiyi “Etnos və epos: keçmişdən bu günə” kitabına daxil etmişdir.

Azərbaycanlı araşdırıcılardan **Cəlil Nağıyevin (Qəriboglu), Tamella Əliyevanın, Əli Şamilin, Qalibə Hacıyevanın** və b. da uluslararası simpoziumlardakı çıxışlarında və məqalələrində Qaqauz ədəbiyyatı və mədəniyyət ilə bağlı maraqlı fikirlər vardır.

Azərbaycanda Qaqauzların tanıtılmasında **Ağası Hunun (Məmmədovun)** da əməyi az olmamışdır. İstər Qaqauzlar haqqında Azərbaycan mətbuatında yazdıqları, istərsə də televiziya və radioda hazırladığı verilişlər, “Ana sözü” qəzetinin Azərbaycanda tanınması, yayılması və qəzetə abunə kampaniyasının təşkilindəki xidmətləri Azərbaycan-Qaqauz əlaqələrinin inkişafına təkan vermişdir. 1980-ci illərin sonlarında Azərbaycanda fəaliyyət göstərən “Ana dili” cəmiyyəti (Bu cəmiyyətin fəallarından biri də Ağası Hundur. Onun Qaqauzlara böyük məhəbbəti şəxsi həyatına da təsir etdi. Qaqauzla ailə qurdu. Dörd övlad atasıdır. Xanımı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, şair Güllü Qərənfil də (Azərbaycan-Qaqauz əlaqələrinin möhkəmlənməsində yorulmadan çalışır) Qaqauz ziyalılarının Azərbaycana səfərlərinə xüsusi diqqət yetirir, onların görüşlərini təşkil edir, rəssamların sərgilərini açır və folklor ansambllarının Azərbaycanda konsert vermələrinə nail olurdu.

Araşdırıcı **Səid Sədiyev** filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün 2005-ci ildə AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutuna təqdim etdiyi “Balkan Türklərinin ədəbiyyatı” dissertasiyasının bir fəslı də Qaqauz ədəbiyyatına həsr edilmişdir.

Azərbaycanda Qaqauzlara yalnız mətbuatda geniş yer ayrılmamışdır. Milli kadrlar hazırlanmasında da onlara daha çox yardım göstərilmişdir. Belə ki, Dionis (Dəniz) Tanasoğlu 1965-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda akademik Məmmədağa Şirəliyevın rəhbərliyi ilə “Çağdaş Qaqauz Türkcəsində tabeli mürəkkəb cümlə” (**Şamil Ə., 2006: 177**), Fedora (Tudora) Arnaut 1999-cu ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda professor Qara Namazovun rəhbərliyi ilə “Qaqauz folklorunda mani nevi (Türkiyə və Azərbaycan mani-bayatı örnəkləriylə qarşılaşdırma) (**Arnaut T., 1999**) və Valentina (Güllü) Qərənfil 2005-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda professor Həsən Quliyev və professor Dionis Tanasoğlunun rəhbərliyi ilə “Qaqauz dilinin məişət leksikası” (**Qərənfil G., 2004**) mövzularında elmi iş yazaraq filologiya üzrə fəlsəfə doktoru almışlar. 60-a yaxın Qaqauz gənci isə ali məktəblərimizdə oxumuşlar. Onların böyük əksəriyyəti 1988-1996-cı illərdə Bakı Dövlət Universitetini bitirmişdir.

Bir sözlə, Azərbaycanda Türk xalqları haqqında yazılanları qarşılaşdırsaq sayca az olan Qaqauzlara daha çox yer ayrıldığını görürük.

1.4. Bucaq kəndləri və bucaq tayfası

İlk baxışda elə təsir yaranır ki, Azərbaycanda Qaqauzlar haqqında xeyli araşdırma aparılmış və Qaqauzların tanındılması da yetərincədir. Amma bir az dərinliklərə getdikdə öyrənilməmiş, qaranlıq qalmış çox mövzuların olduğunu görürük.

Dayım qızı Ülvyyə Qarayeva qonşu kənddə-Böyük Məzrədə yaşayan qohumumuz İsgəndər İbrahim oğlu ilə ailə qurduqdan sonra ərinin təyinat yeri – Şəki rayonunun Turan qəsəbəsinə köçmüşdü. İsgəndər Gəncədə Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun baytarlıq fakültəsini bitirmişdi. Mən də Turan qəsəbəsinə gedəndə adamların əhval-ruhiyyəsini öyrənmək üçün onunla çayxanaya gedər, söhbətlərə qulaq asar, müzakirələrə qoşular, folklor örnəkləri toplayardım. Çayxanada bəzən kimlərəsə “Qaqauz”, “Türkman” deyə zarafat etdiklərini eşitsəm də, buna o qədər əhəmiyyət verməmişdim.

Qəbələ rayonundakı Komrat baba piri haqqında oxuyanda yadıma Qaqauzların yığcam yaşadıkları Moldova Respublikasındakı Komrat şəhəri düşdü. Bizimlə eyni illərdə jurnalistika fakültəsində qiyabi oxuyan, Qəbələnin Çarxana kəndində doğulmuş Akif Hacıyev rayonlarındakı Zizik və Dizax kəndlərində yaşayanlara “Türkman” deyildiyini, “Türkmanlar” evlənərkən öz tayfalarından qız aldıklarını, hətta münasib qız tapmayanda qonşu kəndlərdən deyil, Bərdədəki “Türkmanlar”dan qız aldıklarını eşitdikdə bölgəyə marağım artdı. Turan qəsəbəsində eşitdiklərim yenidən diqqətimi çəkdi.

Turan qəsəbəsindəki çayxanada Oğuz rayonunun Baş Daşağıl kəndində yaşayanlara Qaqauzlar deyildiyini qeydə almışdım. Məsələnı aydınlaşdırmaq üçün Baş Daşağıl kəndinə getdim. Kəndin çevrəsindəki qəbiristanlıqlarda başdaşlarının çoxu torpağa batıb. Kənddən aşağıda isə xristian məbədinin xarabalıqları qalır. Burada araşdırma aparılmayıb.

Kəndin indiki sakinlərinin əksəriyyəti Qafqazda Rusiya müstəmləkəçiliyinə qarşı Şeyx Şamilin başçılığı ilə 30 il davam edən müridizm hərəkatı məğlub olduqdan sonra, yəni son 100-150 ildə burada məskunlaşmışlar. Hətta elə ailələr var İkinci Dünya Savaşından sonra buraya köçmüşlər.

Rayon mərkəzindən Baş Daşağıla gedən yolun sağında Bucaq adlı kənd var. Bu kənd haqqında “Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət” kitabında yazılmışdır: “Bucaq-Oğuz rayonunda kənd. Baş Qafqaz silsiləsinin ətəyindədir. Əsil adı Bucaq Daşağıl. 19-cu yüzildə kənd ərazisində Güllü Bucaqlı adlı icma vardı. Bölündükdən sonra bir hissəsi Daşağıl kəndi yaxınlığında yerləşdiyinə görə Bucaq Daşağıl, digər hissəsi isə Muxas kəndi yaxınlığında olduğuna görə Muxas Bucaq adlandırılmışdır. Kənd Qozluçayın sahilində yerləşdiyinə görə, “Qozlu Bucaq” da adlanırdı.

Toponim bucaq tayfasının adı ilə əlaqədardır. Keçmişdə Azərbaycanda Bucaq adlı 7 kənd vardı. Bucaq etnonimi ilə bağlı toponimlər Qafqazda geniş yayılmışdır. 13-cü yüzildə moğollar qıpçaqları Şimali Qafqazda sıxışdırdıqdan sonra bir hissəsi, o cümlədən bucaqlar Azərbaycana gəlib məskunlaşmışlar. Bucaqlar qədim

Türkdilli bulqarların bir hissəsi idilər. Dnepr-Dunay çayları ilə Qara dəniz arasında Bucaq adlı yerdə məskunlaşdıqlarından qədim bulqarların bir hissəsi bu adı qəbul etmişlər. Həmin ərazi yunan qaynaqlarında Oqloss (künc, bucaq) adlandırılırdı. Toponimin yayılma arealı genişdir. Moldova ərazisindəki cənub-şərqi Bessarabiya düzü Bucaq düzü adlanır. Türkiyədə eyni adlı yaşayış məntəqəsi, rayon ərazisində Bucaq çayı, İlisu kəndində (Qax rayonu) tabun tirəsi var” (**Azərbaycan toponimləri, 1999: 101**).

Baş Daşağıl kəndi yaxınlığında indi də Qoca Bucaq bulağı və Qoca Bucaq çəməni var. 20-ci yüzilin əvvəllərində Azərbaycanda yeddi Bucaq kəndi varsa, indi onların sayı üçdür, bunlardan biri Oğuz, ikisi Yevlax rayonundadır.

1.5. Komrat dağı və Komrat baba piri

Baş Daşağıl kəndində xristianlıq abidələrinin olması, buranı müsəlmanların da ziyarət etmələri, qışlağının Bucaq adlanması ilə yanaşı, Qəbələ rayonunda Komrat baba adlı dağın və bu dağda eyniadlı ocaq-pirin varlığı da diqqətçəkəndir. Sovetlər Birliyi dönəmində dini yerləri ziyarət etmə yasağı olduğundan, Komrat baba piri üzərindəki bina da uçmuşdur. Son illərdə orada təmir işləri görülmüşdür. Təmir zamanı binanın əski memarlığı qorunmamışdır. Səbəb-bu işi mütəxəssislərin deyil, həvəskarların görməsidir. Onlar təmiri öz bildikləri kimi aparmışlar.

Komrat baba pirinə, əsasən, uşağı olmayan qadınlar ziyarətə gəlirlər (**Azərbaycan folklor antalogiyası, 2005**,

13:502). Araşdırıcı Mətanət Abdullayeva Qəbələ rayonunun Mirzəbəyli kəndindəki 70 yaşlı Anaxanım Ağayevadan “Komrat” əfsanəsini toplamışdır (**Azərbaycan folklor antalogiyası, 2005, 13: 517**). Əfsanədə Hz. Əlinin (Dördüncü xəlifə Əli Əbu Talib - Ə.Ş.) bölgədə savaşıdığından, burada bir xanımla evləndiyindən, doğulacaq övladına qolbağı yadigar qoyub getdiyindən söz açılır. Yeddi il sonra geri dönən Hz. Əli Murad adlı bir uşaqla qarşılaşır. Uşağın dikbaşlığı onun xoşuna gəlmir və hirsələnərək “Ko-Murat” deyib ona sağ ayağı ilə bir təpik vurur. Uşaq gedib dağın başına düşür və orada böyük bir çuxur meydana gəlir. Hz. Əli oğlunu öldürdüyünü bilib peşman olur. O gündən bəri həmin yer pır olaraq ziyarət edilir.

Bu əfsanədən bəlli olur ki, adamlar Komrat sözünün mənasını unutduqlarından onu belə yozmuşlar. Kırımnda, Türkünstanda, xüsusən də qaraqalpaqların yaşadığı bölgədə də Komrat toponimi geniş yayılmışdır. Bu mövzuda Özbək və qaraqalpaq araşdırıcılarının maraqlı məqalələri çap olunmuşdur.

Baş Daşağıl kəndi yaxınlığındakı və *bölgədəki xristian abidələri dağıldığından* yazılı qaynaqlar, qəbir daşları tapa bilmədik. Buradakı əski xristian qəbir daşlarında adlar xristian adları, soyadlar Türk adları olsa, Qaqauzlarla bağlılıq artardı. Bölgənin yaşlı sakinləri isə 20-ci yüzilin başlarında Otmannı kəndində və başqa kəndlərdə yaşayan xristianların qonşu xristian kəndlərdən fərqli olaraq, Türkcə danışdıqlarını xatırlayırlar.

Bölgədə xristian Türklərinin yaşadığı haqda qaynaqlarda da maraqlı bilgilər var. Nə yazıq ki, bunlar

geniş araşdırmaya cəlb edilməmişdir. Əmir Teymurun Qafqaza yürüşündən bəhs edən bir qaynaqdan parçaları Aydın Məmmədov dilimizə çevirmişdir. Ərəbcə yazılmış və farscaya çevrilmiş bu qaynağın yazarı İbn Ərəbşahdır. Aydın Məmmədova görə, Əmir Teymur Şamı aldıqda özü ilə Səmərqəndə apardığı adamlar arasında yeniyetmə İbn Ərəbşah da olub və o, Əmir Teymurun ordusu ilə birlikdə Şəkiyə gəlib. Salnaməsində də gördüyü hadisələri təsvir edib. Bir neçə qaynağı qarşılaşdıran Aydın Məmmədov “Əcaibül-məqdur fi nəvaib Timur” əsərindəki Şəkiyə dair naməlum bəhslər (Gələsən-Görəsən qalasında və ətrafında 1403-cü ildə baş vermiş hadisələr barədə məlumatlar)” məqaləsində yazır: “Şirvanşah Şeyx İbrahimin dililə yerli əhali gürcü yox, Tatar adlanır. Bu zaman bizim üçün aydınlaşır ki, hekayələrdəki (İbn Ərəbşahın salnaməsindəki hadisələrin təsviri nəzərdə tutulur-Ə.Ş.) gürcü sözləri millət yox, hümmət və məzhəb, yəni xristian-pravoslav mənasında işlənir” (Məmmədov Aydın, 2007:7, 30 Oktyabr).

Tarixçi Sevda Süleymanovanın “Albaniyanın şimal-qərb sərhəd bölgəsi liniya-ereti” məqaləsi də (Süleymanova S.Ə., 2007:56-74) mövzuya aydınlıq gətirə biləcək faktlarla zəngindir.

Nəinki orta yüzillərdə, hətta 19-cu yüzildə, 20-ci yüzilin əvvəllərində milliyyətlə dini inancın eyni mənada işləndiyini müşahidə edirik. Çox vaxt isə dini inancın milliyyəti üstələdiyinin şahidi oluruq. Adamlar mənsub olduqları millətin adı ilə deyil, dininə görə adlandırılırdılar.

Bölgədə folklor toplayarkən Baş Daşağıllı 79 yaşlı Mehralı Səmədov Göybulaxlı Aşıq Donu, Çalılı Aşıq

Əvək və başqalarından da söz açdı. Erməni kimi tanıdıqları bu aşıqların əsasən Türkcə oxuduqlarını söylədi. Araşdırıcılar isə 300-dən çox erməni aşığının Türkcə çalib-oxuduğunu, şeir yazdığını göstərirlər. Çox təəssüf ki, bu günədək onlardan hansının hay-yəni bu gün erməni adlandırılan xalqdan olduğuna, hansının xristian Türkü olduğuna aydınlıq gətirilməmişdir. Son zamanlar bu mövzuda yazan araşdırıcıların fikrincə, qriqorian təriqətinə inanan bütün xalqlar erməni adlandırılmış, bugünkü erməni adlandırılan xalqın soykökünü təşkil edənlər hay adlandırılmışlar.

Xristian Türklər haqqında ciddi araşdırmalara rast gəlinmir. Buna görə də xristianlığın qriqorian təriqətinə inanan Türklər ermənilərlə, pravoslav təriqətinə inanan Türklərin böyük bir qismi isə yunanlarla (qrek) və gürcülərlə eyniləşdirilmişdir. Pravoslav inanlı Qaqauzların, Çuvaşların, bəzi Tatar toplumlarının Türk kökənli olmaları, dillərini, mədəniyyətlərini qoruyub saxlamaları göz önündədir. Demək, xristianlığın başqa təriqətlərinə inanan Türklərin də tarixinin öyrənilməsinə yenidən nəzər salmaq lazımdır. Onda görəcəyik ki, Türkcə çalib-oxuyan erməni aşıqları siyahısına saldıığımız aşıqların bir çoxu qriqorian inanlı Türklər, yunan (qrek, urumlu) adlandırdığımızın böyük bir qismi isə pravoslav inanlı Türklərdir.

Bölgədəki toponimlərin Qaqauzların yaşadıkları yerin adı ilə uyarlığı, burada yaşayanlara zarafatla da olsa, “Qaqauz” deyilməsi 20-ci yüzilin əvvəllərində də burada xristian Türklərin yaşamasından xəbər verir. Bu da yeni araşdırmalar üçün ipucu ola bilər.

2.1. Qaqauz ədəbiyyatının yaranmasını formalaşdıran ictimai-siyasi şərait

Günümüzdə ədəbiyyat ideoloji işin bir parçası olduğundan, onu dünyada baş verən siyasi hadisələrdən kənarında öyrənmək mümkün deyildir. Qaqauz ədəbiyyatı 20-ci yüzildə zəngin Türk folkloru və SSRİ-də yaşayan xalqların yazılı ədəbiyyatı əsasında formalaşmışdır. Oğuz Türklərinin yaşadıkları bölgələrdə toplanan folklor nümunələrinin əksəriyyətini Qaqauzlar arasından da toplamaq mümkün idi. Təəssüflər olsun ki, kadr çatışmadığından, bu iş peşəkarlar tərəfindən vaxtında və yüksək səviyyədə yerinə yetirilməmişdir.

Qaqauz folklorunu ilk dəfə Valentin Moşkov toplamışdır. Varşavadakı Rus ordusunun həkimi Valentin Moşkov kənd-kənd gəzərək folklorla və etnoqrafiyaya aid materiallar toplayaraq onu 1904-cü ildə çap etdirmişdir (**Moşkov, 1904**). Atanas Manov da, Valentin Moşkov kimi Qaqauzları fərqli bir millət kimi öyrənməyə çalışmışdır (**Manov 1939:107**). Bütün bunların arxasında Rusiya strateqlərinin ayrımcılıq siyasətinin durduğu aydın görünür.

Lyubov Çimpoyeşin dastanlar, Mariya Durbaylonun ballada türküləri (xalq mahnıları), Nikolay Baboğlunun ata sözləri, deyimlər, Vitaliy Sırfin nağıllar və Tudora Arnautun mani – bayatılar üzərində apardıqları araşdırmalar, eləcə də Qaqauz araşdırıcılarının toplayıb çap etdirdikləri folklor nümunələri də onu göstərir ki, Türkiyə, Azərbaycan, İraq, Suriya, Rumıniya, Bolqarıstan, Makedoniya və b. ölkələrdə yaşayan Türklərdən toplanmış folklor örnəkləri ilə Qaqauz Türklərindən toplanmış

nümunələr arasında elə bir ciddi fərq yoxdur. Mövcud fərqlər də məhəlli xarakter daşıyır. 19-cu yüzildən sonra yaradılan folklor nümunələrinin mövzusunda, xüsusən ballada və xalq mahnılarında isə siyasi təsirlər nəticəsində fərq artmışdır.

Sovet dövründə hər vasitə ilə Qaqauz ədəbiyyatını ümumtürk ədəbiyyatından ayırmağa çalışırdılar. Səbəb yenə də siyasilərin qarşılıqlarına qoyduqları məqsəddən doğurdu. Qaqauzları soyköklərindən ayırmaq üçün hər vaxtlə onların Türk olmadığı, Osmanlı dövlətinin təsiri ilə dilləri Türkləşdirilmiş Bolgar olduğu vurğulanırdı. Bu siyasət I Pyotr zamanından başlasa da, *1812-ci ildə Bessarabiyada yaşayan Qaqauz Türklərinə xüsusi imtiyaz verilməsi ilə daha da sürətləndirildi.*

Qaqauzların çoxu bu siyasətlə razılaşmamışlar. 1860-cı ildə Qaqauz nümayəndə heyəti İstanbulla gedərək Sultan Əbdüləzizə diləkcə (ərizə) verirlər. Onlara Osmanlı dövlətinin tərkibində Özerkiyyət verilməsini istəyirlər. Lakin gündən-günə güclənən və yeni torpaqlar işğal edən Rusiyanın qarşısında qocalmış və zəifləmiş Osmanlı dövlətinin Qaqauzların arzusunu gerçəkləşdirməsi mümkün idi.

Buna baxmayaraq, Qaqauzlar öz haqlarına nail olmaq üçün mübarizəni davam etdirdilər. **Dionis Tanas oğlunun yazdığına görə** 1906-cı il yanvarın 6-da Qaqauz xalqı ayağa qalxaraq Atmaca Pavlioğlu və Andrey Qalatsanın rəhbərliyində Komrat Respublikasını qurur. Tarixi şərait yetişmədiyindən, yeni elan edilən Qaqauz dövlətinin ömrü cəmi 15 gün olur (**Bulgar S, 1999:75**).

Komrat Respublikasını qurucularından biri kimi Rusiya hökuməti tərəfindən həbs edilmiş Pavel Nikolayev, çar İkinci Nikolayın hakimiyyətdən getməsindən və yaranmış qarışıqlıqdan istifadə edərək, 1917-ci ilin dekabrında Kiyevə gedir. Komrat və ya Qaqauz Cümhuriyyəti qurmaq haqqında siyasi xadim və hökumət rəhbərləri ilə danışıqlar aparır. Bu həmin vaxt idi ki, Bucaq bölgəsini də üsyan bürümüşdü. 1918-ci il noyabrın 27-də Bessarabiya Milli Məclisinin Rumıniya ilə birləşmək haqqında qərar verməsi, İkinci Dünya Savaşı, bu savaştan SSRİ-nin qalib çıxması, Sovetlərin yaratdığı totalitar rejim Qaqauzlara arzularını gerçəkləşdirməyə imkan verməmişdir.

Qaqauz yazılı ədəbiyyatının yaranması və formalaşmasından söz açarkən 1931-1944-cü illərdə Türkiyənin Rumıniyada səfiri işləmiş Həmdullah Süphi Tanrıöverin xidmətlərini də unutmamaq olmaz. Bir zaman Türk Ocaqları başqanı olmuş bu millətsevər insan diplomatik vəzifəsini yerinə yetirməklə yanaşı, ölkədəki müsəlman və xristian Türklərin yaşadıkları kəndləri gəzərək Qaqauzlar yaşayan kənd və qəsəbələrdə 26 məktəb açılmasına nail olmuşdur. Məktəblərdə dərslər ana dilində-Türkcə keçilirdi. Dobruca Türklərindən və Rumıniyanın Məciyyə şəhərindəki Müsəlman Seminariyası məzunlarından, Türkiyədən öyrətmənlər və kitablar gətirdərək soydaşları arasında milli şüurun inkişafına təsir göstərməyə çalışırdı. Türkiyədən gələn aydınlar vətənə döndükdən sonra Qaqauzlardan topladıqları folklor nümunələrini, orada gördüklərini qəzet-jurnallara, ensiklopediyalara

yazmaqla mövzunu gündəmdə saxlamışlar (**Türkiye dışındakı..., 1999:191, 12-ci cild**).

Həmdullah Süphi Tanrıöver hətta Qaqazları assimildən qorumaq üçün Türkiyənin Mərmərə bölgəsinə köçürülməsi barədə bir layihə də hazırlayaraq İsmət İnönü hökumətinə təqdim etmişdi.

Onun Rumınıyadan seçib Türkiyəyə oxumağa göndərdiyi Qaqaz gənclərin çoxu İkinci Dünya Savaşından sonra SSRİ-nin “qapılarını möhkəm bağladığından” geri dönə bilməsələr də, Türkiyədə Qaqaz məsələsinin gündəmdə saxlamağa çalışmışlar. Bu gənclərdən biri – Qaqaz Doğan Dan “Akınçılar köyü” romanını o dövrün ən çox oxunan jurnallarından “Varlıq”ın 1938-ci il noyabr – 1939-cu il yanvar aylarında çap etdirmişdi. Təəssüf ki, Qaqazların etnoqrafiyasına və folkloruna dair zəngin məlumatı yaşadan bu roman və onun yazarı uzun illər diqqətdən kənar qalmışdır (**Argunşah Hülya, 2001:142**).

Türkiyəyə oxumağa gedən gənclərdən söz açan S.Bulgar yazır ki, Həmdullah Süphi Tanrıöverin yardımını ilə Bucaq bölgəsindən də 20-yə yaxın öyrənci göndərilmiş və onların hamısı Türkiyədə qalmış, vətəndaşlığı qəbul etmiş, əsgəri xidmətdə olmuşlar. Amma heç vaxt Qaqazları unutmamışlar. Qaqazların folklorunu, ədəbiyyatını, adət-ənənələrini öyrənərək Türkiyədə təbliğ etmişlər. Belə aydınlardan birisi Veysel Arsevendir (Vasiliy Öküzcü). Bu şəxs Türkiyədə bacarıqlı pedaqoq, musiqişünas, elm adamı kimi tanınmışdır. Qaqazların folkloru, nəğmələrinin musiqi düzümü və s. haqqında yazdığı elmi, publisistik məqalələrini Türkiyə mətbuatında çap etdirmişdi (**Bulgar S., 2004**).

Qaqauzlar milli azadlıq mübarizəsini açıq və gizli şəkildə davam etdirlər də, istəklərinə yalnız SSRİ dağıldıqdan sonra çatmışlar. Onlar 1989-cu il fevralın 11-də Moldova Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin binası qarşısında mitinq keçirərək, Qaqauz Özərk Sovet Sosialist Respublikasının yaradılmasını tələb etmişlər. Lakin onların bu tələbinə əhəmiyyət verilməmişdi. 1989-cu il mayın 21-də Komratda toplanan Birinci Qaqauz Xalq Qurultayı Qaqauz Özərk Respublikasını qurmağı qərara alır. Həmin il noyabrın 12-də onlar bu işi gerçəkləşdirərək Qaqauz Özərk Sovet Sosialist Respublikasını elan edir və hökumət yaradırlar.

Lakin Moldova hökuməti bununla razılaşmasa da, Sovet hökumətinin basqılarını, yaranmış ağır iqtisadi-siyasi durumu, ölkənin bir hissəsində Moskvanın əli ilə Rusların Dnestryanı Respublika yaratmalarını nəzərə alaraq Qaqauzlarla münafişəyə girmək istəmir. Qaqauzlar Moskvanın Moldovanın müstəqilliyinə qısqançlıqla yanaşaraq ölkəni iqtisadi böhran və milli münafişələr burulğanına salmaq istəyini, beynəlxalq aləmdə baş verənləri nəzərə almadan 1989-cu il noyabrın 12-də Qaqauz xalqının fəvqəladə qurultayında Moldova Sovet Sosialist Respublikası tərkibində Qaqauz Sovet Sosialist Respublikası elan edirlər, Rusiyanın xüsusi xidmət orqanları Moldovanı münafişə bölgəsinə çevirmək üçün millətçi gənclərin narazılığından istifadə etmək istəyir. Həmin il noyabr ayının 25-də bir qrup milliyyətçi Moldovan gənci könüllü dəstələr təşkil edərək Qaqauzların üzərinə yeridilir. Moldovanlarla Qaqauzlar arasında baş verə biləcək silahlı toqquşmanın qarşısı vaxtında alınır.

Amma müstəqilliyini elan etmiş Respublikanı bütün cəhdlərə baxmayaraq, heç bir ölkə tanımır. Hətta Türkiyə və Azərbaycan kimi Qaqauzlara hər cür yardım etməyə hazır olan ölkələr də! Bu da səbəbsiz deyildi. Yaranmış qurum özünün iqtisadi, siyasi və coğrafi durumunu, beynəlxalq vəziyyəti nəzərə almırdı.

Moldova hökumətinin susması 23.12.1994-cü ilədək davam etdi. Həmin ilin noyabrında Moldova Məclisi Qaqauz Yeri Özərk Qurumu yaradılması haqqında qanun qəbul etdi. Bu qanun Qaqauzların Moldova tərkibində milli haqlarını qoruyaraq yaşamalarını tənzimlədi (**Bulgar S., 1999:75**).

2.2. Qaqauz Türkcəsinin ilk yazılı qaynaqları

Rusiya uzun illər Osmanlı dövlətinin tərkibində olmuş, Osmanlılarla eyni dildə danışan və eyni mədəniyyətin daşıyıcısı olan Qaqauzları yeni işğal etdiyi bölgəyə köçürdükdən sonra onları keçmişindən qoparmaq üçün dini inanclarının möhkəmlənməsinə və xristian dininə dair mətnlərin ana dillərinə çevrilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bu işi görə biləcək kadrlar isə yox dərəcəsində idi. Rusiya Qaqauzlar arasında xristian dininin möhkəmlənməsi üçün anadilli kadrlar hazırlamasına da şərait yaratdı.

1810-cu illərdə Vyanada çap olunmuş “Psaltıra”(Zəbur) və Yunanıstanlı şair Aristofanın (M.Ö.455-385) komediyalarından parçalar, Nikolay və İvan Fazlı qardaşlarının Aleksandr Puşkinin “Qış yolları”, “Kahırsız quşcıgaz” (Zavallı quşcuğaz) və “Qış gecələri”

şeyrlərinin tərcümələri Qaqauz Türkcəsinin ilk ədəbi məhsulları sayılır (**Arnaut T., 2001**).

Qaqauz yazılı dilinin formalaşması, tarixinin yazılması isə Mixail Çakırın adı ilə bağlıdır.

Mixail Çakir (27.04.1861, Çadır qəsəbəsi-08.10.1938, Kişinyov şəhəri). 1812-ci ildə Qaqauzlar Bucaq bölgəsinə köçürüləndə Mixail Çakırın ata-babası da Çadır (indi Çadır–Lunqa adlanır.) yerləşdirilir. İlk təhsilini doğulduğu Bender Tihin qəsəbəsidəki dördsinifli ibtidai məktəbdə alır. Sonra ailəsinin istəyi ilə Kişinyov şəhərindəki ilahiyat məktəbinə daxil olur. Oranı bitirib Kiyeve gedərək, üç il də orada dini təhsilini davam etdirir. 1881-ci ildə onu Kişinyovda öyrətmən işləməyə göndərirlər. Qısa bir zamanda din xadimi və öyrətmən kimi böyük nüfuz qazanır. Dini məktəbdə riyaziyyatdan, təbiət elmlərindən dərs deməklə yanaşı, keşiş vəzifəsini də yerinə yetirir. Mixail Çakir protoiyerey (dini rütbə, keşiş - Ə.Ş.) rütbəsinə yüksəlir.

1884-cü ildə onu dini işlər üzrə məhəllə müvəkkili və Rusca və moldovca dini mətnlərin nəşri şurasına üzv seçirlər. O, qazandığı nüfuzdan istifadə edərək kilsədə duaların milli dillərdə oxunmasına razılıq ala bilir (**Türkiyə dışındakı..., 1999:351, 12-ci cild**).

Xalqın dini anlayaraq sitayiş etməsi üçün “İncil”dən və başqa din kitablarından çox istifadə olunan duaları ana dilinə və moldovcaya çevirib çap etdirir və kilsələrdə oxuyur. O, xristian dininin müqəddəs kitabı olan “Evangeliya” (İncil), “Psaltır” (dini nəğmələr), “Liturqiya” (kilsə duası), “Çasoslov”, “Kilsənin qısa tarixi”, “Yeni müqəddəslərin tarixi”, “Keçmiş müqəddəslərin tarixi” və s.

əsərlər tərcümə etmiş və yazmışdır (**Çebotar,7**). Hətta 1907-ci ildə Qaqauz Türkcəsində bir səhifəlik dini qəzet də çıxarmağa nail olmuşdur.

O, Qaqauzların keçmişini, adət-ənənəsini, xalq ədəbiyyatını araşdırıb “Qaqauzs Benderskoqo uezda” (“Bender vilayətinin Qaqauzları”) adlı irihəcmli bir əsər və “Qaqauzca-Romence laflık” kimi sözlük də yazmışdır. Latın hərfləri ilə və rumın (romen) əlifbasında Qaqauz Türkcəsi ilə yazılan bu əsərlər yüksək bədii dəyəərə malik olmasa da, Qaqauz Türkcəsinin söz ehtiyatından yararlanmaq baxımından bugün də diqqətçəkəndir. Araşdırıcıların verdiyi bilgiyə görə, Mixail Çakırın 10 kitabı, onlarla dua mətni nəşr olunmuşdur. Əsasən xristian dininin yayılmasına xidmət etməsi planlaşdırılmış bu əsərlər milli şüurun oyanmasına da səbəb olurdu. Yazar öz xalqının tarixini, soykökünü öyrəndikcə özünün də milli duyğuları güclənirdi. Onun yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü Bessarabiyanın Rumıniya hökumətinin tərkibində qaldığı dövrdür.

Mixail Çakır bu dövrdə Türkiyənin Rumıniyadakı səfiri, böyük millətsevər və maarifçi Həmdullah Süphi ilə tanış olur. O, Mixail Çakıra güclü təsir göstərir, elmi araşdırmalar aparmasına münbit şərait yaradır, onu hakimiyyət orqanlarının basqılarından qoruyur.

Qaqauzlar 1918-ci ildə Rumıniyanın tərkibində deyil SSRİ-də yaşasaydılar, yəqin ki, bolşeviklər din adamı kimi Mixail Çakırı da ya gülləyəcək, ya da ən yaxşı halda Sibirə sürgün edəcəkdilər.

SSRİ-nin Bessarabiyanı işğalından sonra çox kilsələr qapandıqından, ibadətlər yasaqlandıqından, dini məktəblər

buraxıldığından Qaqauz Türkcəsinin inkişafında bir durğunluq yarandı. Din xadimləri də unutdurulmağa çalışılır. Bunun nəticəsində Mixail Çakırın da qəbrini ziyarət edənlər olmur. 1980-ci illərin ikinci yarısından, milli oyanışdan sonra Qaqauz ziyalıları uzun müddət Mixail Çakırın qəbirini axtarsalar da, tapa bilmirlər.

2000-ci illərdə qəbirüstü abidələrdəki qiymətli metalları oğurlayıb satanların sayəsində Mixail Çakırın da qəbrinin yeri müəyyənləşir. Qəbirüstü başdaşı öncəki şəklinə salınır. İndi Qaqauz aydınları buranı tez-tez ziyarət etməklə yanaşı, gələn qonaqları da oraya aparırlar.

* * *

Sovetlər Birliyi dağıldıqda Qaqauzlar da tarixi keçmişlərinə, mədəniyyətlərinə üz tutmağa başladılar. Var səsləri ilə ümumtürk tarixinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin varisləri olduqlarını bildirdilər. Ədəbiyyat tarixlərinin Orxon-Yenisey abidələri ilə, “Divanü Lüğat-it-Türk”lə, “Qutadqu Bilik”lə, “Kitabi- Dədə Qorqud”la və b. əsərlərlə başladığını yazdılar.

Stalinin ölümündən sonra keçirilən Sov.İKP-nin 20-ci qurultayında quruluşun nöqşanlarının böyük qismi ölkənin rəhbərinin adına yazıldı. Stalin şəxsiyyətə pərəstişdə suçlandı. Bu təkcə SSRİ-də deyil, sosialist ölkələrində də bir yumşalma yaratdı. Vəziyyətdən istifadə edən Qaqauz ziyalıları 1957-ci ildə kiril əlifbası əsasında yeni Qaqauz əlifbasının yaradılmasına, məktəblərdə ana dilində dərslərin keçilməsinə, dərsliklərin hazırlanmasına, rayon qəzetlərində Qaqauz Türkcəsində səhifələrin

hazırlanmasına razılıq ala bildilər. Bu da yazılı Qaqauz ədəbiyyatının formalaşmasına şərait yaratdı. Rus, ukrayna və moldov dillərində təhsil alan Qaqauzlar bundan sonra toplu yaşadıkları kənd və qəsəbələrin əksəriyyətində ibtidai siniflərdə ana dilində oxumağa başlayırlar. Yuxarı siniflərdə isə Qaqauz Türkcəsi və ədəbiyyatı tədris olundu.

1957-1960-cı illərdə “Moldaviya Sotsialiste” qəzeti həftədə bir dəfə Qaqauz Türkcəsində səhifə çap etməyə başladı. Dionis Tanasoğlunun və Nikolay Baboğlunun hazırladığı bu səhifələr Qaqauz yazılı ədəbiyyatının inkişafına təkan verdi. Burada Nikolay Baboğlu (Baboqlu), Vasili Duloğlu, Aleksey Tukan, Filip Topaz, Mina Kösə, Stepan Kuroğlu, Savel Ekonomov kimi yazarların ədəbi yaradıcılıq nümunələrinin çapına, bununla da onların qələminin püxtələşməsinə şərait yarandı. 1959-cu ildə Kişinyovda “Bucakdan seslər – Literatura yazıları” adlı toplu çap olundu. Topluya folklor nümunələri ilə yanaşı, Qaqauz şairlərinin də əsərləri daxil edildi. Qəzet-jurnal olmadan günümüzdə ədəbi əsərlərin yayılması, yaranması və formalaşması çox çətindir. Qaqauzların qəzet-jurnalları ardıcıl çıxmadığı zamanlarda yazıçı və şairlər əsərlərini dərs kitabları nəşr etdirməklə ana dilini zənginləşdirir, yetişməkdə olan nəslə təsir göstərirdilər.

1960-cı ildən sonra “Moldaviya Sotsialiste” qəzetinin Qaqauz Türkcəsindəki əlavəsi və ana dilində tədris dayandırıldı. Lakin Qaqauzlar bununla razılaşmadı, ana dilində nəşrlərə nail olmaq üçün müxtəlif təşkilatlara müraciətlər edirdilər.

Sovet dövründə müttəfiq respublikaların hamısında və bir çox Özərk respublikalarda da yazıçılar ittifaqlarının

ədəbi-bədii jurnalları, qəzetləri buraxılırdı. Moldova Yazıçılar İttifaqının orqanı “Literatura iş arta” qəzeti də 1986-cı ildə Qaqauz Türkcəsində səhifə verməyə başladı. Bu səhifənin materiallarını Nikolay Baboğlu hazırlayırdı.

1988-ci il avqustun 14-də isə “Sovetskaya Moldaviya” qəzetinin əlavəsi kimi Qaqauz Türkcəsində, gənc şair Todur Zanetin redaktorluğu ilə “Ana sözü” adlı qəzet nəşrə başladı. Kiçik formatda (A3 formatında) 4 səhifəlik, ayda iki dəfə çap olunan bu qəzet qısa müddətdə böyük nüfuz qazandı. Azərbaycanlı oxucular, qəzet bağlanmasın deyə ona abunəçi olmağa, oraya məqalələr göndərməyə başladılar. Az müddətdə qəzetin tirajı 80 minə yaxınlaşdı. Kommunist partiyasının göstərişi olmadan 200 min əhalisi olan bir xalqın 80 min tirajla qəzetinin çap olunması görünməmiş hadisə kimi qarşılandı. Bundan narahat olan sovet məmurları “Ana sözü” qəzetinin adını ümumittifaq abunə kataloqundan çıxardılar.

1988-ci ilin noyabr ayında Azərbaycanda Qaqauz ədəbiyyatı günləri keçirilməsi planlaşdırılmışdı. Lakin Moskvanın Qarabağ problemini ortaya atması bu cür tədbirlərin keçirilməsini, Azərbaycanın Türk respublikaları və toplumları ilə birbaşa əlaqəsini əngəllədi.

SSRİ-nin dağılması respublikalar arasında rabitə xidmətini pozdu. Beləliklə “Ana sözü” qəzetinin abunəçiləri azaldı və qəzet maliyyə çətinliyi ilə üzləşdi. “Ana sözü” qəzeti səhifələrində ədəbi-bədii yazılara, folklor nümunələrinə geniş yer verirdi.

Qaqauz Yeri Özərkiyyat əldə etdikdən sonra yeni qəbul edilmiş latın əlifbası ilə “Qaqauzsəsi” qəzeti, 1996-cı ildən Stepan Bulqarın redaktorluğu ilə “Sabaa yıldızı” ədəbi-

bədii, publisistik, etnoqrafik jurnal, jurnalın əlavəsi kimi uşaqlar üçün “Güneşçik” və “Ana sözü” qəzetinin əlavəsi kimi uşaqlar üçün “Kırlangaç” jurnalı buraxılmağa başladı. Bu nəşrlər ardıcıl çap olunmasa da, Qaqauz ədəbiyyatını istiqamətləndirir.

3. Qaqauz ədəbiyyatının öyrənilmə tarixi

Qaqauz Türkcəsini iki şivəyə-güney Vulkaneş və mərkəz Çadır-Komrat şivələrinə bölürlər. Ukrayna Qaqauzlarının danışığı da mərkəz şivəsinə aid edilir. Say baxımından mərkəz şivəsində danışanlar çoxluq təşkil etdiyindən yazılı ədəbi dil də bu şivə əsasında formalaşır.

Qaqauz ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsindən söz açan Tudora Arnaut yazır: “Gagauz edebiyatının incelenmesi, edebiyat tarixinin yazılması son zamanlarda hız kazanmıştır. İlk ciddi bilimsel çalışmayı Petr Çebotar – Gagauz yapmıştır. Rusça yazılan kitap 1950-1980 yılları arasında yaratılan eserleri ele almakta ve edebiyat kuramları çerçevesinde irdelenmektedir. Gagauz dilinde edebiyatın incelenmesi makale şeklinde Olga Radova, Stepan Kuroglu, Tudora Arnaut tarafından “Sabaa Yıldızı” dergisinde yayımlanmış, İvan Topal, Nikolay Baboğlu'nun vb. aydınlar tarafından makale veya tanıtma niteliği taşıyan yazıları “İlkyaz Türküsü” kitabında ve “Ana Sözü” gazetesinde yer almış, ayrıca Komrat Devlet Üniversitesi ve Kranje adına Kişinev Pedagoji Üniversitesi'nde okuyan öğrencilerin mezuniyet tezlerinde kaleme alınmıştır. Gagauz edebiyatının oluşması ve gelişmesi, yazar ve şairlerin bir arada hizmet vermesi amacıyla seksenli

yıllarda Moldova Yazarlar Birliđinde Gagauz Yazarlar Birliđi Bölümü kurulmuş, 11 Şubat 2001 tarihinde ise Gagauz Yerinde Gagauz Yazarlar Birliđi oluşturulmuştur.

Yazılı edebiyata hizmet etmiş bazı şahısların eserleri ise çeşitli bilimsel, ulusal ve uluslararası konferans ve sempozyumlarda yabancı ve yerli bilim adamları, araştırmacılar tarafından bildiri olarak sunulmuştur. Gagauz edebiyatı ile Türkiye`de Mustafa Arğunşah, Hülya Arğunşah, Harun Güngör, Nevzat Özkan vb. Azərbaycan`da Güllü Yolođlu, Ali Şamil gibi bilim adamları ilgilenmiş ve bu edebiyatın kendi ülkelerinde tanıtılmasına önemli katkılarda bulunmuşlardır” (Arnaut T., 2005:29).

Onu da xatırlatmađa dəyər ki, Qavril Qaydarcı və Yelena Koltsanın da bir sıra məqalələrində Qaqauz ədəbiyyatı ilə bađlı maraqlı bilgiler vardır.

Qaqauz ədəbiyyatı çox janrlı və uzun dövrlü olmadığından onun haqqında janrlara görə deyil, yazarlara görə bilgi verməyə çalışacađıq.

Tudora Arnaut Qaqauzların yazılı ədəbiyyatlarını beş dövrə bölür və birinci dövrə Nikolay Arabacı və Nikolay Tanasođlunun yaradıcılıđını daxil edir. Əslində bu bölgü o qədər şərtidir ki, istənilən vaxt mübahisə mövzuna çevrilə bilər. Çünki yazarların çoxu yaxın zaman kəsimində yaşamışlar, yaradıcılıqları da istər mövzu, istərsə də bədii dəyər baxımından bir-birinə çox yaxındır. Buna baxmayaraq, biz də həmin bölgünü saxlayaraq əldə edə bildiyimiz qaynaqlar səviyyəsində Qaqauz ədibləri haqqında bilgi verməyə çalışacađıq.

3.1. Birinci dövr: Nikolay Arabacı və Nikolay Tanasoğlu

Nikolay Petrov oğlu Arabacı (20.09.1893, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri Çadır rayonunun Kiriyyət kəndi -1960, Moskva). İlk təhsilini doğulduğu kənddə alıb Komratdakı liseyi bitirdikdən sonra Moskvaya gedərək Güney Doğu Xalqlarının Dilləri İnstitutuna daxil olan Nikolay Arabacını 1930-cu illərdə SSRİ-nin İstanbuldakı Ticarət Nümayəndəliyində işləməyə göndərirlər.

İstanbul mühiti, Türkiyədə yaşayan Qaqauz kökənli insanlarla ünsiyyət onun dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir göstərir. Xalqın tarixi və ədəbiyyatını öyrənməyə çalışan vətənpərvər fikrini xalqına çatdırmaq üçün ədəbi yaradıcılığa başlayır. İlk yazılarını da Kırımnda Tatarca çap olunan qəzet-jurnallara göndərir.

SSRİ-i Almaniya üzərində qələbədən sonra Bessarabiyanı yenidən öz ərazisinə qatır. Beləliklə Bucaqda toplu halda yaşayan Qaqauzlar yenidən Rusiyanın-Sovetlər Birliyinin tərkibində yaşamağa olurlar. Bu dəyişiklik yüzlərlə Qaqauzun ölümünə, həbsinə, sürgününə və aclıqdan doğma yerləri tərk etməsinə səbəb olur. Çünki Sovetlər Birliyinə daxil edilənədək hər bir Qaqauzun fərdi təsərrüfatı, əkin sahəsi, iş yeri vardı. Sovetlər Birliyinin tərkibinə qatıldıqdan sonra onların torpaqları, iş alətləri, mülkləri əllərindən alınaraq kollektiv təsərrüfatlar yaradıldı. İnsanlar da buna alışa bilmir, malının-mülkünün əlindən alınmasına etiraz edir, qorxusundan etiraz etməyənlər belə kollektiv

təsərrüfatlarda ürəkdən çalışmırdılar. Bu da məhsul qıtlığına, bölgəni aclıq dalğasının bürüməsinə səbəb olur.

Vətəninin belə ağır günlərində Nikolay Arabacı uzaqlarda-Moskvada yaşayırdı. Uzun zaman vətəninə uzaqda olması onun şeirlərində həsrət mövzusunı gücləndirmişdir. Şeirlərinin əsas mövzusunı ata ocağına sevgi, xalqın çəkdiyi sıxıntılar, bir də lirik düşüncələr təşkil edir. Şair yazır:

*Orda baba evimiz,
Annam ihtiar orda.
Düşlerim orda canımda.
Bunnar için yok nasıl,
Ki, dönmesin şu vaktlar-
Güneş açsın ki, asıl,
Daalışsın o bulutlar.*

Şair başqa bir şeirində yazır:

*Ömür beni sıbıttı,
Irak ana topraamdan-
Fena eceller sıktı
Halkımızın buvazında...
Ah, da ne yapar insan,
Girgin hem de verilmez?!
Miskin duşmana, te sen
Kaldın ki nice düşmez.
Orada baba evimiz,
Annam ihtiar orada
Düşlerim orada semiz,
Kaldı sende canım da...*

Ömrünün ən məhsuldar illərini Moskvada yaşayan şair Qaqauz ədəbiyyatının inkişafı, ana dilində məktəblər açılması üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Ana dilində tarixi-etnoqrafik “Qaqauzlar” romanını yazmağa başlasa da, onu bitirə bilməmişdir.

Şairin “Bizim Drumi” adında dörd hissədən ibarət olan dastan-poeması Dionis Tanasoğlu tərəfindən hazırlanaraq 1959-cu ildə Kişinyovda çap olunmuş “Bucaktan səslər” toplusuna daxil edilmişdir. Mənzum dastan-poemada İkinci Dünya Savaşında Qaqauzların Rumıniya ordusu tərəfindən incidilməsi təsvir edilmişdir. Dastanda üç məsələ önə çəkilmişdir: 1. doğruluq, dürüstlük (baş qəhrəman Drumi həqiqəti sübuta yetirmək üçün Doftan zindanından qaçıb kəndə gəlir və buradakı qəddarlıq timsalı olan rumın jandarm nəfərinin cəzalandırır. 2. dostluğa sədaqət (dar gündə Manolun Druminin yanında olması). 3. ana torpağa, kəndinə həsrət.

Nikolay Arabacı kəndisi Druminin taleyindən bəhs edən “Bizim Drumi” poemanı sadə bir təhkiyə, şirin bir dillə belə başlayır:

*Çoktan yaamur bulutlan,
Gökü, ayı heptän örtmüştü.
Gecä yarısı horuzlar
Şindän bizim küüydä ötmüştü.
Raat uyeer yorgun insan...
Bu geç vakıt salt uyumaz
Küüydä sin-sin gezän bir can:
O saklanır, o açılmaz.
O, dolaya bakınarak,*

*Bir aula girdi deyneklän.
Köpek ona pek salarak,
Sustu, çüüdü büük sevinmäklän.
Bu köpek salmasından
Manol amca uyanmıştı
Peñçerä urmasından
Birdän-bira kâr şaşırmıştı.*

Kənddə gecənin səssizliyini pozan qonağın gizli gəlişi ilə başlanan mövzu getdikcə ciddiləşir. Bir kəndin deyil, bir millətin taleyində baş verən faciələr təsvir edilir. Sonra da bu ümumiləşdirilərək müstəmləkə altına düşən bütün xalqın taleyi kimi təqdim edilir. Nikolay Arabacının əsərləri bütövlükdə çap olunmamışdır. Buna görə də onun bədii yaradıcılığı haqqında elə dolğun bilgi vermək olmur. Qaqauz araşdırıcıların belə Nikolay Arabacının arxivi, arxivdə nələrin olduğuna dair geniş bilgiləri yoxdur.

Nikolay Qeorq oğlu Tanasoğlu (01.02.1895, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri Çadır rayonunun Kiriyyət kəndi – 22.02.1970, Kişinev). Qaqauz yazılı bədii ədəbiyyatının əsasını qoyan bu iki şəxsiyyətin ömür yollarında bir oxşarlıq vardır. Hər ikisi eyni kənddə doğulmuş, Çadır qəsəbəsindəki eyni məktəbdə oxumuşdur. İlk yaradıcılığa şeirlə başlamışdır.

Nikolay Tanasoğlu uzun illər kəndlərdə öyrətmən, məktəb direktoru işləmiş, Qaqauzlar üçün əlifba yaradılmasında, dərslik yazılmasında fəal iştirak etmişdir. Yeni yaradılmalı olan dərsliklərə oxu mətnləri salınması üçün Lev Tolstoyun “İlk gənclik”, Nikolay Qoqolun “Taras Bulba”, Mixail Lermontovun “Borodino” əsərlərindən

parçalar tərcümə etmişdir. Onun şeirləri folklor nümunələri ilə o qədər qaynayıb qarışmışdır ki, çox vaxt hansı şeirin Nikolay Tanasoğluna, hansı şeirin xalq yaradıcılığına məxsus olduğunu seçmək çətinlik törədir.

1940-cı illərdən yaradıcılığa başlayan şairin əsərləri dilinin sadəliyi ilə seçilir. “Quşlar bey seçer” adlı poemasında fikrini nağıllardan götürdüyü süjetlə oxucuya çatdırmağa çalışır. Şairin şeirlərində quş təsvirlərinə, quşların dililə fikirlərinin verilməsinə tez-tez rast gəlinir. Onun şeir şəkli isə Qaqauz manilərindəki qafiyə quruluşuna (aabb) uyğundur.

*Başçada bir genç kızçaz,
İşində nicäl kuşçaz.
Mari kız, sän bak bana,
Bir kaç laf deim sana (Çadır maaneleri)*

Nikolay Tanasoğlu “Sofi” adlı hekayəsi ilə Qaqauz yazılı ədəbiyyatında nəsr janrının əsasını qoymuş olur. Hekayə belə başlayır: “Sandıqçı İvançunun kızı, Sofi, orta boyda bir kız, tuyan, siması kula, maavi gözlü, suratı tombarlak. Nicä da olsa gözəl bir kız. Lafına sıkı, kızlarlan pek şımarmeer. Küüdä yedi klass bitirdiydi.

Onun bobası ellibeş yaşında, ilerdan fukaraydı, çuval koltuunda imeelik aarardı, zera imeelii kışın ortasında bitardi. Şkolada üç yıl sade üürenmişti, ama kafalıydı. Esapta üürediciylän tutunurdu. Ama, biraz çokça içardı. Kimar gün, bir sotka rakı içtiyan, şkolaya gelirdi. Urok aralığında uşakların ortalanna girirdi da onnara aklıncak türlü zor zadaçılar verirdi.

– Ha bakalım, studentlar, bu zədəçiyi yapabileceniz mi,
– uzun, san kaşlann altından gülümseyrək deyərdi.

Sofi yedi klass bitirdiktän sora kır brigadasına işləməə girdi. İşində çalışkandı hem kantarcı diildi, nicä başkaları bulunurdu. Ne iş tä ona verselär, o küsüş yapmazdı. Kolxozun predseitatilisi gördü, ani Sofi işi sever, hem becerikli, onu inek saamaa koydu. Sofi burada da ii üstünlüklär gösterdi. Birdän bira saamaa pek becerämäzdi, ama birkaç aftadan sora ii esap aldı, nicä eski saacıykalar saayardılar da tez kolayını aldı da başladı onlardan üstün çıkmama. Burada da Sofi çok vakit işləmedi. Bir yıldan sora onu süt fermasına zavedyüşçiy koydular, zerä o isleecä kiyat bilirdi. Sofi işini sevərdi, hem savaşırdı sotalist yarışında başka kolxozların saacıykalannan üstün çıksın...” (Türkiye dışındakı..., 1999:359, 12-ci cild).

“Sofi” hekayəsi Sovet dövründə oxuduğumuz əmək qəhrəmanından bəhs edən onlarla hekayələrdən biridir.

Nikolay Tanasoğlunun “Şu yolunda”, “Pahalı Çadırım”, “Maneler”, “Geç güz”, “İlk yaz geldi”, “Yaz”, “Yaz yağmuru”, “Okula”, “Pek islä” və b. şeirləri ilə yanaşı, poema, ballada və hekayələrindən “Güme kuşları”, “Tudoranın düğünü”, “Sofi”, “Yuvan oğlular”, “Beşqa Qaqauzlar” adlı əsərləri oxucular arasında daha məşhurdur.

Şair ana dilini zənginləşdirmək, soydaşlarının dünya klassiklərinin əsərlərini doğma dillərində oxumaları üçün tərcüməyə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Belə ki, “Müfəttiş”, “Taras Bulba” (N. Qoqol), “Borodino” (M. Lermontov), “Uşaqılığımdan” (I. Karnege), “Qış axşamı” (A. Puşkin), “Boran” (L. Tolstoy), “Circırma və qarışqa” (İ. Krılov),

“Aslan və milçək” (La Fonten) və b. əsərləri ana dilinə tərcümə etmişdir.

Nikolay Tanasoğlu Dəniz (Dionis) Tanasoğlunun atasıdır.

Tudora Arnaut yazar: “Bu iki şair (N. Arabacı ve N.Tanasoğlu – A.Ş.) Bucak`ın ecelini, halkın o zamanki durumuna göre sıkıntılarını dile getirmiş, Gagauz edebiyatının temelini atılmasında büyük çabalar göstermişlerdir” (**Arnaut T., 2005: 30**).

Əslində hər iki ədib Sovet sisteminin icazə verdiyi qədər xalqın taleyindən bəhs edən əsərlər yaratmışdır.

3.2. İkinci dövr

Bu dövrə Dionis Tanasoğlu (1922-2006), Nikolay Baboğlu (1928- 2008), Mina Köse (1933-1999), Dmitri Karaçoban (1933-1986), Qavril Qaydarcı (1937-1998), Stepan Kuroğlu (1940-2011) və b. daxil edilir.

Dionis (Dəniz) Nikolay oğlu Tanasoğlu (07.07.1922, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri Çadır rayonunun Kiriyyət kəndi - 23.8.2006, Kişinyovda ölmüş və oradakı Aydınlar məzarlığında dəfn edilmişdir). Qaqauz şairi və yazıçısı Nikolay Tanasoğlunun oğludur. İlk yaradıcılığa şeirlə başlasa da, sonralar onun adı qarşısında nasir, müğənni, bəstəçi, rejissor, aktyor, bilgin, ictimai-siyasi xadim sözləri yazılmışdır. Zaman və xalqının düşdüyü vəziyyət onu bu işləri görməyə məcbur etmişdir.

Qaqauz mədəniyyətinin elə sahəsi olmamışdır ki, Dəniz Tanasoğlu oraya baş vurmasın. Bunun bir səbəbi onun maraq dairəsinin genişliyi olmuşdursa, başqa bir

səbəbi də kadr çatışmazlığı idi. Ardıcıl olaraq elmi-pedaqoji sahədə çalışan, milli kadrların yetişməsində böyük əməyi olan şair Azərbaycanla da sıx bağlı olmuşdur. Buraya bir Türkoloji mərkəz kimi baxmış və Qaqauz bilim və sənət adamlarını Azərbaycanla sıx bağlılığa yönəltmişdir (**Şamil Ə., 2006, 4:177**).

1957-ci ildə Z.A.Pokrovskaya ilə birlikdə kiril əlifbası əsasında Qaqauz əlifbasını yaratmışdır. İlk Qaqauz romanını yazan, Qaqauzların ilk peşəkar rejissoru və dramçısı Dionis Tanasoğlu olmuşdur.

Kişinyov Pedaqoji İnstitutunun tarix-ədəbiyyat, Leningrad Teatr İnstitutunun aktyorluq fakültəsini bitirən Dionis Tanasoğlu Bakıda filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. “Çal Türküm” (Səslən, nəğməm) və “Adamın işləri” (1969), “Xoşluk” (Səadət) (1970), “Gənclik Türküləri” (1975) kitablarını nəşr etdirən şair yeni Qaqauz ədəbiyyatının inkişafına güclü təsir göstərmişdir. “Ana dilim” adlı şeirində dilini şirin bala, salxım çiçəyinin qoxusuna, gözəl səsə bənzədir və onun qorunmasının vacibliyini belə təsvir edir:

*Dili ləəzım bilelim
Biz ona inan evladız,
Dili hiç kaybetmeyelim,
Salt onunnan biz insanız!*
(“Ana sözü”)

Tanasoğlunun lirik şeirləri də, vətənpərvərlik və siyasi məzmunlu şeirləri də nəğmə mətnlərini xatırladır:

*Ana tarafım,
Sevgili topraam!
Bucak vatanım,
Gagauzstanım!*
(“Qaqauzstanım”)

Dəniz Tanasoğlunun 1906-cı ildə Qaqauzların öz haqları uğrunda mübarizəyə qalxmasından bəhs edən “Bucakda yalın” pyesi 1978-ci ildə Komrat şəhərində özfəaliyyət kollektivi tərəfindən göstərilmişdir. Bununla da Qaqauz ədəbiyyatında dramçılığın əsası qoyulur. İstedadlı dramçı kimi tanınan Dəniz Tanasoğlu “Oğlan, həm Länka”, “Bucakta yalın”, “Keykavus” pyeslərini yazmaqla yanaşı, dünya ədəbiyyatı klassiklərinin də bir sıra əsərlərini ana dilinə çevirmişdir. Onun poeziya sahəsində də tərcüməçilik fəaliyyəti uğurlu olmuşdur. Belə ki, A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, A.Krılov, A.A.Nekrasov, V.V.Mayakovski, A.T.Tvardovski, M.Eminesku, E.Bukov, Səməd Vurğun, Aşıq Ələsgər və b. şairlərin əsərlərini Qaqauz Türkcəsinə çevirdiyi kimi, öz əsərlərini də Rus, Moldovan dillərinə, eləcə də Azərbaycan, Türkmən və Tatar Türkcəsinə çevirtirmişdir.

Qaqauz Türkcəsində dərsliklərin hazırlanmasında böyük əməyi olan şair uşaqların başa düşəcəyi tərzdə vətənpərvərlik şeirləri yazmış və Türk dünyasının ədəbi örnəklərini də ilk dəfə dərslər kitablarına qoymuşdur. Qaqauzların Özərkiyyət əldə etmək uğrunda mübarizəsinə sözü və səsi ilə qatılan Dəniz Tanasoğlu “Qaqauzstan” adlı iki şeirin də yazarıdır.

Onun “Uzun karvan” romanı Qaqauz ədəbiyyatında hadisə kimi qarşılanmışdır. Q.Q.Markesin “Yüz il tənhalıqda” romanından sonra Çingiz Aytmatovun “Ağ gəmi”, “Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş”, “Əsrə bərabər gün”, “Edam kötüyü”, Azərbaycanda Mövlud Süleymanlının “Köç”, Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” və b. romanları meydana çıxmışdır. “Uzun karvan” romanında da həmin əsərlərdə olduğu kimi, xalqın keçmişdən bu günə gəldiyi yol miflərin dili ilə oxucuya çatdırılmışdır.

“Uzun karvan” romanı bir uşağın qocadan öz xalqının tarixi, dədə-babalarının keçib gəldikləri yol barədə soruşması ilə başlayır və sual-cavab şəklində davam etdirilir. Yazar bəzən roman üslubundan uzaqlaşaraq tarixi faktları bir araşdırıcı kimi versə də, oxucusunu yormur. Əksinə, oxucuya Türk xalqlarının tarixi, oğuzların keçdiyi yol, tarixin müxtəlif dövrlərində oğuzların bir qolu olan Qaqauzların oynadıqları rol haqqında maraqlı bilgiləri bədii şəkildə təqdim edir.

SSRİ Yazarlar İttifaqının üzvü olan Tanasoğlu kiril əlifbası əsasında yaradılmış yeni Qaqauz əlifbası ilə çap olunan ilk kitabın-“Bucaktan səslər” toplusunun tərtibçisidir.

Nikolay İqnat oğlu Baboğlu (02.05.1928, indiki Moldova Respublikası, Qaqauz Yeri MV Taraklı rayonunun Kıpçak kəndi - 2008). Bir çox soydaşları kimi ədəbiyyata şeir yazmaq və folklor toplamaqla gəlmişdir. Mövcud duruma görə, o da əsərlərini qəzet, jurnal və dərsliklərdə çap etdirmişdir. “Bucaktan səslər” toplusunda çap olunan şeirləri əsasən siyasi məzmunludur. Yenidənqurma onun yaradıcılığına da öz təsirini göstərmişdir. O, şeirlərində

təbiət, xalqının əməksevərliyi və torpağa bağlılığı, doğma yurdu Bucağın taleyi, vətən, dostluq haqqında duyğularını əks etdirib adət-ənənələrin təsvirinə çalışmışdır.

Onun Qaqauz Türkcəsində iki şeir kitabı “Bucak ecelleri”(1979), “Tarafımın piyetleri”, (1988), Rusca “Dunay pojaluy v dom” (“Dunay, gir içəri”, 1984), “Qvozdiki rastsveli vnov” (“Qərənfillər yenidən açıldı”, 1986) “Bucaan tarafında” (kitabın ikinci adı “Gani”) və bundan başqa “Qaqauz folkloru” (1969), ”Masallar” (1991), qardaşı İvan Baboğlu ilə birlikdə “Qaqauz Türkcəsi sintaksisi 9-10-cu klaslar için” (1988), “Literatura okumaları” (1988), Türkiyədə “Bir öykümüz var” (1994) və b. kitabları çap olunmuşdur.

“Tarafımın piyetleri” adlı poemanın süjeti xalq arasında geniş yayılmış bir əfsanədən alınmışdır. Poemanın qəhrəmanı Oğlan Tuna boyunda düşmənlə savaşa ölür. Bu ağır itkiyə dözə bilməyən sevgilisi Lanka özünü Tunaya-Dunay çayına atır. Şair bunu Lankanın müqəddəs sulu Dunay ilə evlənməsi və Qaqauzların qədim adətləri kimi qiymətləndirir.

Şair əsərlərində xalqını Bucağın bir çox yerlərindəki iskit, peçeneq, Tatar kurqanlarını qorumağa, onları atababaların mirası kimi dəyərləndirməyə çağırır. Milli duyğuları da bu cür mövzularda özünü daha qabarıq göstərir. Nikolay Baboğlu yazır:

*Yakardı vakıtlar tepelərdə atəş yalınlarını
Da savaşırdılar şılatsın bizə tepə altında insannarını.
Oğuz gölgeleri çıkardılar ordan avşam –avşam,
Tepə dolayında bakıp gezardilər ulam-ulam.*

*Hazar, hem skif milletleri, peçeneglär,
Kimnär taa zamandan bu toprakta gezmiştilär...
Sorardı gölgelär ani büünkü senselemiz?
Ani onnar, kimi çoxtan görmää isteeriz biz?
Baboğlunun lirik şeirlərindəki hisslər da diqqətçəkəndir:
Göka diidim, diidim ellän yıldıza
Gönül koydum, kannan düştüm bir kıza.
Sevdam taştı güüdeciimdän döküldü,
En baş peetim ona, ona düzüldü.
Yerä diidim, bastım ana topraama,
Yarım, senin dökülerim kucaana.*

Bugünkü Qaqauz nəsrinin ağır yükünü çəkən yazıçılar sırasında öndə gedənlərdən biri Nikolay Baboğludur. Onun yaradıcılığından söz açan İvan Topal yazır ki, “əgər Nikolay Baboğlunun əsərləri heç bir ədəbi özəllik daşımamış olsaydı belə, xalqın kultür tarixinə bu əsərlər zəngin folklor terminləri ilə dolğun ədəbi bir abidə kimi daxil ediləcəkdı” (**Bankova Emilya, 2005:148**).

*Bir mum o sofraya olsam,
Imäk-içki sana dolsam,
Sana bir şafk edeyim
Benim Bucaam, benim ecelim.*

Dərsliklərin hazırlanmasında böyük əməyi olan Nikolay Baboğlu 1957-1960-cı illərdə Moldovanın başkəndi Kişinyovda çıxan “Moldova Sotsialiste” qəzetinin “Qaqauz Türkcəsi” səhifəsinə, səkkiz il “Komrat” qəzetinə, Moldova Dövlət Televiziyasının Qaqauz Türkcəsində

proqramına, Moldova Yazarlar Birliyinin Qaqauz Yazarları Bölməsinə başçılıq etmiş, bir müddət Moldova Təhsil Nazirinin müavini olmuş, “Aynımda düşlər” pyesini və “Mumnar saalığ için” ssenarisini yazmışdır.

Nikolay Baboğlu əsərlərində tez-tez folklor nümunələrindən istifadə etməklə yanaşı, şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması, nəşri və araşdırılmasında da böyük işlər görmüşdür.

Dmitri Nikolay oğlu Karaçoban (27.05.1933, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri Komrat rayonunun Beşalma kəndi-08.10.1986, Beşalma). Qaqauz ədəbiyyatşünasları onu ilk peşəkar ədib kimi tanıtsalar da, yaradıcılığı çoxsahəlidir. Ömrünü xalqın mədəniyyətinin inkişafına həsr edən şair Qaqauz xalqı üçün ilk bədii və sənədli filmlər çəkmişdir. Kənddə, köhnə dəyirmanı yaratdığı tarix-etnoqrafiya, diyarşünaslıq muzeyi YUNESKO tərəfindən qorunur. 1988-ci ildən sonra Dmitri Karaçoban adına Beşalma Qaqauz Tarix və Etnoqrafiya Muzeyi adlandırılmışdır (**Verbitski S., 1980: 96.**)

Şairin ilk şeirləri 1957-ci ildə “Moldaviya Sotsialiste” qəzetinin həftəlik əlavəsində çap olunmuşdur (**Çebotar, 1993**). Bədii cəhətdən o qədər də yüksək dəyəri olmayan bu şeirlər təbiət təsvirlərinin tərənnümü ilə seçilir. Qaqauz yazıçıları arasında M.Qorki adına Moskva Ədəbiyyat İnstitutunda ilk təhsil alan və ilk kitab çap etdirən Dmitri Karaçobandır (**Karaçoban D., 1963**).

Qaqauz folklorunu dərinləndirən və ona ürəkdən bağlı olan şair yaradıcılığında ondan həmişə məharətlə istifadə etmişdir. “Ça-heys”, “Lak-tık”, “Yortu oyunu” şeirlərində folklorun təsiri açıq duyulmaqdadır. Arabacıya həsr etdiyi

şeyrdə sadə əmək adamının təmsalında xalqın çətin günlər yaşadığı zamanda belə nikbinliyini itirmədiyini göstərmişdir. Maddi və mənəvi sıxıntı içərisində olan Arabaçı öküzlərini səsləyəndə bütün ağrılarını unudaraq “ça-heys” deyərək musiqili bir səslə əzizləməsi heyvanların iş qabiliyyətini artırır, onlara sanki yeni güc verir:

*Salkımın ardından
Saba şilêr,
Ça-heys, Ça-heys.
Bir erken taliga
Din tungirdêr,
Ça-heys, Ça-heys.
Gücülə seçilər
Ileridə yol,
Ça-heys, Ça-heys.
Ön diptä oturêr
Bobaylan ool....
Ça-heys, Ça-heys.
Zenginin boodayı
Daa pek yırak,
Ça-heys, Ça-heys.
Biz də ool bobaylan-
İki çırak
Ça-heys, Ça-heys.*

Araşdırıcı Tudora Arnaut Dmitri Karaçobanın yaradıcılığından söz açarkən yazır: “Gagauz halkına “Bän isterim ki, benim kiyatlarım (kitaplarım) insannara taa islää, pak candan, cömert olmaa yardım etsinnär” sözləri ilə hitap

eden şair kendi arzusuna erişmiştir, çünkü onun işlediği aşk, tabiyat, sosyal hayat, yüksek felsefe, tarih, halk bilimi, yüksek edebiyat, romantizm vb. gibi konular sadeliği ve derinliği ile halkın tüm kitlelerine büyük bir özentiyle ve profesyonelizmle duyurulmuştur.

Herbir insan onun şiirlerinde kendinden bir parça bulmaktadır. Oğluna duygularını mektupla ulaştırmaya çalışan validenin:

Oolum, oolum, yalnız uşaa,
Yazayım bir kıyat, kalayım aşaa
Olsa sendä, evlad, bir can
Beni kolay sän annaycan.
Zoor il oldu, sıra geldi,
Da bukamı sana böldüm
Korku çektim senin üçün,
Korkulardan acıyer içim...

sözlerini bir anlayış beklentisi taşırken anne-babaya hatırlar gütmek, onlara saygı göstermek yine onların evlatlarına karşı yaptıkları adımlarla “Geldim yoldan” şiirinde dile getirilmektedir.

*Geldim yoldan digin bän,
Yufka hem diil zengin dä
Da tä küüyä girdiynän,
Selämımı vərdiynän
Küüdä insan bakardı,
Herkez bişey sorardı
Dostum sordu: “Hep dost musun?”*

Ahmad sordu: "Hep prost musun?"

Sıki: "Borcu vərəcən mi?"

Sarfoş: "İkram edecən mi?"

Kardaş: "Kazanç hiç var mı?"

Bana da pay olar mı?"

Karım sordu: "Geldin mi?"

Bobam sordu: "Dindin mi?"

Anam sordu: "İdin mi?"

(Arnaut T., 2005: 33-34)

Dmitri Karaçobanın "İlk laf" (İlk söz, 1963), "Yanıqlılıq" (Arzu, 1968), "Baylmak" (İlham, 1969), "Persenqeler" (Variatsuyalar, 1970), "Zelennoye plamyə" (Yaşıl alov, 1970), "Stixlar" (1984), "Azbukə otkritiy" (1989) şeir kitabları, "Alçak saçak altında" (Alçaq dam altında, 1966) hekayələr kitabı çap olunmuşdur (**Qaqauz folkloru, 1996:3**). Onun şirin hekayələri və kinossenariləri Qaqauz ədəbiyyatının inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Daim ana dilinin təmizliyi uğrunda mübarizə aparən ədib naturaçılığa meyli olmuşdur. Hekayə yazarkən günlərlə kəndliləri danışdırar, onların söhbətlərini dəftərində qeyd edər, sonra da bu söhbətləri bədiiləşdirərək hekayəyə çevirərmiş. Buna görə də əsərlərində ümumiləşdirmələr, psixoloji dərinlik əvəzinə insanların gündəlik yaşam tərzi üstünlük təşkil edir.

Ömrünü mübarizələrdə, qovğalarda keçirən şairin vaxtsiz ölümü xalq arasında müxtəlif söz-söhbətin yaranmasına səbəb olmuşdur. Özünü qatarın altına ataraq intihar etməsi haqqında rəsmi dairələrin verdiyi bilgiyə bu gün də inanmayanlar var.

Mina Vasili oğlu Kösə (19.08.1933, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri, Komrat rayonunun Beşalma kəndi.-25.11.1999, Beşalma). Qaqauz ədəbiyyatında didaktik şeirləri ilə tanınmışdır. Ömrünün çoxunu doğulub boya-başa çatdığı kənddəki məktəbdə öyrətmənlə keçirən şair, bir ara məktəb direktorluğu, kolxoz-sovxozlarda partiya təşkilat katibi, Karaçoban adına Beşalma Tarix-Etnoqrafiya Muzeyinin direktoru da işləmişdir. Kişinyov Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini bitirən Mina Kösənin ilk şeirləri 1959-cu ildə “Bucaktan seslər” toplusunda çap edilmişdir. 1973 ildə isə şairin “Kısmət” (Xoşbəxtlik) adlı ilk kitabı işıq üzü görmüşdür.

Sovet təbliğatına ürəkdən inanan və xalqların xoşbəxtliyini kommünizmin dünyada qalib gələcəyinə, Sovet dövlətinin xalqları əsarətdən qurtaracağına ümid bəsləyən şair ömrünün sonunadək bu mövzuya sadıq qalmışdır. Moldova Yazıçılar Birliyinin üzvü olmuş Mina Kösə “Kardaşlık” (1975), “Zapax zemli” (1979), “Topraan yrek düülmesi” (Torpağın ürək döyünməsi, 1983), “Xazır ol” (Hazır ol, 1986), “Umutlar” (1988), “Dattım ömürden” (1991), “Sabansarın gün” (1993) kitablarını çap etdirmişdir.

Şair vətən sevgisini, ana yurda sevgisini belə təsvir edir:

*Sıcak mı dışarda,
Ayaz mı orada-
Bu benim topraam,
Bu benim Bucaam!*

Vətən qızlarının qara qaşını, uzun saçını meyvə bağlarının cərgələrinə bənzədir və insanların çalışqan olduqlarını dilə gətirir, cənnətdə yaşadıklarını təsvir edir:

*Tarafımın güzəlii
Kamaştırdı gözlermi-
Üstün-üstün çiçəkler,
Kara kaşlı da kızlar.
Baalar uzun pelikli,
Başça onda biiük çiiзли,
Köşä-bucak tertipli,
Käämil topraam ray kimi...*

(“Taraflmın güzəlii”)

Beşalma kəndinə həsr etdiyi şeiri də sosializmin tərənnümü mahiyyətindədir:

*Aklmda, aklmda-
Başladı doorulmaa
Yaşaman, Beşalma,
Ellinci illerdä.
Vardı hem, Beşalma,
Tut onu aklmda
Çorbacı bir adam-
O Simondu Bogdan!
Kolxozundu başı
Becerän bobası
Otuz yıl içindä
İnsanın iiliinä .*

(Hep sana sarmaştım)

Ana dilində danışmaqla, onu zənginləşdirməklə, duyğularını və düşüncələrini bu dildə anlatmaqla Qaqauz Türkcəsinin inkişafına xidmət göstərmiş şair ömrünün son illərində yazdığı “Şeirlərimdə” adlı əsərində sanki xalqın qarşısında hesabat verir, ideyalarından dönmədiyini qürurla bildirir:

*Şeirlərimdə xalqıma
Verdim emin ool kalmaa,
Hem də ana dilimi
Korudum, nicə can yerimi.
Şeirlərimdə Bucaamı
Dön-dönə açıkladım,
Zerä odur baş hoşluum,
İlk hem da bitki soluum.*

Şair savaşa nifrətini dörd misralı “Məzarlıq” şeirində belə təsvir edir:

*Ardına vatan cengi
Bastırdı aclık çirkin.
Kurşumsuz düştü insan
Can aldı o sıradan.*

Qaqauz xalqının iç dünyasına yaxından bələd olan şair millətinin hüquqları uğrunda mübarizəsində də ön sıralarda olmuşdur.

Mina Kösənin yaradıcılığında vətəni Bucağın tərənnümünə həsr etdiyi və uşaqlar üçün yazdığı tərbiyəvi şeirlər də çoxdur. Bu da onun yaşam tərzilə bağlıdır. Onun

hekayə və satirik şeirləri sağlığında çap olunmuş, əsərləri Azərbaycan, Tatar Türkcəsinə, Ukrayna, Moldovan, Rus dillərinə çevrilmişdir.

Nikolay Trifon oğlu Tufar (1936, indiki Moldova Respublikası, Qaqauz Yeri MV Vulkanəş qəsəbəsi). Kəndli ailəsində böyüyən ədib Kişinyov Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini bitirmişdir. Məktəb illərindən bədii yaradıcılığa meyl göstərmiş, öncə kiçik pyeslər yazmış, uğur qazandığını görüb nəsrə keçmişdir. Politexnik İnstitutunda və Elmlər Akademiyasının Qaqauzologiya şöbəsində işləmişdir. Tarixi mövzuda araşdırmalar aparmış, Qaqauzların ilk müstəqillik mübarizəsini tarixçi bilgin kimi araşdırmışdır. Bununla xalqında qürur duyğusu aşılamağa çalışmışdır.

Nikolay Tufar yalnız elmi əsərlərində deyil, bədii yazılarında-hekayə və povestlərində də tarixi mövzuya geniş yer ayırmışdır. Sovet təbliğat maşını Qaqauzları qorxaq, cəsarətsiz, döyüslərdən qaçan kimi tanıتماğa çalışdığı bir vaxtda ədib Birinci və İkinci Dünya Savaşlarında qəhrəmanlıqlar göstərmiş soydaşları haqqında sənədli hekayələr və tarixi oçerklər yazmışdır.

Onun “Saklı cenkçülər” (Savaşçılar) adlı bir əsəri də vardır. “Bir gecə istoriyası” hekayəsi Qaqauzlar arasında məşhurdur.

Ədibin Qaqauz folklorunun toplanması və araşdırılmasında xidməti böyükdür.

Qavril Arkadi oğlu Qaydarcı (02.09.1937, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri, Kaul rayonunun Kırbaalı kəndi, - 14.02.1998, Kırbaalı). Ədəbiyyata şeirlə gələn Qavril Qaydarcının ilk kitabı 1972-ci ildə çap

olunmuşdur. “Ana tarafım” adlandırdığı kitaba şair lirik və ictimai-siyasi məzmunlu şeirlərini toplamışdır. Onun poetik yaradıcılığından söz açanlar rumın şairi Mixay Emineskydan (1850-1989) təsirləndiyini yazırlar. Şair “Kaaviysin can” şeirində yazır:

*Ateş, kızgın Bucak yolu,
Yaker-yok kurtuluş...
Daa boyunda meşə boylu,
Bir sık gölgə sermiş...
Kaaviysin sən, kaviyim bən,-
Zor kırmaa bizi,
Küvedimiz bak toprakdan,
Ana topraan teri.....*

Qavril Qaydarcı insanları barışa, əmin-amanlığa, dincliyə, qardaşlığa çağıran misraları ilə daha çox yadda qalmışdır. Onun savaşa nifrət aşılaman “Eski okoplar” şeiri Qaqauz məktəblilərinin toplantılarda, bayramlarda çox söylədikləri şeirlərdəndir.

Dunay çayına müraciətlə yazdığı “Tuna, Tuna..” şeirində deyir:

*Türkülü düzlükça Kara denizä
Tuna durmamayca aktarer dalga.
...Kardaş halklar, mutlak Tuna boyundan
Katlayarlar, ortak, şanı eveldän!...*

Şairin əsərlərində torpaq, ana vətən mövzusu aparıcıdır. Xalqının 20-ci yüzildə çəkdiyi əziyyətləri,

məhrumiyyətləri poetik dillə qələmə almaqla gələcək nəsilləri bu acıları unutmamağa çağırır. “Ay Bucaam, Bucaam” şeirində yazır:

*Ay Bucaam, Bucaam,
Zavallı Bucaam.
Ne pek suuk tenin,
Ne pek kıt kucaan!
Evellär haksız
Sän emärdin ter
Dedelär susuz
Aktarardı yer.
Evellär engin
Meralarında
Bilmäzdin rengi,
Pelindän karä.
Ay Bucaam, Bucaam
Türkülü cömert!
Ne dolmuş kucaan
Çok renkli demet!.....*

(Qaqauz dili hem literaturaya 8 klas, 2003:228)

Şair daha çox elmi yaradıcılıqla məşğul olduğundan şeirləri azdır. Bir də onun əsərlərinə 1981-ci ildə çap olunan “Çık, çık günəş” adlı topluda rast gəlirik.

1953-cü ildə Tiraspol şəhərindəki A.S.Makarenko adına Pedaqoji Məktəbə qəbul olunan Qavril oranı bitirdikdən sonra 1957-ci ildə Kişinyov Dövlət Universitetinin tarix-filologiya fakültəsində təhsilini davam etdirir. Rus dili və ədəbiyyatı ixtisasına yiyələnməyə

çalışan Qavril Qaydarını diplom işini bitirmək üçün M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin şərqsünaslıq fakültəsinə göndərilər. Burada o, aspirantlar üçün təşkil olunmuş kurslarda iştirak edir.

“Qaqauz dilində zamanın ifadə üsulları” mövzusunda yazdığı diplom işi yüksək qiymətləndirilir. 1962-ci ildə “Müasir Qaqauz dilində zaman budaq cümləsi” kitabı nəşr olunur.

1963-cü ildən Moldovanın Beltse şəhərindəki “İskra” qəzetində korrektor, ədəbi işçi, məsul katib işləyir. Beltsədəki Pedaqoji İnstitutun müsabiqəsi onun həyat yolunu dəyişir. Müsabiqədən keçərək Rus dili kafedrasında müəllim işləməyə başlayır. 1969-cu ildə SSRİ EA Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri üzrə aspiranturasına qəbul olunur. 1972-ci ildə “Müasir Qaqauz dilində budaq cümlə tipləri” mövzusunda yazdığı dissertasiyanı müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsinə alır.

Dissertasiyasının mövzusunda istifadə edilən Qavril Qaydarı 1973-1981-ci illərdə iki monoqrafiya çap etdirir (**Tağısoy N., 2010:185**). Əsasən lüğətçilik sahəsində çalışan Qavril Qaydarı E.K.Koltsa, L.A.Pokrovskaya və B.P.Tukan ilə birlikdə “Qaqauz Türkcəsində-Rusca-Moldovca” sözlüyü hazırlayaraq 1973-cü ildə Moskvada çap etdirmişdir. Sonralar onu Türkiyəyə - TİKA-nın hazırladığı “Karşılaşdırılmalı Türk lehceləri sözlüğü” kitabını hazırlamağa dəvət etmişlər. Orada Qaqauz Türkcəsində “a” hərfi ilə başlayan sözlərin lüğətini hazırlamışdır.

1987-ci ilədək Beltsi Pedaqoji İnstitutunda çalışan Qavril Qaydarı sonralar Moldova Elmlər Akademiyasında Azsaylı Xalqlar İnstitutunda direktor müavini, 1996-cı

ildən ömrünün sonunadək həmin İnstitutda Qaqauzşünaslıq şöbəsinin müdiri işləmişdir.

SSRİ Türkologiya Komitəsinə üzv seçilmiş, Moldova Orfoqrafiya Komitəsinə sədrlik etmiş, Qaqauz dili və ədəbiyyatı kitablarını, dərslik və proqramlarını hazırlamış, Kişinyov Dövlət Universitetində, İ.Krenqa adına Pedaqoji Universitetində, Komrat Dövlət Universitetində mühazirələr oxumuş, Q.Qaydarci Qaqauzların Özərkiyyat əldə etməsi uğrundakı mübarizəsində də fəal iştirak etmişdir.

Şairin “Ana tarafım” şeirinə bəstəkar Mixail Koltsa mahnı bəstələmişdir.

Konstantin Konstantin oğlu Vasilioğlu (27.02.1938, indiki Ukrayna Respublikası, Odessa vilayəti, Bolqrad rayonunun Aleksandrovka (Satılık Hacı) kəndi). Şair ilk təhsilini doğulduğu kənddə almışdır. Sonra Ali Pedaqoji Məktəbdə oxumuşdur. Öyrətmənliyi özünə ixtisas seçən şair 1990-cı ildən bu yana Pedaqoji və Psixoloji Elmlər İnstitutunda işləməkdədir. Bədii irsi poeziya və nəsrdən ibarət olan şairin “Sevgilim” adlı şeir kitabı vardır.

Bununla yanaşı, Vasilioğlu Qaqauz dərslər kitablarının hazırlanmasında da iştirak etmişdir. Tudora Arnaut yazır: “Gagauz edebiyatına bir yetenekli şair sıfatı ilə giren Vasilioğlu eserlerinde sevgi konusunun yanı sıra, Bucak`ın ecelini, halkın çəkdiyi sıkıntıları vb. konuları büyük bir ustalıklı ve inceliklə işler. Gagauz şiirine bir de tıpkı Dmitri Karaçoban gibi cümbüşlü tarzı ile okurların dikkatini çekmiştir. Onun duyguları yalın ve herbir insana yakın. Çiftçi ile çiftçi, bilgiçle bilgiç, köylü ile köylü olmayı bilen

Vasilioğlu tıpkı bir öğretmen gibi şiirlerinde de bu saygınlığı korumaktadır.

*Avşam genä benim
Sän gelersin düşümä.
Genä sansın dünnä
Açıldı önümdä.
Kol-kola biz gittik
Pek uzak yerlerä.
Çok çayırlan bayır
Aşırdık bir kerä.
Pekçenä yoruldun
Bän aldım kucaama.
Ama sora kendin
Sarıldın boynuma.
Yıldızlar göklerden
Kıptular gözlerini
Çiçeklär hem otlar
Uzattı ellerini...
Biz senin daldık
Eşillik içinä
Şennenärdi kuşlar
Hem çalardı dünnä.
Ama neçin düştä
Hep gelersin bana?
Taa ii diil mi dünür
Yollayım bän sana?!”*

(Çağdaş Qaqauz Şiiri Antologiyası, 2000:137).

Konstantin Vasilioğlu ədəbiyyata yenilik gətirən adiblərdən deyil. O, ədəbi mühiti yaradan yazarlardandır. Buna görə də onun mövzuları bəzən özündən öncə yazılmış əsərlərlə səsleşir.

Stepan Stepan oğlu Kuroğlu (09.01.1940, indiki Ukrayna Respublikası, Odessa vilayəti, Bolqrad rayonunun Dmitrovka kəndi - 23.06.2011, Moldova Respublikası, Kişinyov şəhəri). Ədəbi mühitə şair kimi gəlsə də, bu gün o, folklorçu, tarixçi, etnoqraf və yazıçı kimi də tanınmışdır. Şeirlərində əsas mövzu təbiət təsvirləri, eşq və fəlsəfi düşüncələrdir. Folklor nümunələrini, xalq arasında geniş yayılmış deyimləri, ata sözlərini, alqış və qarğışları çağdaş poeziyaya gətirməklə daha çox diqqəti cəlb etmişdir. Məsələn, “Dik Tani” adlı şeirində şair xalq arasında danışılan bir söhbəti, bir gəncin həyat hekayəsini ədəbiyyata gətirməklə onu bədiiləşdirmişdir:

*Sordum Tani hodula,
Neçin o kalmış dullaa?
Kurêr kendini, ki genç
O sêydi...salt bak da geç!
Bir kıza dünür yollamêr,
Bak küüdä düngır bulamêr,
Ama kızlar hiç aalamêr.
Öbürü yakışmêr çoktur
Irmı üç yaşı.... hem doktor
Kırnaklınnan çok kusur
Üfkedän üünä urur.
Üçüncüsü –taa iisi,
Ama pek çok var çizi.*

*Yaşamak mı o? Titsi
Herbir gün yıkar güisi....
Büün gelärkän buyanı,
Gördüm Taniyi sansın,
Eki da adaşını:
Metedärdi yaşını.*

(Üüsek kuşlar,1982:73-74)

Qaqauzlar arasında geniş yayılmış bir çox mani - bayatı nümunələrinin ilk iki misrasını saxlamaqla son iki misralarını özü yazmışdır. Bəzən də tamamilə yeni mani - bayatı növündə dördlüklər yazmışdır:

*Yarimä gelip, geldim
Kendimä gelämedim
Sevgimi sevip sevdim
Elinä diiyamedim
Ne kasêrsın ayolum
Yıraa enseni?
Önündeyim “saa oolu”
Say canabini. (Üüsek kuşlar, 1982:83-84)*

Azərbaycanı candan sevən, dəfələrlə respublikamıza gələrək Sabir, Nizami günlərində iştirak edən, Nəsiminin yubiley tədbirlərinə qayıdan, geri döndükdən sonra gördüklərini şeirə çevirən Stepan Kuroğlu universitetlərimizdə müəllim və tələbələrlə görüşər, akademiyanın institutlarına gedərək yeni nəşrlərlə tanış olar, şeirlərini oxuyar, qəzet və jurnallarda, televiziya və radioda

Qaqauzlar haqqında bilgi verərdi. Bakının küçələrini gəzərək tanımadığı adamlarla belə şirin söhbət etməkdən ləzzət alar, sonra da onları həvəslə dost-tanışına danışırdı.

Stepan SSRİ-nin Bessarabiyanı işğal edərək Ukraynanın tərkibinə qatandan az sonra doğulmuşdu. Onun uşaqlığı çox çətin və ağır illərə təsadüf etmişdir. Sovetlərdən sonra faşist Almaniyasının bu yerləri işğalı, Rumın polislərinin özbaşınalığı, yenidən SSRİ-nin oraya sahiblənməsi böyük qarışıqlıq yaratmış, əli silah tutanları savaşa cəlb etmişlər, iş qabiliyyəti olanları cəbhə xətti üçün işlətmişlər, beləliklə təsərrüfat dağılmış minlərlə insan acından ölmüşdür.

İndi həmin günləri Qaqauzlar böyük aclıq deyə xatırlayır, acından ölənlərə xatirə abidəsi ucaldılır, kitablar yazılır, filmlər çəkilir. Sovetlər zamanı onu xatırlamaq belə yasaq olduğu halda, sonralar bu işin önündə gedən, xalqının məruz qaldığı zülmədən söz açanlardan biri də Stepan Stepanoviç Kuroğlu olmuşdur.

Yeniyetmə yaşlarından xalq mahnılarının təsiri ilə şeirlər yazan Stepan Kuroğlu orta məktəbi bitirib Kişinyov Pedaqoji Universitetinin tarix fakültəsinə qəbul olunur. Ali təhsil aldıqdan sonra kəndlərinə dönərək bir müddət müəllimlik edir. 1969-72-ci illər arasında Moldova Elmlər Akademiyasının aspiranturasında oxuyur. Etnoqrafiyadan elmi iş götürür. Vaxtında müdafiə edərək tarix elmləri namizədi adını alır.

Moldova Elmlər Akademiyasında elmi işçi kimi çalışmaq kifayətlənmir, Qaqauzşünaslıq şöbəsinin açılmasına nail olur və şöbəyə uzun illər rəhbərlik edir,

kadrlar toplayır, yeni mütəxəssislərin hazırlanmasında köməklik göstərir.

1977-ci ildə Moskvada çap etdirə bildiyi “Liçnese imena u qaqauzov. Istoriçeskaya onomastika” kitabı Qaqauzların Bolgar, yunan, hətta rumın kökənli olduğunu təbliğ edənlərə sərt bir cavab olur. Qaqauzların Türk kökənli olduğunu sanballı faktlarla ortaya qoyduğuna görə onun elm aləmində nüfuzu daha da artır.

Ana dilində lirik və səmimi şeirlər yazmaqla Qaqauz Türkcəsinin yazılı ədəbi dilinin formalaşmasına təsir göstərir. Qaqauz dilində çap olunan ilk şeirlər toplusuna onun da şeirləri daxil edilir. Az sonra özünün şeirlər kitabını oxucuların mühakiməsinə verir. Onu SSRİ Yazıçılar İttifaqına üzv seçirlər. Stepan Kuroğlu Moldova Yazıçılar İttifaqının nəzdində Qaqauz bölümünün yaradılması üçün də çox əmək sərf edən insanlardandır.

O, poeziyaya sadəcə bir sənət kimi baxmır, hiss və duyğulara təsir etməklə xalqını oyatmaq, maarifləndirmək, dünyanın inkişaf etmiş xalqları sırasına çıxarmaq vasitəsi kimi yanaşırdı. Dilini, tarixini, vətənini sevməyin vacibliyindən söz açanda Mixail Çakırı nümunə göstərərək yazır:

Bir düş görmüşdü Mixail Çakir

Da okumayı istermiş kendisi.

Manasını düşün, çağrısını duy...

Duasında anlamış: Bu Allahdan izin.

Mixail Çakir 19-20-ci yüzillərdə yaşamış nüfuzlu din adamı olmaqla yanaşı, xalqının tarixinə, etnoqrafiyasına dair sanballı əsərlər yazmış, qəzet nəşr etmiş, dini kitabları

və çox oxunan duaları Qaqauz dilinə çevrilərək kilsələrdə oxunmuşdur. Stepan Kuroğlu da soydaşlarını hansı vəzifədə işləməsindən, harada yaşamasından asılı olmayaraq Mixail Çakir kimi vətənpərvər olmağa çağırır. Stepan Kuroğlu şeirlərində sadə və kiçik görünən mövzulara müraciət edərək onları ümumiləşdirə bilir. Yazda pəncərəsinə dayanan bir şaftalı ağacının çiçəkləməsindən təsirlənən şair “Şefteli” şeirini belə tamamlayır:

*Elcääzinnän urma sırçaya,
Pencereyä dikmä çiçeeni,
Görüselim çaarma başçaya,
Gelinä benzäär bir şefteli !*

Yaxud “Tatlı ses” şeirində anasızlıqdan doğan acılarını şirin bir xatirə ilə belə başlayır:

*Anacım işler yapaa
Hem bana masal söleer,
Bu eski masal bana
Nicä düş geleer.*

İnsan üçün əbədi olan mövzulardan Stepan Kuroğlu da yan keçə bilmir. “Sənsiz” şeirində yazır:

*Sensiz
Ak dünnää da – tersinä,
Raathlık – cendemdän beter,
Hem pişmansın kendinä,
Zeedesinnän zeet eder.*

Sensiz
Nicä kör – kafadarsız,
Nicä kırlangaç – eşsiz,
Nicä zin gecä – şafksız,
Sensiz zor, nicä sensiz...

Həyatını Qaqauz Türklərini dünyaya tanıtməğa həsr etmiş bu insan ölkə daxilində və xaricində təşkil olunmuş çox sayda toplantılarda iştirak edərək Qaqauz tarixi, dili, folkloru və başqa bir çox mövzularda məruzələr oxumuş, bir çox qəzet və jurnallarda məqalələrlə çıxış etmişdir.

Dəfələrlə Azərbaycanda olan şair buradan aldığı təəssüratlarını “Nizaminin cavabı”, “Nizam-Nizam yıllar göçer...”, “Geminməz Sabir durer...” və b. şeirlərində əks etdirmişdir. “Nizamiyə cavab” şeirində yazda yaşıllığa bürünmüş Gəncə çöllərini, Nizami məqbərəsi önündə şeir oxuyan Azərbaycan şairlərini Qaqauz oxucusuna belə tanıdır:

Bayırlar -yeşil tınaz
Biri-biri ardına.
Göy Gölü almış Kəpəz
Taşlı avuçlarına.
... Te Cabir Novruz baarêr,
Mamed İsmail, Fikret
Peet incelerni aarêêr..
Te bir ses verdi Nüsret...

Şirvana səfərini, Şamaxıda M.Ə.Sabirin, S.Ə.Şirvaninin məzarlarını ziyarət etmələrini, Sabir günlərində iştirakını Stepan Kuroğlu belə xatırlayır:

*Maalim Şirvani divan,
Mezardan kalkıp durêr,
Herbir peet sevân insan
Seslemää onu uurêr.
Çaar konaa, Fikret Sadık,
Şemahayı çok andık,
Sabiri görmää artık
Hepsiciimiz uyandık.*

Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra Qaqauzların müstəqilliyi uğrunda dayanmadan mübarizə aparan Stepan Kuroğlu bir müddət Moldova parlamentində, bir müddət isə Qaqauz Yeri Xalq Məclisində deputat kimi fəaliyyət göstərmişdir. Qaqauzların siyasi taleyini müəyyənləşdirən Moldaviya parlamentində kəskin, sərt və milli çıxışları Moldav millətçilərinin narazılığına səbəb olmuşdur.

Stepan Kuroğlunun elmi əsərləri ilə yanaşı, ədəbi əsərləri də milli yönümlü, təbliğ xarakterli olmuşdur. Şeirlərini toplayaraq “Bir kucak güneş” (Bir qucaq günəş, 1969) kitabını nəşr etdirmişdir. Amma onun nəsr əsərlərindən daha çox nəzm əsərləri diqqəti çəkmiş, o, şair kimi tanınmışdır. Onun “Bir kucak güneş” kitabı ilə yanaşı, həm də “Yollar” (1970), “Kızgın çiylər” (1974), “Kauş avaları” (1977), “Çık, çık güneş” (1981), “Üšek kuşları” (Yüksəklik quşları, 1982), “Rodoslovnoye derevo” (1988), “İlkyaz Türküsü” (1969), “Maanelər” (1998), “Yol yıldızı” (2000), “Laleler” (2001) kimi bədii, 4 elmi kitabın yazarı olan, bir neçə kitaba redaktorluq edən şair romantizmi və fəlsəfəni poeziyada ən çox işlədən sənətkarlardandır. İncə bir lirizmə əsərlərində yer

verən şair mistik düşüncələrini çeşidli idiomatik ifadələrlə anlatmaqdadır.

Şeirlərinin başlıca mövzusu təbiətin gözəlliyi, Qaqauz xalqının taleyi, azadlıq uğrunda mübarizə, insanlar arasında dostluğun, sevginin geniş yayılması kimi mövzulardır. “Qoruyun günəşi” şeirində o, İkinci Dünya Savaşının nəticələrini göstərərək bunları unutmamağa və dünyada sülhü qoruyub saxlamağa çağırır.

“Samanyolu” şeirində hər insanın göydə bir ulduzunun olduğunu, insana həyatı boyunca o ulduzun işıq verdiyini və insanla birgə ulduzun da öldüyünü mistik bir tərzdə ifadə etmişdir. Bu şeirdə xalq inanclarına və anonim xalq ədəbiyyatının önəmli janrlarında nağıl və rəvayətlərə ağırlıq verən şair yenə Böyük Araba (Böyük Ayı) və Kiçik Araba (Kiçik Ayı) bürcləri ilə bağlı bir misal anlatmaqda, bu ulduzların göydə saman daşdıqları üçün Saman yolu adını aldıklarını oxucuya bildirməkdədir.

Stepan Kuroğlu savaşı mövzusunda tez-tez müraciət edən şairlərdən olmuşdur. İkinci Dünya Savaşında əmisi Fedor Kuroğlunu itirməsi şairi həmişə üzmuş, ona görə də Qaqauz ədəbiyyatına vətənpərvərliyi təbliğ edən, savaşlara nifrət oyadan bir neçə əsər bəxş etmişdir. O, bu əsərləri ilə insanları dostluğa, qardaşlığa, barışa səsləmişdir. “Uyer soldat”, “Mezar başında”, “Sus aalama”, “Menevşa”, “Ana vətənim” və b. əsərləri bu mövzudadır. Məsələn:

*Cenk etməä biz diil kayıl,
Onu kimsä istemez.
Dünnää cengä diil mail,
Birinä islää gelmez.*

*Onuştan, biz insannar,
Kol-kola tuttuk birlii.
Bizim dişli duşmannar
Görmezlär bizdan iilik.*

(Ana Vətənim)

O, doğulduğu Dmitrovka kəndini gerçək yaşam hekayələrində və şeirlərində daim yad edir. Əsərlərinin qəhrəmanları kəndindəki insanlar, təbiət mənzərələri də gerçəkliklərdir.

*Küüyümün kenarında,
Neredä çeşmä
Yolcazlar bayırlardan
Su iner içmää.
Kim ister Tüürkü çalmaa,
Ko gelip gelsin,
Küüyümün kenarında
Su serin içsin,
Bir Tüürkü çalsın.*

Bir müddət Moldova Elmlər Akademiyası Azsayılı Xalqlar İnstitutunda Qaqauz Etnoqrafıyası və Ədəbiyyatı şöbəsinə müdirlik edən Stepan Kuroğlu uzun müddət – 1970-ci ildən Moldova Yazıçılar İttifaqı Qaqauz Ədəbiyyatı şöbəsinin də başçısı olmuşdur. Onun elmi araşdırmaları Qaqauzşünaslığın inkişafına təkan vermişdir. O, ilk dəfə Qaqauzların doğum, toy, ölüm adətləri haqqında sanballı araşdırmalar aparmış və maraqlı nəticələr əldə etmişdir. Topladığı etnoqrafik materiallardan bu qənaətə

gəlmişdir ki, Qaqauzlar yüz illər boyu xristian dininə inanmalarına, dinin qaydalarına əməl etmələrinə baxmayaraq xristianlıqdan öncəki inanclarının izlərini də qoruyub saxlamışlar. Bu da Qaqauzların əski çağlarda Türklərlə eyni inanca sahib olduğunu göstərir.

1989-cu ildə Kişinyovda İ.V.Dronla birlikdə çap etdirdikləri “Sovremennaya qaqauzskaya toponimiyā i antroponimiyā” kitabı təkcə Qaqauzlar arasında deyil, Bolqarlar, Rumınlar, Moldavlar, Ukraynalılar arasında da böyük ək-səda doğurmuşdur. Faktlara dayanan müəlliflər elmi dəlillərlə göstərmişlər ki, Qaqauzların soy adlarının böyük əksəriyyəti və bölgədəki toponimlərin əksəriyyəti Türk kökənlidir. Maraqlı burası idi ki, bu fikri müdafiə edən müəlliflərdən biri- İ.V.Dron milliyyətçə Qaqauz deyil.

Stepan Kuroğlu ilə Azərbaycan da, Moldovada da görüşmüşdük. Maraqlı və mübahisəli söhbətlərimiz də olmuşdu. O, yalnız özünü düşünən, özünü təbliğ etməyi sevən birisi deyildi. Bir dəfə mənə zəng vuraraq Türkmənistanda keçiriləcək simpozyuma Qaqauz Yeri Özerk Ərazi Qurumunun keçmiş prezidenti Dmitri Kroytorun da qonaq qismində dəvət edilməsinin lazım olduğunu söylədi.

Biz Aşqabatda simpozyum günlərində görüşdük. Stepan Kuroğlu məruzəsini oxumaq, gəzib dolanmaqla işini bitmiş hesab etmirdi. Dmitri Kroytorun Türkmənistan radio və televiziyasında çıxışına, qəzet və jurnallara müsahibə verməsinə, rəsmi şəxslərlər və iş adamları ilə görüşünə nail olmağa çalışırdı. Açıq aşkar görünürdü ki, elm adamı, şair olmaqla yanaşı, xalq diplomatiyasından bacarıqla istifadə edərək Türkmənistanla Qaqauz Yeri Özerk Ərazi Qurumu

arasında birbaşa əlaqələrin yaranmasına nail olmağa çalışırdı.

Mariya Angel qızı Durbaylo (Kuyumcu) (1941, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri, Çadır rayonunun Tomay kəndi). Kişinyov Universitetinin tarix fakültəsini bitirmişdir. Moldova Elmlər Akademiyasının Qaqauzologiya şöbəsində elmi işçi kimi çalışmışdır. Əsasən folklor nümunələrinin toplanması və araşdırılması ilə məşğul olmuşdur. Mətbuatda onun imzası çox gec-1987-ci ildən görünməyə başlamış, Moldova və Ukraynada yaşayan Qaqauz Türklərindən topladığı folklor nümunələrindən balladaları 1991-ci ildə Kişinyovda ayrıca kitab kimi çap etdirmişdir.

Ədib oxucuların mühakiməsinə folklor araşdırmaları ilə yanaşı, öz şeir və hekayələrini də vermişdir. “Toomsuz tarlada yaban gülləri” adlı kitabına 10 hekayəsi daxil edilmişdir. Bu kitabdakı hekayələrin bir çoxu avtobioqrafikdir. Psixoloji nəsr sahəsində qələmini sınayan yazıçı Qaqauz adət-ənənələrini hekayələrində incəliyi ilə verməyə çalışmışdır.

3.3 Üçüncü dövr

Qaqauz ədəbiyyatının üçüncü dövrünə İkinci Dünya Savaşından sonra doğulub, ədəbi aləmə 1960-1970-ci illərdən gələnlər - Qeorgi Taşoğlu (1948), Vasi Filioğlu (1949), Petr Moysa (1951), Mariya Mercanka (1951), Stepan Bulqar (1953), Todur Marinoğlu (1955), Petr Çebotar-Qaqauz (1957), Dmitri Ayoğlu (Novak) (1957), Todur Zanet (1958) və b. daxil edilirlər. Onlar 1980-ci

illərin sonlarından başlayaraq yaşlı nəsilədən daha çevik milli-vətənpərvərlik ruhlu əsərlər yaratmağa başlamış, qələmlərini milləti azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəyə səfərbər etmişlər.

Vasi Qriqori oğlu Filioğlu (26.01.1949, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri, Komrat rayonunun Beşalma kəndi). 1960-cı illərin sonlarında ədəbiyyata gələn şair Kişinyovda Əkinçilik İnstitutunu bitirib, doğulduğu kənddə aqronom işləmişdir. Mina Kösə və Dmitri Karaçobanın kəndlisi olan şair əsərlərində də onlardan təsirlənmişdir. V.Filioğlu sadə, hər kəsin anlaya biləcəyi bir dillə şeirlərində xalqa müraciət edir. Onun qəhrəmanları hər gün görüşdüyü kəndlilər, çılğın və dəliqanlı gənclər, müdrik və təmkinli ağsaqqallar, ağbirçəklərdir.

Doğulduğu kənddə yaşayan və orada işləyən şair təbiəti, həyatı və kənd mühitini təsvir etməyə daha çox diqqət yetirir.

1995-ci ildən Moldova Yazıçılar Birliyinin üzvü olan şairin şeirləri “İlkyaz Türküsü” (1989), “Aydınnık” (1990) toplularında çap olunmuş və “Yıl kuşaan korafıları” (1995), “Ha tutalım qol-qola”(2004) kitabları da oxucuların mühakiməsinə verilmişdir. Şairin “Yıl kuşaan korafıları” kitabına lirik bir ön söz yazan Mina Kösə V.Filioğlunu oxucuya belə təqdim edir: “Çiftçilik kanında, kaamil laflar dilində, sönməz çiçəklər canında, dinmemez şenniklən üzündə yaşəer Vasili Filioğlu Beşalmada. Ama ömür yolu bu türlü çıktı: büüdü çokuşaklı aylede, ta küçüklüündən girişdi aktarmaa-ne zaman bobasının aulunda, ne zaman da kolxozun yerlərində. Açıkgözlü şkolacıydı, sonra student oldu, izmet etti komsomolda, oldu briqada başı, becerekli

işledi aqronom hem kolxoz başına yardımçı. Ta niçin diil boşuna onun yaratmasında var çok derin hem yüüsek duyğulu şiirlər çiftçilik için.” (**İlkyaz Türküsü, 1989**).

Şairin şeirləri dərslıklərdə də özünə yer tapmışdır. Şeirlərini daha çox heca vəznində yazan V. Filioğlu lirik ovqata üstünlük verir. O yazır:

*Çift-toprak pişeir,
Buulanın gündä,
Tamazılar içer
Can şu suyundan.
Tä başleer tomuruk
Laaleya qonmaa,
Erken çin duruk
Diz çökün, iilmää.
(Filioğlu Vasi, 1995:31)*

*Göz atêrim: bu dolay
Ne gözäl, kıvrak giimni,
Yamaçlar, inip yola,
Karşılêêrlar geleni!*

*Soluêrim bol-bola,
Yutkunup damna-damna.
Güüs doymaz hiç bu solaa,
Tuz-taştan koparılma.....
(Baş düverim)*

“Benim Beşalman”, “Bucak”, “Kısmet”, “Sevda”,
“Ax, Kara deniz!” , “İnsanın ustalığı”, “Xoş gelmişin”, “Ko

güller”, “Mamu” və b. şeirlərinin adları şairin mövzu və əhval-ruhiyyəsindən xəbər verir.

Stepan Stepan oğlu Bulgar (10.06.1953, Ukrayna Respublikası, Odessa vilayəti, Bolqrad rayonunun Kurçu kəndi). Qaqauz ədəbiyyatına nasir və naşir kimi daxil olmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə Qaqauz Türkcəsində ilk ədəbi-bədii, tarixi, etnoqrafik jurnal - “Sabaa yıldızı” çıxır. Jurnalda çap olunan yazılar Qaqauz ədəbiyyatının gəlişməsində (inkişafında) önəmli rol oynamaqdadır. Bu jurnalın sayəsində gənc istedadlar əsərlərini xalqa çatdırma bildiyi kimi, jurnal yeni nəslin ədəbiyyata gəlməsinə də yardımçı olur. Stepan Bulgar bir ara Qaqauz Yazıçılar Birliyinin sədri işləmişdir.

Unudulmuş Qaqauzların taleyini daim diqqət mərkəzində saxlayan nasir tarixi mövzuya daha çox diqqət yetirir. İkinci Dünya Savaşında Sovet dövləti tərəfindən mükafatlandırılan, lakin az təbliğ olunan insanlar haqqında yazmaqda onları ədəbi qəhrəmana çevirir. Hekayələrində ayrı-ayrı bölgələrdə yaşayan Qaqauzların işlətdiyi, lakin ədəbi dilə keçməmiş şivə sözlərini gətirməklə ədəbi dili zənginləşdirir.

Yazıçı portret yaradarkən və personaj seçərkən xalq ənənələrindən – adamları ləqəblə, ayama ilə çağırmadan bacarıqla istifadə edir. Bu da elə ilk andaca oxucuda surətlərin xarakteri haqqında fikir formalaşdırır. Yazıçının əsərlərində xalqın gündəlik həyatından alınmış mövzular da çoxdur. Xəyanət, doğruluq, xəsislik, tənbəllik, dostluq, çalışqanlıq və b. məsələlər istər tarixi, istərsə çağdaş mövzularda yazdığı hekayələrdə özünə geniş yer tapmışdır.

Qaqauzlar arasında geniş yayılmış nağılların üzərində işləməklə onları yazılı ədəbiyyat nümunəsinə çevirmişdir. “Dev adamın oolu”, “Trakalı Öküz” kimi nağılları ilə çağdaş Qaqauz ədəbiyyatına yeni bir üslub gətirmişdir. “Kaurma” povesti də nağıl üslubunda və etnoqrafik cizgilərlə zəngindir. Yazarın “O insan”, “Annadılmadık istoriya”, “Kırmızı küpa taşı”, “Ekmek için”, “Utuncak”, “Kendi başına”, “Joltay məzarlı” və başqa kiçik hekayələrinin dili sadə, mövzusu hər birimizin bildiyimiz hadisələrdən olsa da, daşdığı məna yükü, təsir gücü böyükdür.

Todur (Fedor) İvan oğlu Marinoğlu (01.02.1955, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri, Bessarabka rayonunun Avdarma kəndi). Kişinyov Universitetinin Jurnalistika fakültəsini bitirmişdir. Bir zaman Komratda çıxan qəzetdə müxbir işlədikdən sonra kəndlərinə gedərək öyrətmənliyə başlamışdır. Ədəbiyyata publisistik yazıları ilə gəlmiş, 1980-ci illərdə şeirləri mətbuat səhifələrində görünmüş, ilk şeiri “Ana sözü” qəzetində çap olunmuşdur.

1989-cu ildə çap olunan “İlkyaz Türküsü” toplusunda şairin 30-dan çox şeiri verilmişdir. Bu şeirlərə Stepan Kuroğlu təqdimat yazaraq onun yaradıcılığı haqqında oxucuya bilgi vermişdir. Rusca və Moldovanca çıxan qəzetlər də onun şeirlərinə geniş yer ayırmışlar.

Qaqauz uşaq ədəbiyyatının öncüllərindən olan şair tərbiyəvi, nəsihətamiz şeirlərlə yanaşı satirik şeirlər də yazır. Onun tapmaca formalı dördlüklərini uşaqlar sevə-sevə oxuyurlar.

Şairin lirik şeirləri də yığcam və hisslərə təsir edəndir. O yazır:

*Geldin də güneş çıktı,
Gözlerim də kamaştı.
Annadım şu neetin
Hem də xoş tabeetini.
Deyemedim: “Genä gel!”
Sölemedim: “Ax, afet!”
Gittin, sarınıp güneşlän,
Ayaz sıktı üreemi.*

Marinoğlu başqa bir kiçik lirik parçada deyir:

*Gözünün ardına
Üreeni saklamışın.
Dilinin ucuna
Aadımı çıkarmışın.*

Qaqauz ədəbiyyatında sərbəst şeir janrına meyilli olan şairin mənsur şeirləri də vardır. Onun “Ana” adlı mənsur şeirində deyilir: “Gezin, görün istersəniz bütün dünnäyi, kalmasın hiçbir köşesi də, giinin ölä güzäl, ölä güzäl, ölä kimse yoktur giinän, tadın en tatlı imeklərdän, ama ananın laflarından taa güzäl, taa tatlı, taa merhem bişey yok bu dünnäda. Onun saçlarında, derin buruşuklarında, ürek sancılarında bizim küçüklümüz kaldı. Yoktur can doysun yerdä yaşamaa, yoktur insan doysun demää ‘mamu’ (ana)”. **(İlkyaz Türküsü, 1989:24).**

Marinoğlu çoxyönlü bir yazıçıdır, indiyədək 4 kitabı çap olunmuşdur. Onun şeirləri dərs kitablarına da salınmışdır.

Petr Afanasi oğlu Qaqauz-Çebotar (06.10.1957, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri MV Çadır-Lunqa rayonunun Aydar kəndi). Kişinyov Universitetinin Filologiya fakültəsini bitirmiş, Moldova Elmlər Akademiyası Azsaylı Xalqlar İnstitutunda Qaqauz Etnoqrafiyası və Ədəbiyyatı şöbəsində əmək fəaliyyətinə başlamışdır. Bədii yaradıcılığa Rus dilində şeirlər yazmaqla qədəm qoymuşdur. Ana dilində yazdığı ilk şeirləri 1989-cu ildə çap olunan “Cana yakın” kitabında toplanmışdır. “Delilik”, “Vasilka babunun kazları” hekayələri və bir çox xarici ölkə yazarlarından etdiyi tərcümələr onun həm də istedadlı bir nasir olduğunu göstərir.

Şairin Türk dünyasının hər yerində lətifələri sevilə-sevilə danışılan Molla (Xoca) Nəsrəddinə həsr etdiyi şeirində bir çağdaşlıq, günümüzlə bağlılıq var. Şair keçmişlərdən aldığı mövzuları belə çağdaşlaşdırır:

*Yarım dünnä oldu eşeklän bän gezerim,
Bän diilim ne kayet korkak, ne da girgin.
Ama kahırları bän hepsini enseerim,
Benim adım boşamı Nasrettin?*

Şair epitetlərdən, bədii təsvir vasitələrindən bacarıqla istifadə etdiyindən, şeirlərinin dili axıcı və anlaşılıqdır. Petr Qaqauz-Çebotarın şeirlərində ata ocağının həsrəti, ana məhəbbəti, adət-ənənəyə bağlılıq, böyüklərə sayğı motivləri özünə geniş yer tapmışdır. Şairlərin əksəriyyətində olduğu kimi, kənd həyatının gözəlliklərinin təsvirinə, şəhər mühitinin insan psixologiyasına göstərdiyi mənfi təsirə həsr olunmuş şeirlərə onun da yaradıcılığında rast gəlinir.

Satirik şeirləri ilə cəmiyyətdə baş verən nöqsanları kəskin tənqid edir. Rus və Moldovan dillərindən ana dilinə çevirdiyi şeirlərlə Qaqauz ədəbiyyatının söz ehtiyatının zənginliyini nümayiş etdirmiş olur. Qaqauz ədəbiyyatının ana xəttini təşkil edən vətən mövzusunda Petr Qaqauz-Çebotar da yan keçməmişdir. Vətən-Bucaq Qaqauz ədiblərində eyni anlamda işlədilir. Odur ki, şair yazır:

*...Darsıdım uzakta,
Ne sizler o canım.
Sansın diilim hasta,
Neredän bu acı?
...Uzakta-uzakta,
Nereye şindi çöktü duman,
Pelinin Bucakta
Bir evdä var iki insan.*

(Uzaklıkta)

Qaqauz ədəbiyyatı tarixindən bəhs edən ilk kitabı da Petr Qaqauz-Çebotar yazmışdır.

Todur İvan oğlu Zanet (14.06.1958, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri, Komrat rayonunun Konqaz kəndi). Kişinyov Politexnik İnstitutunu bitirsə də, yeniyetməlik illərindən ədəbi mühitdə olmuşdur. “Mali” adlı ilk şeirini 1977-ci ildə dərc etdirmişdir.

İnstitutu bitirib tikintidə iş icraçısı işləsə də ədəbiyyatdan uzaqlaşmamışdır. Millətinin hüquqlarının tapdandığını, assimilyasiyaya uğradıldığını görən Todur Zanet var gücü ilə bu haqsızlığa, müstəmləkəçiliyə qarşı çıxmışdır.

Moldaviya Dövlət Radio və Televiziyasında 1986-cı ildən onun yaxından iştirakı ilə Qaqauz Türkcəsində “Bucak dalğası” proqramı efirə çıxmışdır. Bu proqram Nikolay Baboğlunun rəhbərliyi ilə hazırlanırdı. Todur Zanet də bu proqramın hazırlanmasında yaxından iştirak edir. Onun millətini oyatmaq, vətəninə dirçəltmək üçün apardığı mübarizə televiziya baxan Qaqauzların ürəyindən idi. Odur ki, Qaqauz xalqının həyatında xüsusi yeri olan “Ana sözü” qəzeti 1988-ci ildə nəşrə başlayanda Qaqauzlar arasında yaşlı və təcrübəli, ədiblər, qəzet işçiləri olsa da, onlar bu işin altına girməmiş, gənc Tudor Zaneti redaktor olmağa razı salmışlar.

Todur Zanetin cəsarəti, təşkilatçılıq bacarığı sayəsində “Ana sözü” qəzeti böyük nüfuz qazanmış, partiya funksionerləri, hökumət məmurları, respublikanın xüsusi xidmət orqanlarının əməkdaşları bu çilgin gənci ram edə bilməmişlər. Onun özü də, redaktoru olduğu qəzet də demokratiyanın, milli azadlıq hərəkatının öncüllərindən olmuşdur.

O, 1993-cü ildə daha bir cəsarətli addım ataraq, qəzeti latın əlifbası ilə çap etməyə başladı. Zaman da Todur Zanetin nə qədər doğru olduğunu göstərdi.

Azərbaycan, Türkiyə və başqa Türk respublikaları ilə sıx əlaqə qurmağa çalışan, oralara tez-tez səfər edən, milli ruhlu ziyalılarla, ictimai-siyasi xadimlərlə görüşən Todur Zanet “Ana sözü”nü ümumtürk qəzeti etməyə çalışırdı.

Onun ilk şeirlər kitabı 1989-cu ildə işıq üzü görmüşdür. Elə həmin il çap olunan “İlkyaz Türküsi” almanaxı da şairin şeirlərinə geniş yer ayırmışdır. Şeirlərində sosial məsələlər, dünya problemləri, insanların

arasında sevgi və dostluq ön plana çəkilir və bütün bunlar Qaqauz xalqının timsalında verilir. Onun milli duyğularla yüklənmiş misraları Qaqauz xalqının müstəqillik mübarizəsinə öncüllük etmiş və bu işə işıq salmışdır. Todur Zanet “Zamanayersin, evim!”(1989, 1990), “Karımcalık” (1989), “Böcecik” (1991), “Akardı Batıya Güneş” (1993), “Gıdırdeer kafamı çarkları” (1993), “Akar yıldız” (1998) “Dramçılıq” (2006) kitabları nəşr olunmuşdur. “Dramçılıq” kitabına görə ona KIBATEK-in (Kıbrıs-Balkan-Avrasiya-Türkiyə Edebiyat Kurumu) 2007-ci ilin ədəbiyyat mükafatı təqdim olunmuşdur.

Şair həmişə millətinin gələcəyini düşünmüş, bunun üçün də uşaqların ana dilini yaxşı bilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Hətta ilk kitabını üç bölümə - “Can sesi”, “Sayılmaklar” və “Dilkırmak, yanıltmaşlar”a ayırmışdır. Şair hamımızın bildiyi bir uşaq oyununu vəzn və qafiyəsinə toxunmadan, ritminə xələl gətirmədən, hətta ilk misralarını saxlamaqla yeni məzmunlu gözəl bir uşaq şeirinə çevirmişdir:

*Bir, iki-
Gəldi tilki.
Üç, dörd-
Qazı ört.
Beş, altı –
avcı kalkdı
Yedi, sekkiz-
ateş ikiz.
Dokuz, on-
Tilkidən kaldı salt don.*

Todur Z Janet uşaqqlar üçün şeirlər yazmaqqla kifayətlənməyib, 1990-1994-cü illərdə Qaqauzqların ilk uşaq jurnalı “Kırlanqac”ın baş redaktoru olmuşdur.

Daim vətən və millət haqqında düşünən, xalqını öz haqqı uğrunda mübarizəyə səsləyən Todur Z Janet “Kim kabaatlı?” şeirində yazır:

*Bu dinnedä
Ne biz diil mi insan?..
Neçin diliz hodul,
Ki uzak dedemiz
Devlet da kurmuş.
Duşman esnemiş.*

“Memleket” şeirində də babalarına üz tutaraq deyir:

*Memleket kaç diiştirdin
Bu erda, dedäm benim,
Ne kadar kahir çekdin...*

Todur Z Janet də xalq yaradıcılığında əsərlərində geniş istifadə edir. Buna görə də onun şeirlərini oxuyanda adamın yadına bayatılarımız düşür. Məsələn:

*...Şu yaldızlı duyğumu,
Yarım alsa uykumu.
Yıllar kıta dönmesä
Sevda-kısmat ölmesä.*

Şair təbiətlə bir varlıq, insan kimi danışır, ona müraciət edir. Torpağa, suya, dağa, aya, ulduza, günə müraciət edən şair deyir:

*Koy adımları benim günəş,
Da çin sabaaylən geleyim.
Dan yerindən seftä ateş
Suradına bän serpeyim.*

SSRİ Bessarabiyani tutduqdan sonra oranın kənd təsərrüfatını kollektivləşmə, kolxoz quruculuğu adı altında dağıtmışdır. Müqavimət göstərənələr isə güllələnmiş, həbs edilmiş və sürgünə göndərilmişdir. Bölgəni aclıq bürümüş, yüzlərlə insan acından ölmüşdür. Qaqauzların bir qismi 1947-1948-ci illərdə Azərbaycana sürgün edildilərsə, bir qismi də aclıqdan yaxa qurtarmaq üçün buraya özləri gəlmişdir.

Uzun illər xalqın bu böyük faciəsi haqqında danışmaq yasaq idi. İlk dəfə Todur Zanet nəinki bu mövzuda danışdı, hətta onu ədəbi mövzuya çevirdi. Onun “Aaclıq kurbannarı” pyesi Qaqauzların arasında böyük maraqla qarşılanmışdır. Yazıçı və şairlər, ictimaiyyət məsələsini gündəmdə saxlamış, nəticədə aclıq qurbanlarına abidə qoyulmuşdur.

Todur Zanet isə bu mövzunu soyqırım kimi dəyərləndirirdi. Şair “Aaclıq” şeirində yazır:

*Yaamur yaayardı nerdä sä,
Salt diil Bucaamızda.
Toprak olmuştu kırımşa,*

*Bitmişti su punarlarda.
“Toum için kaldı tenä.
Oncaz da az afet.
Uşaam, istemä sän imää,
Inan hiç yoktu bereket”.-
Ana düüler bir kuş gibi.
Nedän bu takaza?
Uşak işitmeer:
“Ver imää... Imää ver, mamu... ver imää...”
Bitti tenä, bitti tozak,
Bitti kabuk fidannarda
Aman, çirkin bu iş kurak,
Sündü cannar doz dolayda.
Kim söleycek:
Kaç insanı
Öpemedi yalpak ana?
Kim söleycek:
Kaç insanı başka hiç görmedi tarla?
Aala canım, aala...*

(Çağdaş Qaqauz Şiiri Antologiyası, 217)

Şairin bir çox şeirləri Moldav, Rumın, Rus dillərində və qardaş Türk xalqlarının ləhcələrində səsləndirilmişdir. O, J.Rasinin “Baezid”, E.Gherghitanın “Qaynana iki gəlinnən”, M.Baciyevin “Cüme ertesi azşamneen...” pyeslərini və onlarla şeiri ana dilinə çevirmişdir.

Qaqauzların milli oyanışı zamanı Todur Zanetin “Vatan” şeirinə bəstəçi M.Koltsa musiqi yazaraq onu Qaqauzların milli himninə çevirmək istəmişdir.

Todur Zanet Azərbaycana sıx bağlı olan, buraya tez-tez gələn, hər gəlişində də radio-televiziyada, mətbuatda gen-bol çıxış edən, Qaqauzlar haqqında daha çox bilgi verməyə çalışan şairlərdəndir. SSRİ Yazıçılar Birliyinin üzvü olmuş, indi isə Moldova Yazıçılar Birliyi və Türk Dünyası Yazıçılar Birliyinin üzvüdür.

2010-cu ildə Bakıda Todur Zanetin “Ana dilim” adlı şeirlər kitabı (tərtib edən, Qaqauzcadan uyğunlaşdıran və ön sözün müəllifi Ramiz Əskər) çapdan çıxmışdır.

Olqa Konistantin qızı Radova (Karanastas) (23.11.1958, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri, Komrat rayonunun Konqaz kəndi). Kişinyov Dövlət Universitetinin iqtisadiyyat fakültəsini bitirən ədibin imzası mətbuatda 1987-ci ildə görünmüşdür.

“Güllər” şeirində Olqa Radova yazır:

*Elimi qoydum ona
Ateş sarıldı bana:
Aucum çalı doldu,
Canıma sancı kondu...*

Bir kəndin kənarında “yapa yalnız” yaşayan qoca qarıya həsr etdiyi şeirində şair yazır:

*O benzer yorqun aaca,
Karşı duran lüzqerä.
Açıklı kırdı. Artık
Dalları onun kırık...*

“İlkyaz türküsü” almanaxına ədəbin yuxarıda haqqında söz açdığımız iki şeirindən əlavə “Çorbacıylan kedi”, “Kismetmi bu?” şeirləri və “Düüş” hekayəsi də daxil edilmişdir. Ədəbiyyata şeir və kiçik hekayələrlə gələn Olqa Radova son dövrlər Qaqauzların ədəbiyyatının, tarixinin, dialektlərinin öyrənilməsinə səy göstərir.

3.4 Dördüncü dövr

Bu dövrə 1980-ci illərin sonlarına doğru yetişən, bugün yaşları 40-ı keçsə də, hələ ədəbiyyatda gənc sayılan yazıçı və şairləri daxil edirlər. Əslində bu yaş insanın dünyagörüşünün formalaşmasının başa çatdığı, ən məhsuldar, yüksək enerji ilə işlədiyi bir yaş dövrüdür. Peyğəmbərimiz Məhəmməd Əleyhissəlam bu yaş dövrünü insanın kamillik yaşına çatması kimi qiymətləndirir. Qaqauz ədəbiyyatşünasları dördüncü dövrə Andrey Koçancı (1953), Qenov Georgi (1959), Lyubov Çimpoeş (1958), Petr Yalancı (1964-2004), Tanas Karaçoban (1965), Tina Sürma (1965) Tudora Arnaut (1970), Güllü Karanfil (1972) və b. yazıçıları daxil edirlər.

Lyubov Stepan qızı Çimpoeş (12.08.1958, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri, Çadır-Lunqa rayonunun Tomay kəndi.) O, Kişinyov Dövlət Universitetini bitirdikdən sonra Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin aspiranturasında oxumuş, şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasında Qaqauz dastanlarının tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Araşdırmalarını uğurla başa vuraraq filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almışdır.

1987-ci ildən Moldova Elmlər Akademiyasında işləyir, hazırda Qaqauzologiya şöbəsinin müdürüdür. Ədəbiyyata şeirlə gəlsə də, son dövrlər daha çox elmi araşdırmalarla məşğul olur. Onun Qaqauz dastanlarını ümumtürk mədəniyyəti kontekstində öyrənmə cəhdi təqdirəlayiqdir. Bu yöndə bir kitabı (**Çimpoes, 1997**) və bir neçə məqaləsi çap olunmuşdur. Uluslararası sempoziumlarda da bu mövzuda maraqlı məruzələr edir. Şeirlərini bir yerə toplayaraq, 2001-ci ildə “Duyğu başçesi” adı altında kitab kimi çap etdirmişdir. Aşağıda onun iki şeirindən parçalar veririk:

*Var fasıl bir havezim,
Gül yapraa gibi olayım,
Soluu paklêêr eşillik,
Isteerim bän da faydalanayım,
Bu dünneyin kahrını,
Olsa kalbimdän geçireyim,
Paklayıp diıştreyim,
Sevinmelää çevireyim,*

Havazlik

*Yamur, paalı musaafirim,
Selamneerim günümü.
Uzun vakıt beklettin
Sana hasret insanını...
Yamur, palı musaafirim*

(Çimpoes L., 2005: 262-263)

Petr Trifon oğlu Yalancı (1964, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri, Taraklı rayonunun Kıpçak kəndi-2002). Şeirilərini yerli qəzetlərdə Rusca və Qaqauz Türkcəsində çap etdirməklə ədəbiyyata gələn Petr Yalancı 1994-cü ildən çap olunan “Qaqauzun səsi” qəzetinə redaktorluq etmişdir. İlk şeirlər kitabı “Süünməz yıldızlar”ı 1995-ci ildə Kişinyovda latın qrafikalı yeni Qaqauz əlifbası ilə nəşr etdirmişdir. Nə yazıq ki, istedadına böyük ümidlər bəslənilən bu insanı əcəl vaxtsız aramızdan aparmışdır.

Şair “Ana dilim” şeirində yazır:

*Paalı ana dilim
Girdi canıma sessiz
Urää verdi ilinnik,
Sevinçlää-bitkinsizlik.
Ana dilsiz diil insan
Onu lüzım korumaa.
Ana dilnän biz tamanız,
Bunu olur annamaa!*

“Türk halkına” şeirində isə deyir:

*Türklüü severim-biz kardaşız:
Hepimizidä bir ecel,
Biz, bezbelli, peydalanmışız
Bir amurdan hem bir gecä.
Halkıma geridä qalmışız
Yaşamakta, işit kardaş!
Kardaşsız necä yalnızız,
Ko ensesin birlää savaş!*

Petr Yalancı lirik şeirləri ilə də Qaqauz oxucularına özünü sevdirə bilmişdir. Onun şeirlərinə bəstəkarlar mahnı qoşmadan da gənclər nəğmə kimi oxuyurlar. Şair lirik şeirlərinin birində deyir:

*Sana, yarım, Türkü çalərem,
Kızgın edərəm canını.
Tenini canıma dayerım,
Severim herbir saçını.*

Şair böyük maraq və həvəslə Bakıya gəlmişdi. Burada rastlaşdığı nöqsanlar onu hövsələdən çıxarır, əsəbi-ləşdirirdi. Bunun səbəbini də belə izah edirdi: “Başqa yerlərdə də bu nöqsanlar, çatışmazlıqlar var. Amma Azərbaycanda bunların olmasını mən istəmirəm. Hamımız buraya ümid yerimiz, göz dikdiyimiz yer, sabahımıza yol göstərən mayak kimi baxırıq”.

Tina Petrov qızı Sürme (1965, indiki Ukrayna Respublikası Odessa vilayəti Bolqrad rayonunun Kurcu kəndi). Pedaqoji məktəbi bitirdikdən sonra Komrat Dövlət Universitetinə daxil olmuş, yeniyetməlik çağlarından şeir yazmağa başlamışdır. Yaradıcılığında lirik şeirlər və uşaqları təlim-tərbiyəyə, elmə həvəsləndirən əsərlər çoxluq təşkil edir. Aldığı pedaqoji təhsil ona uşaq dünyasını anlamağa kömək etdiyi kimi, uşaqlara təsir göstərə bilən yollarını tapmaqda da yardımçı olur. Əsərlərinin əksəriyyəti Qaqauz Türkcəsində nəşr edilən qəzet və jurnallarda çap olunmuşdur. İlk şeir kitabı 1996-cı ildə “Kır çiçeği” adı ilə çıxmışdır. Çapa hazırladığı iki şeir kitabı da vardır.

Çağdaş Qaqauz şairləri arasında istedadı ilə seçilən Tina Sürmeni hansı mövzuda, hansı təbəqə üçün yazmasından asılı olmayaraq milli düşüncəni həmişə öndə saxlayır. “Türklər bizə qardaş” şeirində yazır:

*Sölardı dädular bizim –
Türklär bizä kardaş!
Inanmêrım, ani buluştuk-
Gözlerimdän aker yaş.
Sevinmeliktän
Kurcu uçer havada,
En paalı musaafirlär
Onun topraanda.
Bizä siz nasıl saadıç,
Paalı dostlarımız,
Sizä oynaycez karşı,
-Hiç yorulmaycez.
Te neredä haliz yortu,
Birerdä kardaşlar toplu,
Kol-kola tutunuk
Oyneerlar horu büük.*

Bu misralar Qaqauz şairlərinin əksəriyyətində olduğu kimi, Tina Sürmenin də böyük müstəmləkəçilərin millətini “əridəcəyi” qorxusunu ifadə edir. Onlar bundan qurtarmağın yolunu da soydaşları, qardaşları ilə yaxınlaşmaqda, eyni dilin və mədəniyyətin daşıyıcısı olduqları xalqlarla sıx birlikdə görürlər.

Tanas (Afanasi) Dmitri oğlu Karaçoban
(21.08.1965, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri,

Komrat rayonunun Beşalma kəndi). Tanas Karaçobanın əsas işi heykəltəraşlıqdır. Görünür, bədii yazılarını az-az və gec-gec oxucu mühakiməsinə verdiyindən onun adını bu dövrün ədibləri ilə birgə çəkirlər.

İkinci dövr ədibləri Qaqauz ədəbiyyatına fəlsəfə, mistik mövzular gətirdilər. Onlardan sonra gələnlər də həmin mövzuları daha da dərinləşdirdilər. Şairlər həyatdan aldıkları duyğuları içlərindəki ruhlar aləminin mühakiməsinə verməyə, oradan gəldikləri nəticələri oxucu ilə bölüşməyə başladılar. Bu, Tanas Karaçobanın da yaradıcılığında özünü göstərir. Tanas Karaçoban sərbəst şeirlərindən birində fikirlərini oxucuya belə çatdırır:

*Te “sud” gider,
Te su serperlar
Bitti..
Yalın iki oldu...
Birisini, ya, bak
Gömerlər
İkincisi kendi sündü.*

(“Sabaa yıldızı”, 2001:51)

Tudora (Fedora) İvan qızı Arnaut (6.09.1970, indiki Ukrayna Respublikası Odessa vilayəti Bolqrad rayonunun Dmitirovka kəndi). Doğulduğu kənddə orta məktəbdə oxuyarkən Qaqauz araşdırıcılarla birgə ekspedisiyalara gedərək folklor və etnoqrafik materiallar toplaması onun dünyagörüşünün formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir. İlk şeirlərini də orta məktəbdə oxuyarkən, yəni 1986-cı ildə “Literatura şi Arta”da çap etdirmişdir. 1988-ci ildə

Qaqauzlar arasından seçilib Azərbaycanca təhsil almağa göndərilən iki gəncdən biri olmuşdur. Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsünəslıq fakültəsinin Türk bölümündə oxuyarkən ictimai işlərdə fəallıq göstərməsi ilə yanaşı, qəzet və jurnallarda, radio-televiziyada, toplantılarda etdiyi çıxışlarla Qaqauzları yaxından tanıtmaya çalışmışdır. Qaqauz Türkcəsində yeni çap olunan “Ana sözü” qəzetinə Azərbaycanda abunə yazılanların sayının Qaqauzların sayından çox olmasında Tudora Arnautun kənd-kənd gəzərək abunə kampaniyası aparmasının da rolu az olmamışdır (**Şamilov, 1989: aprel**)

İlk şeirlərini vətəninə və Azərbaycanda çap etdirən şairə Qaqauz ədəbiyyatına gətirdiyi yeniliklərlə də diqqəti özünə çəkmişdir. Qaqauz ədəbiyyatına hoyrad, qoşma, tapşırma, dodaqdəyməz və b. janr və şəkillərin gəlməsi onun adı ilə bağlıdır.

O, təqlidçilik yolunu tutmamış, hər bir yeniliyə yaradıcı yanaşmaya çalışmışdır. Onun yazmış olduğu “Çağrı”, “Can ses eder, o kız sana aşık” dodaqdəyməzi dediklərimizə gözəl nümunə ola bilər. Azərbaycanda dodaqdəyməz, adətən, tənqis janrında yazılır və mövzusu da dərin psixoloji, didaktik, fəlsəfi yönlü olur. Tudora Arnaut isə sentimental, incə yumorlu bir dodaqdəyməz yazmaqla janra da, mövzuya da yenilik gətirmiş oldu.

*Senin canın yanêr ateş
Sizdə sensiz tek ses
Çiçeklerä sener kaşın
Neriye gitdi kızkardaşın?*

*Elde kaldı sarı çiçek
Ah-çekersin, gelecek
Gecenin yarısı, kışın
Nereye gitdi kızkardaşın?*

*Genä kış geçer, gələr yaz
Cancazısa sıktı ayaz,
Ak yayer kara saçın
Nereye gitdi kızkardaşın?*

*Karardı açık tenin
Kär çalılar yakêr seni
Kıskançlıktan aker yaşın
Nereye gitdi kızkardaşın?*

*Al yanaanı serın çizer
Sancılar kanına dalêr
Ah, aldattı sanki acın
Gelin gider kızkardaşın.*

(Arnaut T., 1994:61-62)

Universiteti Bakıda bitirdikdən sonra Türkiyəyə gedən, orada işləyən və təhsilini davam etdirən gənc şair elmi mühitə qatılır, simpoziumlarda fəal iştirak etməklə Qaqauz ədəbiyyatını təbliğ etməyə, tanıtmağa çalışır. Onun ilk şeirlər kitabı da Türkiyədə çap olunur (**Arnaut, 1995**).

Azərbaycan, Türkiyə və İraqda yaşayan Türklərin ədəbiyyatında var olan hoyrad janrına Tudoranın qələmində də rast gəlirik:

*Kazayak
Çeşmə dolu Kazayak.
Yarimin sofrasında
Beni bekler kaz ayak.*

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasının təsiri ilə Tudora Arnautun yazdığı misralar Azərbaycan oxucusu üçün də maraq doğura bilər:

*Heyder baba,
uzakdayım bu saat
aktı yola gözlerim
peetin benim için kanat.
Heyder baba
duydum korku ileri,
çaardım halkı koruyalım-
biz koruduk evleri.
Affetmez gidenleri
Nasıl günə bakalım
Ah! Azərbaycan Türkleri?*

Türk xalqlarının ilk ədəbi janrlarından olan dördlüləri bilgin kimi araşdıraraq namizədlik dissertasiyası yazan şair poeziyasında onların formasından yararlanmaqla qalmamış, yeni qəliblərdə mani-bayatı formasında da şeirlər yazmışdır. İlk dördlük-bayatı “abab”, sonrakılar isə bbba, ccca, ddda qafiyə quruluşuna malikdir. Bu janrı o, Qaqauz ədəbiyyatında “Sessiz dialog” şeirində işlətmişdir.

Qaqauzlar sayca az olmalarına baxmayaraq, Türk dünyasında baş verənləri diqqətlə izləyir, buna öz

münasibətlərini bildirirlər. Bu baxımdan Tudora Arnautun da Azərbaycanda gedən milli azadlıq hərəkatını özündə əks etdirən şeirləri çoxdur. Bakıda kükrəyən meydan, silahsız, əliyalın yaşdıllarının özlərini Sovet tanklarının qarşısına atması, Rus-Sovet döyüşçülərinin qəddarlıqla insanları qan içində boğması, ucqar bir kənddən şəhərə gəlmiş, içərisində Sovet dövlətinə, kommunizm ideyalarına böyük sevgisi olan gəncə sarsıdıcı təsir etmişdir.

O, Bakıda gözləri qarşısında baş verən 20 yanvar 1990-cı il hadisələrindən bir neçə gün sonra yazmışdır:

*Unutmaa isterem o günü,
kan gölcük-gölcük,
karanfillerin kokusunu,
kimin betterine öldük.*

Şair hələ 1990-cı ildə o qanlı hadisəni unutmaq istədiyini yazır. Lakin zaman keçir, o isə unuda bilmir. Sağalmaz yara kimi daim ürəyində qövr edir. Buna görə də illər ötsə də, dönə-dönə həmin mövzuya qayıdır. 20 yanvar hadisələrindən az qala 10 il sonra yazdığı “Azərbaycan deyəndə” şeiri dediklərimizə nümunə ola bilər:

*Mualim, bən Azərbaycan dediyən
Yaş yerinə kan akêr, kan...
Bülbül aalêr aacın tepesində
Derdini ondan başkası kimdir soran...*

*Mualim, bən Azərbaycan dediyən
Gözümün önündə diziler Nahçıvan,*

*Çayxana meclisi Nehrem küündä
O ixtär aksakal soruya tutan...*

*Mualim, bän Azərbaycan dediyən
“Yılan” dağının vatizli suları dolayanda
Cıvırlığa sesli uşaklar suda çırpınan
Yalnız içerdä diz çöküp Allahın önündä
Üç kerem gündə o ixtär karı duvasını yapan...*

*Mualim, bän Azərbaycan dediyən
Tanklar sürülärdi uşaan üstünä
Serbestlik uurunə devrilärdi meydan
Mezarlık anıt koyardı ölen gencinä...
Saa kalanlar'sa olardı duşman....*

*Mualim, bän Azərbaycan dediyən
Çok kiyatlar amana kaldı yazılmadan...
Ama haliz bu halkın canını doymasın metetmää
Yillarca yazsan da kaplayamaz dastan....*

Tudora Arnaut kiçik bir şeirlə olduqca gərgin keçən bir dövrün bədii təsvirini verməyə çalışır. Tanıdığı ictimai-siyasi xadim, milli azadlıq hərəkatının öndəri, özünü Türklük davasının əsgəri sayan Əbülfəz Elçibəyə həsr etdiyi şeirdə isə yazır:

**Adêırım raametli, ama düşünməkləri bize şavk
gösteren, bana ornek olan Ebulfez Elçibeye!**

*Çannar düver cannarda özgürlüü
Meydannar genä tıklım-tıklım,
Insannar ister kaldırmaa bu kara örtüyü,
Te bän da yumruklarımı sıktım.*

*Bu avşam kervan yıldızı şıladı,
Yeter bu kadar dayanmak, acı,
Senin neetlerin uykumu kapladı,
çünkü buvardı beni kapannı sancı.*

*Bak, halkımın gözü karanfillerä doymuş,
Üsüz uşaklar sokakta büüdü,
Gelen geçen bizleri soymuş,
Genç evlatlar'sa hep küsülüydü.*

*Aldatıldı insanım gözäl laflarnan,
Satıldı topraklarım beşparasız,
Kasabam doldu "politik" kapannarnan,-
Atıldılar "uygunsuzlar" sölpet arası.*

*Ama sünmedi içimdeki koorlu ateş,
Gemiyi çevirmiştin bir kerä serbestlää
Şindi läüzüm birleşsin herkez
Te, sesirgen bu yemin seslerä!*

*Güüden gitti, ama izinnerin bizimnän,
Yolu açtılar onnar kapalı dünnäädan
Dolêêrız meydannara kuvetli yeminnän
Gel da gör-uyandı Azerbaycanın derin uykudan!*

Mövzularında fəlsəfi düşüncələrə üstünlük verən Tudora Arnaut həmyerlisi Stepan Kuroğlunun təsiri ilə mistik mövzulara da baş vurur.

Tudora Arnaut və onun timsalında Qaqauz ədəbiyyatı haqqında İran İslam Respublikasında (**Şamil Ə,1378:112,1**), Azərbaycanda (**Hüseynoğlu Ə, 1995:10 yanvar, Göyçəli Ə, 1995:7 iyul, Qarapapaq Ə, 1995:2 mart, Şamil Ə, 1995, 15 fevral.**) bir sıra məqalələr yazılmışdır.

Güllü (Valentin) İvan qızı Karanfil (22.10.1972, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri, Vulkanəş rayonunun Etuliya kəndi). Orta məktəbin doqquzuncu sinfində oxuyarkən rayon qəzetində çap etdirdiyi bir şeir onun həyatını ədəbiyyatla bağlayır.

Məktəbi bitirdikdən sonra Qaqauziyada ilk açılan Komrat Dövlət Universitetinə daxil olur. Gənc şair Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı fəallarından biri olan Ağası Hunla ailə qurduqdan sonra Bakıya köçür. Təhsilini Bakı Dövlət Universitetində digər Qaqauz tələbələrindən fərqli olaraq, Rusca deyil, Azərbaycan Türkcəsində davam etdirir. Universitetin Şərqsünaslıq fakültəsini bitirdikdən sonra Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda çalışır. Üç övlad böyütməklə yanaşı, elmi araşdırmalarla məşğul olur və 2005-ci ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi alır. Elə həmin il şairin “Sanki yıldızlar aucumdaydı” adlı ilk kitabı çap olunur. Bu kitab həm də Bakıda Qaqauz Türkcəsində çap olunan ilk kitab olduğuna görə diqqət çəkir.

Hələ 12 yaşında yazdığı “Kendi dilimde” adlı şeirində Güllü, artıq öz mövqeyini göstərir:

*...Kim gülerdi, ko gülsün
Ama diil islä.
Kim azetmeer dilindän
O hiç diil insan.
Bän yazêrım canımdan
Kendi dilimdä.
Şiirim korkmêêr nacaandan
Sauş önümdän.*

Güllü xanımın poeziyasında barış, Türk birliyi, vətən, milli düşüncə aparıcı mövzulardan biridir.

Uzun müddət Azərbaycanda yaşaması onun da yaradıcılığına öz təsirini göstərmişdir. Mövzularının bir çoxu Azərbaycanda baş verən olaylarla bağlıdır. Azərbaycanda baş verən hadisələrə biganə qala bilməyən şair münasibətini belə bildirir:

*Kara gözlü, kara kaşlı
Azerbaycan!
Üüsek boylu hem can taşlı
Azerbaycan!...
Karanfiller kahır sürdü
Azerbaycan!
Gagauzda acı büüdü
Azerbaycan!*

Bununla yanaşı, şair Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin həyatını öyrənir, yaradıcılığında da buna böyük önəm verir. Burada, Güllü Karanfilin Azərbaycan qürbət şairi Almaz Yıldırımına həsr etdiyi şeiri örnək göstərə bilərik:

*Biz xəbər gətirdik Araldan, Mildən,
Al güllər gətirdik Cəmbərəkəntdən,
Tanıdı özgürlük şairini Vətən.
Vətən həsrətiylə alışan Almas,
Su septik acına, oduna, Almaz!*

*Xəzərdən Hazara salam gətirdik,
“Qara dastanını” dilə gətirdik,
Türküz, varız deyə sevindik.
Vətən həsrətiylə alışan Almas,
Su septik acına, oduna, Almaz!...*

Xeyir və şərin, ağ və qara rənglərinin savaşı da şairin yaradıcılığında xüsusi yer tutur:

*Ne kipersın gözünü karannık,
Bän hep okadar aydınnikım.
Sän bütün Bucaamı sardın,
Ama bän sendän taa büüküm...*

“Zaman hayir olsun, Vatanım!” adı ilə yazdığı məktublar silsiləsində Vətənə məhəbbət, sayqı, özləm hissləri qabarıq şəkildə göstərilir.

Güllü Karanfil də Azərbaycanda geniş yayılmış şeir janrlarından bacarıqla yararlanaraq ana dilində yazıb-

yaratmışdır. Bunlar da gənc Qaqauz ədəbiyyatının inkişafına və zənginləşməsinə xidmət edən amillərdəndir.

Şairin 1989-cu ildə “İlkyaz Türküsi” toplusunda çap etdirdiyi “İsteyiş”, “Kendi dilimde” və “Turqay sesi” şeirləri 1999-cu ildə Türkiyədə çıxan “Başlanğıcdan Günümüze Kadar Türkiyə Dışında Türk Edebiyatı Antolojisi”nin Rumın və Qaqauz Türk ədəbiyyatına həsr edilmiş 12-ci cildinə daxil edilmişdir.

Tudora Arnaut yazır: “Vatan konusu tüm şairlerin tarafından ele alınan bir konudur. Vatana özlem, onu koruma, sahip çıkma duygusu, gerektiğinde onun için hayatını ortaya koyma gibi istekler Lyubov Çimpoeş, Petr Yalancı, Sona Adieva, Andrey Koçancı'nın şiirlerinde büyük bir ustalıkla dile getirilmiştir. Andrey Koçancı “Ana Memleket” adlı şiirinde vatanının kendisini çağırmasını, düşmandan koruması için gideceğini ve pişman olmayacağını şu satırlarla dile getirmektedir:

*...Canımı bən verecän-
Basmaşın meret duşman
Çaar beni bən gidecäm
Lafsız, olmıycam pişman.”*

3.5. Beşinci dövr

Beşinci dövrə daxil edilən ədiblər haqqında bilgimiz olduqca azdır. Onların əsərləri dağınıq halda qəzet və jurnallarda çap olunur. Bu da həməən gənclər haqqında geniş fikir söylənilməsi üçün yetersizdir. Qaqauz ədəbiyyatşünasları gələcəyin yazıçı və şairləri sırasında Marina Kol, İvanna Kol, Larisa Kulaksız, İvan Karapire, İqor

Malaçlı, Sveta Kutsar, Ekaterina Qaneva və başqalarını görürlər. Çünki bu gənclərin çap olunan ədəbi məhsullarında yenilik, axtarış həvəsi güclüdür.

Sonuc

Qaqauz yazılı ədəbiyyatında xalq ədəbiyyatına dayanan şeir geniş inkişaf etmişdir. Şairlər Avropa, Rusiya və Türk dünyasının əsərlərindən bəhrələnərək, janr və mövzu baxımından ədəbiyyatlarını zənginləşdirmişlər. Qaqauz ədibləri hekayə və romanlar, pyes və dramlar yazsalar da, bölgədə bu janrlar poeziya qədər inkişaf etməmişdir.

Stepan Kəlarin 1998-ci ildə ukrayna dilində çap etdirdiyi “Filosofiya jitta” (Həyat fəlsəfəsi) kitabına öz şeirləri ilə yanaşı, Nikolay Baboğlu, Tudora Arnaut, Sona Adıyeva, Vitaliy Boşkov, Petri Çebotar, Qeorgi Qenov, Todur Zanətdən etdiyi tərcümələri də daxil etmişdir (**Bankova Emilya, 2005:149**). Belə tərcümə toplularının Qaqauz ədəbiyyatının təbliğində böyük rolu vardır. Türkiyədə 1999-cu ildə çap olunan “Başlanğıcdan Günümüze Kadar Türkiyə Dışında Türk Edebiyatı Antolojisi”nin rumın və Qaqauz Türk ədəbiyyatına həsr edilmiş 12-ci cildi Qaqauz ədəbiyyatının yalnız Türk dünyasında deyil, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində də tanınmasında böyük rol oynamışdır.

Məqalə Əli Şamil.in Uyğur, Qaqauz, Quzey Qafqaz Türklərinin folkloru və ədəbiyyatı, (“Nurlan” nəşriyyatı, Bakı, 2011, səh. 91-184.) kitabından alınmışdır

**Məqalə Əli Şamil.in Uyğur, Qaqauz, Quzey Qafqaz
Türklərinin folkloru və ədəbiyyatı, ("Nurlan" nəşriyyatı,
Bakı, 2011, səh. 91-184.) kitabından alınmışdır 231**

QAYNAQLAR

Azərbaycan türkcəsində:

1. Arnaut Tudora. (1999). Qaqauz folklorunda manı nevi (Türkiyə və Azərbaycan manı-bayatı nümunələri ilə müqayisə), Avtoreferat, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizamı adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı.

2. Azərbaycan Folkloru Antologiyası. (2005). (Şəki-Zaqatala folkloru), Tərtibçilər: prof. f.e.n. İsmail Abbaslı, f.e.n. Oruc Əliyev, f.e.n. Mətanət Abdullayeva, "Səda" nəşriyyatı, Bakı.

3. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. (1999). Azərbaycan Ensiklopediya Nəşriyyat Birliyi, Bakı.

4. ASE (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası). (1978). ASE nəşriyyatı, Bakı, II cild.

5. ASE (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası). (1979). ASE nəşriyyatı, Bakı, III cild.

6. ASE (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası). (1980). ASE nəşriyyatı, Bakı, IV cild.

7. ASE (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası). (1983). ASE nəşriyyatı, Bakı, VII cild.

8. ASE (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası) (1984). ASE nəşriyyatı, Bakı, VIII cild.

9. Dünya xalqları (tarixi, etnoqrafik ensiklopedik məlumat kitabı). (1998). Azərbaycan Ensiklopediya Nəşriyyat Birliyi, Bakı.

10. Ələkbərli Əziz. (2002). Qərbi Azərbaycan. İkinci kitab, Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq mahalları, “Ağrıdağ” nəşriyyatı, Bakı.

11. Əmin. Abid (1930). Türk xalq ədəbiyyatında manı nevi və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyəti (Beş min bayatı-manı üzərində yapılmış bir tətəbbönamədir), “Azərbaycanı öyrənmə yolu”, sayı 4-5(9-10).

12. Göyçəli Əli. (1995) Qaqauz qızı, qaqauz sözü. (Türk dünyası. T.Arnautun “Qaqauzam Bucaqdır yerim” kitabı haqqında), “Yeni əsr” qəzeti, 7 iyul, sayı 4 (17), səh.3.

13. Hüseynoğlu Əli. (1995). Həmkarımızın şeir payı. (T.Arnautun “Qaqauzam Bucaqdır yerim” kitabı haqqında). “Avrasiya” qəzeti, 10 yanvar.

14. Xəlilov Pənah.(1975). SSRİ xalqları ədəbiyyatı, I hissə, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı.

15. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri.(1996). Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: akademik Z.Bünyadov və tarix elmləri namizədi H.Məmmədov (Qaramanlı), “Elm” nəşriyyatı, Bakı.

16. Qarapapaq Əli. (1995). Ələsgər bulağından su içən qaqauz qızı. (T.Arnautun “Qaqauzam Bucaqdır yerim” kitabı haqqında). “Ağrıdağ” qəzeti, 2 mart, sayı 8 (18), səh. 4

17. Məmmədov Aydın. (2007). “Əcaibül-məqdur fi nəvaib Timur” əsərindəki Şəkiyə dair naməlum bəhslər. (Gələsən-görəsən qalasında və ətrafında 1403-cü ildə baş vermiş hadisələr barədə məlumatlar), “Elm” qəzeti, 30 oktyabr, sayı 33-34(840-841).

18. Şamilov Əli. (1986). Əmin Abid bayatılarımız haqqında. “Elm və həyat” jurnalı, sayı 11.

19. Şamil Əli. (1995). Ortaq ədəbiyyata doğru. (T.Arnaudun “Qaqauzam Bucaqdır yerim” kitabı haqqında), “Zaman” qəzeti.

20. Şamil Əli. (hicri 1378-miladi 2000). Bir Qaqauz şairi (Tudora Arnaut). “Varlıq” (Tehran) jurnalı, sayı 112-1.

21. Şamil Əli, Arnaut Tudora. (1998) Əmin Abid və Qaqauz maniləri, Qədimliyimiz-diriliyimizdir (tədqiqatlar elmi toplusu), Bakı.

22. Şamil Ali. (1999). Folklorçu Emin Abid, “Milli folklor” dergisi, (Ankara), sayı 42, 43.

23. Şamil Əli. (2006). İtkilərimiz. Türk dünyasının Deniz Tanasoğlu itkisi. “Dədə Qorqud” jurnalı, sayı 4.

24. Şamil Əli. Qaqauzlar Stepan Kuroğlusunu da itirdi. “525-ci qəzet” 6 avqust 2011-ci il, sayı 142(3458), səh.27.

25. Tağısoy Nizami. (2007). Çağdaş qaqauz poeziyası, “Kredo” qəzeti, 14, 21 iyul, sayı 35(450), 36(451).

26. Tağısoy Nizami. (2010). Etnos və epos: keçmişdən günümüzə, Mütərcim nəşriyyatı, Bakı.

27. Yoloğlu Güllü. (1986). Qaqauz atalar sözləri – “Müxbir” jurnalı, sayı 1.

28. Yoloğlu Güllü. (1989). Çağdaş qaqauz ədəbiyyatı, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 29 aprel, sayı 17(2360).

29. Yoloğlu Güllü. (1989). “Buçakdan səslər”, “Ulduz” jurnalı, Bakı, sayı,1.

30. Yoloğlu Güllü. (1991). “Qaqauz”, yoxsa “qaqouz”, “Novruz” qəzeti, 16 iyul.

31. Yoloğlu Güllü. (1991). Qaqauz yazıçılarının hekayələri, “Xəzər” jurnalı, sayı, 4.

32. Yoloğlu Güllü. (1993). Kömə-60, “Ədəbiyyat qəzeti”, 5 mart.

33. Yoloğlu Güllü.(1996). Qaqauzlar, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı.

34. Yoloğlu Güllü. (1996). Qaqauz folkloru, “Yazıçı” Nəşriyyatı, Bakı.

35. Yoloğlu Güllü. (1996). Qardaş qaqauzlar, “Ədəbiyyat qəzeti”, 4 oktyabr.

36. Yoloğlu Güllü. (1996). Petri Çebotar, Vasilka qarının qazları, “Ədəbiyyat qəzeti”, 4 oktyabr.

37. Yoloğlu Güllü. (1996). Qaqauzlar, “Araz” jurnalı (İsveç), sayı, 2.

38. Yoloğlu Güllü. (1996). Qaqauzlar, “Xudafərin” jurnalı, (Polşa). sayı, 1(2).

39. Yoloğlu Güllü. (1998). Gagauz destanlarında “Kitabi-Dede Korkut” motifləri, “Milli folklor”, sayı 39, (Ankara).

40. Yoloğlu Güllü. (1999). “İstər Azərbaycan, istərsə də qaqauz ziyalıları arasında qısqançlıq var” (T.Zanetlə müsahibə), “Dövrən” qəzeti, 30 noyabr-6 dekabr.

41. Yoloğlu Güllü. (2000). Dostum Minə Kösənin əziz xatirəsinə, “Dövrən”qəzeti, 30 may – 5 iyun.

42. Yoloğlu G. (2000). Qaqauz dastanları, Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası, “Yeni nəşrlər evi”, II cild, Bakı.

43. Yoloğlu Güllü. (2003). Qaqauzlar arasında. – “Azərbaycan arxeologiyası” toplusu, sayı 1-4, Bakı.

44. Vaqıfızı Qətibə. (2001). Ümumtürk uyğur abidələri və xuastuanivt, Elmi axtarışlar (Filologiya, tarix, incəsənət), III cild, Bakı.

45. Zanet Todur. (2010). Ana dilim (tərtib edən, qaqauzcadan uyğunlaşdırın və ön sözün müəllifi Ramiz Əskər), MBM, Bakı.

46. Zeynalov Fərhad. (1980). Türkologiyanın əsasları, Bakı.

Türkiyə türkcəsində:

47. Aliyeva Tamella. (2001). Gagauz edebiyatı Azərbaycanda, IV Uluslararası Gagauz Kültürü Sempozyumu (17-18 Kasım 1999), (Yayıma hazırlayan: İsmail Bozkurt, Fedora Arnaut), Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağosa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

48. Argunşah Hülya. (2001). Gagauz romanı “Akıncılar köyü”nde Türkiye ve Atatürk sevgisi, IV Uluslararası Gagauz Kültürü Sempozyumu (17-18 Kasım 1999), (Yayıma hazırlayan: İsmail Bozkurt, Fedora Arnaut), Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağosa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

49. Arnaut Tudora (Fedora). (2001). Gagauz halk edebiyatında manilerin diğer türlerle ilişkisi. IV Uluslararası Gagauz Kültürü Sempozyumu (17-18 Kasım 1999), (Yayıma hazırlayan: İsmail Bozkurt, Fedora Arnaut), Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağosa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

50. Arslan Mustafa. (2001). Gagauz şairi Mine Kösenin tabiat konulu şiirleri. IV Uluslararası Gagauz Kültürü Sempozyumu (17-18 Kasım 1999), (Yayıma hazırlayan: İsmail Bozkurt, Fedora Arnaut), Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağosa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

51. Baboğlu Nikolay. (2001). Gagauz halk türküleri. IV Uluslararası Gagauz Kültürü Sempozyumu (17-18 Kasım

1999), (Yayıma hazırlayan: İsmail Bozkurt, Fedora Arnaut), Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağosa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

52. Bankova Emilyya. (2005). Gagauz yazıcılarının yabancı dilde yayınları. KIBATEK-YDÜ. XI Uluslararası esebiyat şöleni (23-28 Ekim 2005), (Yayıma hazırlayanlar: İsmail Bozkurt, Ali Nesim, Şevket Öznur), Yakın Doğu Üniversitesi, Lefkoşa- Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

53. Bozkurt Fuat. (1999). Türklerin dili, T.C. Kültür bakanlığının yayınları, 2335, Ankara.

54. Bulgar Stephan. (1999). Gagauz Türk Cumhuriyetinin 4 yılında Gagauzlar. Türkiye Cumhuriyetinin 75. yıldönümü Uluslararası sempozyumu (26 Ekim 1998), (Yayıma hazırlayan: Feyyaz Sağlam), İzmir.

55. Cambazov İsmayıl. (2001). Dobruca Oguz devleti. IV Uluslararası Gagauz Kültürü Sempozyumu (17-18 Kasım 1999), (Yayıma hazırlayan: İsmail Bozkurt, Fedora Arnaut), Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağosa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

56. Caferoğlu Ahmet. (1988). Türk kavimleri, İstanbul.

57. Çimpoeş Lyubov. (2001). Gagauz dastanlarının coğrafyası. IV Uluslararası Gagauz Kültürü Sempozyumu (17-18 Kasım 1999), (Yayıma hazırlayan: İsmail Bozkurt, Fedora Arnaut), Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağosa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

58. Dinç Abdülkerim. (2004). Gagauz dastanları, Türk halk dastanlarının edebi gelişmesi: Türk dastanları (Uluslararası simpozyum, 6-7 may, 2004), Çağ öğretim işletmeleri Qafqaz Üniversitesi filoloji fakültesi, Bakı.

59. Harun Güngör-Mustafa Argunşah (1993). Dünden Bugüne Gagauzlar, Ankara.

60. Hayit Baymirza, (1995). Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi, TTK Basımevi, Ankara.

61. Kaçar Bürhan. (2001). Gagauz Türk şiiri ile Anadolu Türk şiirinin müşterekleri. IV Uluslararası Gagauz Kültürü Sempozyumu (17-18 Kasım 1999), (Yayıma hazırlayan: İsmail Bozkurt, Fedora Arnaut), Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağosa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

62. Каранфил Валентин. (2004). Гагауз дилинин лексикасында меишет сөзлери. Автореферат, Азәрбайчан Елимләр Академиясы Несими адына Дилчилик Енститүсү, Бақы

63. Pekacar Çetin. (2003). Türk Dünyası. El kitabı, 4.cild, Ankara.

64. Tanyıldız Ali. (1996).Gagauzlarla, İsparta.

65. Türk dünyası el kitabı. (1992). Üçüncü cilt, edebiyat, İkinci baskı, Ankara.

66. Türk dünyası el kitabı. (2003). Dördüncü cilt, edebiyat, Üçüncü baskı, Ankara.

67. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. (2002). Kumuk әдәбиyyatı, Ankara, 20. cilt.

68. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. (2002). Nogay әдәбиyyatı, Ankara, 21 cild.

69. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. (2002). Karaçay-Malkar әдәбиyyatı, Ankara, 22 cild.

Qaqauz türkcəsində:

70. Arnaut Tudora. (1994). Gagauzum Bucaktır Yerim, “Ocak” yayınları, Ankara.

71. Arnaut Tudora. (2001). Gagauz şiirinin bugünkü durumu, “Saba yıldızı” dergisi, sayı 17.

72. Baboğlu, Nikolay (1988). Tarafımın Piyetleri, Kişinev.

73. Cimpoş Lubov. (2005). Gagauz şairlerinin yaratmalarında vatan sevgisi. KIBATEK-YDÜ. XI Uluslararası esebiyat şöleni (23-28 Ekim 2005), (Yayıma hazırlayanlar: İsmail Bozkurt, Ali Nesim, Şevket Öznur), Yakın Doğu Üniversitesi, Lefkoşa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

74. Filioglu Vasi. (1990). Aydınıq, Ştiinsa, Kişinev.

75. Filioglu Vasi (1997). İlk kuşaan korafları, Ştiinsa, Kişinev.

76. İlk yaz türküsü. (1989). “Literatura artistike”, Kişinev.

77. Karaçoban, Dmitri (1984). Stixlar. Ştiinsa, Kişinev.

78. Meçiev Kyazım. (1987). Nazmula bla pogmala, Naçik.

79. Köse Mina. (1996). Qülümcemaa-diyl qünaa. İzdatelstvo “Tıpar”, Tiraspol.

80. Köse Mina (1973). Kismet, Kişinev.

81. Köse Mina. (1975). Kardaşlık, Ştiinsa, Kişinev.

82. Köse Mina. (1983). Topraan ürek düülmesi, Ştiinsa Kişinev.

83. Köse Mina. (1988). Umutlar, Ştiinsa, Kişinev.

84. Köse Mina. (1991). Dattım ömürden, Ştiinsa, Kişinev.

85. Köse Mina. (1993). Sabansaarsın Gün, Ştiinsa, Kişinev
86. Kuroglu, Stepan (1981). Çık, çık, güneş, Ştiinsa, Kişinev.
87. Kuroglu, Stepan (1982). Üüsek kuşlar, Ştiinsa, Kişinev.
88. Kuroglu, Stepan (1989). İlkyaz türküsü, Ştiinsa, Kişinev.
89. Kuroglu, Stepan (1998). Maanelär, Ştiinsa, Kişinev.
90. Kuroglu, Stepan (2000). Yol ildızı, Ştiinsa, Kişinev.
91. Kuroglu, Stepan (2001). Lalelär, Mayak, Odesa.
92. Literaturadan xrestomatiya. (1986)
93. Marinoğlu Todur. (1997). Tatlı duşlar. Kagul “Raza de Sud” SA. Kişinev.
94. Tanasoglu Dionis. (1975). Gençlik türküleri, Ştiinsa, Kişinev.
95. Zanet Todur. (1989). Zamanayersın evim, Kişinyov.
96. Zanet Todur. (1989). Karımcalık, İzdatelstivo “Literatura artistike”, Kişinyov.
97. Zanet Todur. (1998). Akar yıldız, “Concernul Presa”, Chişinau.

Rus dilində:

1. Бабоглу Н. (1984). «Дунай Пожалуй в Дом», Кишинев.

2. Вербитский С.(1980). О чем рассказывают музеи (по музею Молдавии), Издательство “Тумпул”, Кишинев.
3. Исаев М.И. (1970). Сто тридцать равноправных, Из. “Наука”, Москва.
4. История народов северного Кавказа, Конец XVIII в-1917 г. (1988) Москва.
5. Жирмунский В.М. (1974). Тюркский героический эпос, Ленинград.
6. Карачобан Д. (1989). Азбука открытий, Москва.
7. Косе М. (1979). Запах Земли, Кишинев.
8. Краткая литературная Энциклопедия. (1966). 7 том, Издательство “Советская энциклопедия» Москва.
9. Куроглу С. (1988). Родословное дерево, Кишинев.
10. Куроглу С.С. Семейная обрядность гагаузов в XIX- начале XX в. “Штинитса”, Кишинев.
11. Чеботарь П.А.(1993). Художественная литература 50-80-х гг. XX в. Очерки, “Штинитса”, Кишинев.
12. Чимпоеш Л.С. (1997). Дастанный эпос гагаузов, Кишинев.

ƏMİN ABİD VƏ QAQAUZ MANİLƏRİ⁷

DOCUMENTS ABOUT GAGAUZS IN AZERBAIJAN

Ali Shamil Huseyinoglu
Scientific worker in ANAS, Institute of Folklore
Baku, Azerbaijan

ABSTRACT: Initial documents about Gagauzs in Azerbaijan media. Gagauzs studying and defending a thesis in Azerbaijan. Qaqauzmanis in comparison to Azerbaijani bayatys. Existence of a Qaqauzvillage in Middle ages in Azerbaijan according to documents. The Komrat Baba Dagħ and its holy place in Azerbaijani regions. Dashaghyl and Boujag villages in an Oghouz region in comparison with the same villages in an Qaqauzregion.

Key words: Azerbaijan, Qaqauzregion, the Komrat, Boujag, manis and bayatys.

Osmanlı imperiyasını dağıtmaq, Konstantinopolu (İstanbulu) özünə paytaxt edərək dünya dövlətinə

⁷ Məqalə 1998-ci ildə nəşr edildiyi üçün onu yenidən kompüterə yığanarkən istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısını APA qaydalarına uyğun verdik.

çevrilmək istəyən (**Birinci, 1993:33-35**) Rusiya imperiyasının xristian dininə inanan Türkləri – Qaqauzları Balkandan köçürüb Bessarabiyadan sürgün etdiyi noqayların ərazisində yerləşdirilməsi Azərbaycanın işğalı eyni vaxta düşür. (**Osvobojdienie, 1961**) Rusiya imperiyası həm Qara dəniz sahilləri boyunca, həm Balkanlarda, həm də Qafqazda işğalçı müharibələr apararaq sərhədlərini Güneyə doğru genişləndirirdi.

Qaqauzlar 19-cu yüzilliyin başlanğıcından Rusiya imperiyasının tərkibində olan Türk xalqları ilə bir dövlətdə yaşasalar da, onlarla sıx mədəni, ədəbi əlaqələr qura bilməmişdilər. Bu nə dini ayrılıqdan, nə də aralarındakı məsafənin uzaqlığından irəli gəlirdi. “Parçala, hökm sür!” siyasəti yeridən imperiya məmurları xalqları bir-birindən ayırmaq üçün hər vasitədən istifadə edirdilər. Hətta alimlərinin müstəmləkə altında olan xalqların tarixini, mədəniyyətini öyrənməsi belə elmdən çox siyasətə xidmət edirdi. Aparılmış araşdırmalar əsasında Rusiya strateqləri xalqları bir-birindən ayırmaq, onları gizli assimilyasiya etmək planları hazırlayırdılar.

Cəmiyyətdə elə bir nüfuzu olmayan bolşeviklər yaranmış qarışıqlıqdan çox məharətlə bəhrələnərək zor yolu ilə hakimiyyəti ələ aldılar. Onlar yalnız sinfi mübarizə şüarı ilə dar düşüncəli, savadsız və azsavadlı insanları öz tərəflərinə çəkmədilər. Müstəmləkə altında qalan xalqlar üçün ən şirin şeyi – azadlığı vəd etməklə ətraflarında birləşdirdilər. Çox sərt şəkildə Rusiyanı “xalqlar həbsxanası” adlandırdılar və çarizmin milli məsələdə yeritdiyi iyrənc siyasəti kəskin tənqid etdilər. İmperiyanın gizli arxivlərinin bir çoxları açıldı. Bununla yanaşı, xalqlara

bəzi güzəştlər də edildi. Bütün bunlar hətta milli ziyalıları belə aldatdı. Onların böyük bir qrupu çox sədaqətlə yeni hökumətə xidmət etdi.

Bakıda 1920-ci ilin sentyabrında keçirilən şərqlə xalqlarının birinci qurultayı, eləcə də 1926-cı ilin fevralında Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsi də həmin illərin ürəkəcan hadisələrindən idi. Tanınmış Türkoloqlardan Bəkir Çobanzadə Kırımdan, Qaziz Qubaydullin Kazandan, Xalid Cəid Xosayev Daşkənddən, Abdulla Şərifova, Aleksandr Ziffeld (Similyaqa) Tartudan, Nikolay Aşmarin Çuvaşiyadan, İsmayıl Hikmət Türkiyədən gəlib Bakıda çalışdılar. Bakı bir Türkoloji mərkəzə çevrilmişdi. Burada Türk xalqları üçün kitablar, qəzet-jurnallar nəşr edilir, ali məktəblərində kadrlar hazırlanırdı. Amma nədənsə Qaqauzlarla əlaqə yox dərəcəsinə olmuşdu. Azərbaycanda Qaqauzlara ilk diqqət yönəldən araşdırıcılardan biri Əmin Abid (1898-1938) olmuşdur. 1926-cı ildə İstanbul Universitetinin tarix-ədəbiyyat fakültəsini bitirib, Bakıya dönən gənc araşdırıcı qısa müddətdə özünə böyük nüfuz qazana bilmişdi. Onun Türkiyədə, Azərbaycanda, Dağıstanda, Özbəkistanda yayınlanan dərgilərdə dərc edilən məqalələri elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdi.

Azərbaycan Tədqiq və Tətabbö Cəmiyyəti də məhz bunları nəzərə alaraq basılmağa hazırlanan bayatılar kitabına ön söz yazmağı Əmin Abidə tapşırırmışdı. O, kitaba kiçik bir tanıtma yaza da bilərdi. Lakin bundan vaz keçmiş, yaranmış vəziyyətdən istifadə eədərək, beş min bayatı – mani üzərində geniş bir araşdırma aparmışdı. Mani və bayatının inkişaf tarixinə nəzər salmış Turfan, Altay,

Özbək, Mişər, Kazan, Krım, Qaqauz, Anadolu, İrak və Dağıstan maniləri ilə Azərbaycan bayatılarını qarşılaşdırmış, dünyanın məşhur Türkoloqlarının bu mövzudakı araşdırmalarına münasibət bildirmişdi. Bu araşdırma yalnız Azərbaycan folklorşünaslığı üçün deyil, Türkologiya üçün qiymətli hədiyyə oldu. 1928-ci ilin oktyabrında tamamlanmış “Türk xalqları ədəbiyyatında mani nevi və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyəti” məqaləsi nədənsə bayatılar kitabına əlavə edilməmişdi. Nə yaxşı ki, həmin məqalə “Azərbaycan öyrənmə yolu” dərgisində dərc edilmişdir. (Əmin, 1930:9-42) Əmin Abid yazır: “Mani şəkli şimal-qərb sahəsində özünə geniş bir mövqe bulmaqdadır. Bessarabiyada sakin Qaqauzların xalq ədəbiyyatında mani böyük bir mövqeyə malikdir. Qaqauz manilərində diqqəti çəkən bir cəhət var ki, o da onların bir çoxunun bizim bayatılarla eyni olmasıdır. Azərbaycanda söylənilən bayatıların bir çoxu Qaqauzlarda da vardır və “mani” adını daşımaqdadır. Radlovun göstərdiyi nümunələrdən buraya yalnız bir neçəsini nəql edirik:

Tüfəngin atılmayı,
Bahalı satılmayı.
Bu uzun gecələrdə
Yalnız yatılmayı.

Gögdə yıldız əllidir,
Əllisi də bəllidir.
Səvişən kızların
Tombalarından bəllidir.

*Kala böyür saz olur,
Saz açılıb yaz olur.
Bən yarım güll deməm,
Gülün ömrü az olur.*

Qaqauzların mani şəkillərində qafiyə göstərilən nümunələrdə olduğu kibi müəyyən bir tərz göstərməz. Radlovun nəql etdiyi nümunələrdə birincisi ilə üçüncüsü, ikinci ilə dördüncü misraları qafiyədar olan şəkilləri də vardır”. (Əmin, 1930:22.) Araşdırıcı Qaqauz manilərinin Azərbaycan bayatıları ilə oxşarlığını isbatlamaq üçün səhifənin əmək yazısında aşağıdakı bayatıları nümunə kimi vermişdir:

*Gögdə yıldız əllidir,
Əllisi də bəllidir.
Yeddi igit içində
Mənim yarım bəllidir.*

*Mən aşığam yaz olur,
Bülbül gülə saz olur.
Sana gülüm demərəm,
Gülün ömrü az olur.*

Görünür, Əmin Abid ya Vasili Radlovun çap etdirdiyi mətnə transkripsiyaya diqqət verməmiş, ya da Azərbaycanlı oxucu asan anlasın deyər bəzi sözləri öz şivəsinə uyğunlaşdırmışdır. Məsələn: Qaqauzlarda tufəngim – tufəyim, atılmayı – atılmıyor, bahalı – paalı, satılmayı – satılmıyor, tombalarından – tumbaları və s. kimi deyilir. Ola bilsin, bunların bəziləri müəllifin deyil, korrektorun

yanlışıdır. Səhifənin əmək yazısında bir diqqətçəkən qeyd də var. Əmin Abid Qaqauzlar sözlünün üzərində işarə qoyaraq aşağıda yazıb: “Qaqauzların mənşəyi haqqında tədqiqat yapan Radlov izahını bu sətirlərlə xülasə edir: “... Qaqauzı – potomki tyurkov, ili uzov (Oquzov), koçevavşix koqda-to v yujno-Russkix stepyax”. Obraztsı narodnoy literaturı tyurkskix plem, n: çast 10-cu, str. XLX. S.-Peterburq. 1904 q.” (Əmin, 1930:22.)

Qaynağın dəqiqliyindən və məqalədəki faktlardan Əmin Abidin Vasili Radlovun əsərlərinin onuncu cildindən istifadə etdiyi yəqindir. Amma o Vasili Radlovun nüfuzunun təsirindən, yaxud maniləri diqqətlə araşdırmadığından yanlışığa yol verib: “Radlovun nəql etdiyi nümunələrdə birinci ilə üçüncü, ikinci ilə dördüncü misraları qafiyədar olan şəkillər də vardır” yazıb. Əslində bu fikir Vasili Radlovundur. İstər Vasili Radlovun nəşr etdirdiyi manilər arasında, istərsə sonralar çap olunmuş Qaqauz manilərində birinci ilə üçüncü, ikinci ilə dördüncü misranın qafiyələndiyinə rast gəlmədik.

Rus etnoqrafi Valentin Moşkovun “Bessarabiya Qaqauzlarının ləhcələri” əsərini “Obraztsı narodnoy literaturı tyurkskix plemyon” adlı 10-cu cildə daxil etmişdi. Vasili Radlov 1904-cü ildə S.-Peterburqda nəşr etdirdiyindən ibarətdir. (Radlov)

Naxçıvan və İrəvan bölgələrində toylarda, şənliklərdə toplum halında oxunan mahnının sonunda ritmə uyğun olaraq xorla “haxışta” və ya “gülüm hey” deyirlər. Əslində bu mahnılar formaca bayatıdır. Onu da xatırladaq ki, heç də bütün bayatılar “haxışta” və “gülüm hey” kimi oxunmur.

Ritmə uyğun və mövzuya lirik bayatılar seçilib oxunur.
Məsələn:

*Yanan çıraq olaydım, haxıšta,
Yoldan iraq olaydım, haxıšta,
Yarım biçin biçəndə, haxıšta,
Soyuq bulaq olaydım, haxıšta.*
(Azərbaycan, 1994:292).

Yaxud:

*Arxalığım qədəh yar, gelem ey,
Geymə, gələr gödək yar, gülüm hey,
Sən get atı yəhərlə, gülüm hey,
Mən də gəlim, gedək yar, gülüm hey.*
(Azərbaycan, 1994:294).

Əmin Abid araşdırmasında haxıştadan (o bunu haxıšta şəklində yazır.) bəhs etsə də, onları Qaqauz maniləri ilə müqayisə etmir. **(Əmin, 1930:32)** Çünki istifadə etdiyi manilər arasında haxıştanın oxşarına rast gəlməyib. Son illər toplanıb çap olunan Qaqauz manilərinin içərisində “haxıšta” və “gülüm hey” nidaları ilə bitən bayatıların oxşarı olan manilərə də rast gəlinir. Məsələn:

*Bir taş atdım yamaca, mari,
Bir kuş urdum alaca, mari,
Alacası boyumca, mari,
Lafetmedim doyunca, mari.* **(Maanelər, 1998:17).**

Qaqauzlarda 2, 5, 6 və 8 misralı manilərin Azərbaycan bayatıları arasında qarşılığına rast gəlməsək də, formaca oxşamaya, laylaya oxşadırlar. Məsələn, Qaqauzlarda

Kara tauk şüpheli
Şimdiki kızlar şüpheli

a a qafiyəli bu mani cəmi 2 misradan ibarətdir. Azərbaycan oxşamalarında

Balama qurban inəklər,
Balam haçan iməklər? (Ədəbiyyatşünaslıq, 1998).

və yaxud ata sözlərində:

Çox əyilmə basarlar,
Çox ucalma asarlar. (Hüseynzadə, 1981:133).

Altı misralı manilərin qarşılığına Azərbaycanda müəlifli bayatılarda, daha dəqiq desək, XVII-XVIII yüzilliklərdə yaşamış Məhəmməd Əmaninin, Əzizinin, Sarı Aşığın yaratdığı poetik nümunələrdə rast gəlirik. **(Paşayev, 1998:112-113)**. Azərbaycan folklorunda bayatının bu şəkli inkişaf etməmişdir. Altı misralı Qaqauz manilərindən bir nümunə:

Mavi üzük parmakda,
Her bir boya yanakda,
Benim vardır bir yarım,

*Valkaneşdə konakda,
Pek yıkanır yalakta
Hem durlanır malakda. (Tanasoğlu, 1959:229).*

Yalnız misraların sayına görə deyil qafiyələrin düzümü, durğu baxımından da bir eyniyyət var.

Beş misralı və səkkiz misralı Qaqauz manilərinin qarşılığına da Azərbaycanda laylalar, sayaçı sözlər və mərasim nəğmələri arasında bol-bol rast gəlinir. Səkkiz misralı Qaqauz manisinə nümunə olaraq:

*Aul boyu bir, iki,
Benim yarım var iki.
Biri saldat, beklemem
Biri çirkin istəməm.*

*Saldat olan gelecek
Çirkin olan ölecek.
Saldat olan ölmədi,
Çirkin olan gəlmədi. (Kuroqlo, 1998:30).*

Qaqauz manilərində hər misrası 7, 8, 9, hecalı nümunələrə, eyni zamanda, bəndlərdəki misralarda qafiyələri fərqli nümunələrə də rast gəlinir. Məsələn:

*Feslen ekdim, biter oldu,
Bütün sözlər ixtiyar oldu.
Ayrılmağa günler oldu,
Ölümdən beter oldu. (Əmin, 1930)*

*Arpa əkdim dizə kadar,
Gel yarım bizə kadar.
İpek çorap yördureyim,
Topuğundan diza kadar. (Əmin, 1930)*

İlk baxışda bunlar vəzni pozulmuş şeir forması təsiri bağışlayır. Azərbaycan folklorunun nümunələri arasında belə pozucu nümunələrə çox az-az rast gəlmək olar. İstər bayatılarımız, istərsə də gəraylılarımız, qoşmalarımız çox düzənlidir. Hər bir formanın öz qəlibi var. Poetik nümunələr də bu qəlibə uyğunlaşdırılıb. Qaqauz manilərindəki bu qafiyə və heca fərqliliyini söyləyicinin təhrifi kimi qiymətləndirmək olmaz. Qaqauzlar Türk xalqlarından uzaqlaşdırılıb Bessarabiyaya sıxışdırıldıqdan sonra onların folkloru da, ədəbiyyatları da olduqca zəif inkişaf edib, xalq demək olar bütün gücylə var olanları qoruyub saxlamağa çalışıb.

Əmin Abid bayatı və maniləri araşdırarkən tanınmış polyak Türkoloqu Tadeuş Kovalskinin “Türk xalq nəzm şəkilləri haqqında” əsərinə (Əmin, 1930:19) diqqət yetirərək yazır: “... Turfan Türkləri ədəbiyyatını tədqiq edərkən bunlarda qitələrin iki yaxud üç misradan ibarət olduğunu qeyd etməklə bərabər mənzum əsərlər arasında bilxassə yeddi hecalı dördlənələrin daha çox inkişaf etdiyini qeyd edir. Onun göstərdiyi misallara verdiyi izahdan anlaşıldığına görə, Turfan dördlənələri ilə bayatı arasında texnika etibarilə xeyli fərq vardır.

...Ümumiyyətlə, müstəşrikin verdiyi izaha görə, Turfan dördlənələri şəkildə bu xüsusiyyətləri göstərir:

1. Məsnəvi şəkildə qafiyəli dördlənələr.

2. Üç ilk misralar qafiyəli, dördüncü sərbəst.

3. İkinci və dördüncü misralar qafiyəli, birinci və üçüncü misralar sərbəst. Bu çox təlim etmiş şəkildəndir.

4. Birinci və ikinci və dördüncü qafiyəli, üçüncü sərbəst.

Bu şəklin də çox inkişaf etdiyini Kovalski söyləyir. Bayatının quruluşuna çox bənzəyən bu şəklin müqayisə üçün yeddi heca ilə yazılmış nümunəsi əldə edilmədi. Hər halda mani-bayatının indiki şəklinin təkamül etmiş bir şəkil olaraq qəbul edərsək yuxarıda sayılan şəkillərin maninin ibtidai şəkillərindən biri olduğunu qəbul etmək lazım gəlir. Bu xüsusda “Divanü Lüğat-it-Türk”dəki nümunələr də yardım etməkdədir.

Altayların mənzum əsərlərində də ən çox yeddi və səkkiz hecalı qitələrin əsas olduğunu yenə Kovalski qeyd etməkdədir” (**Əmin, 1930:19**).

Rəşit Rahmeti Aratın nəşr etdirdiyi “Əski Türk şeiri” kitabındakı nümunələr Azərbaycan janr qəlibinə salınmış şeirlərə formaca oxşamasa da Altay Turfan folklorunun poetik nümunələrinə eləcə də Qaqauz manilərində çox oxşayır (**Arat, 1986**).

Qaqauzların Türk xalqlarından təcrid edilməsinin 200 ildən çox tarixi olduğunu nəzərə alsaq bu qənaətə gəlmək olar: Azərbaycanda, Türkiyədə, İraq Türkmanları arasında bayatılar, manilər, xoyratlar bədii cəhətdən dolğunlaşdığı halda, Qaqauzlarda manilər o qədər də inkişaf etməyib. Arxaik formasını saxlayıb. Bəzi nümunələr Altaylarda, Güney Sibir Türklərində olduğu kimi qalıb. Bu da tariximizi, soykökümüzü araşdırmaq baxımından da maraq

doğura biləcək faktıdır. Başqa bir fakt da fikirlərimizə əlavə dəstək ola bilər.

Əmin Abid Azərbaycan bayatılarında vəzn məsələsinə də çox diqqət yetirir. Qafiyələnən birinci, ikinci və dördüncü misralarda durğulara görə 14, üçüncü sərbəst misrada durğuya görə 21 nümunə verir. **(Əmin, 1930:28-30)** Bu da janrın vəzn zəngiliyini, musiqiliyini, bədii dəyərini göstərən ən gözəl nümunədir. Vəzn zənginliyini müqayisə etdikdə Qaqauz maniləri Azərbaycan bayatılarından bir o qədər fərqlənir. Əldə etdiyimiz manilərin vəzninə diqqət yetirdik. Durğuların sayı altıdan artıq olmadı.

Toplanıb çap olunmuş Azərbaycan bayatılarının sayı Qaqauz manilərindən dəfələrlə çoxdur. Azərbaycanın poetik nümunələri zənginliyi ilə seçildiyi kimi, folklorşünaslığı da Qaqauzlarla müqayisədə xeyli irəli getmişdir. Janrları haqqında geniş araşdırmalar aparılmış, hər bir janrın xüsusiyyətləri öyrənilmiş, janr daxili bölgülər müəyyənləşdirilmişdir. 20-ci yüzilin önlərindəki Azərbaycanda laylalar, oxşamalar, holavarlar və b. bayatı kimi toplanıb nəşr edildiyi, araşdırıldığı kimi, Qaqauzlarda da poetik nümunələr əsasən mani və Türkü adları altında toplanmış və öyrənilmişdir.

Görünür, Qaqauz folklorşünasları Azərbaycan və Türkiyə folklorşünaslarının araşdırmalarından səmərəli bəhrələnəcəklər. Azərbaycan folklorşünasları da Qaqauz, Altay, teleut, saka, tıva və b. azsaylı Türk xalqlarının folklor nümunələrini bir daha diqqətlə nəzərdən keçirəcəklər. Folklor toplayıcıları arasında “qəlibə salma”nın olduğunu dana bilmərik. Misraların sayı, qafiyələr

“qəlibdən” az və ya çox olanda folklorşünas bunu söyləyicinin savadsızlığı, yaddaşının zəifliyi kimi qiymətləndirərək “düzəldir”, “mükəmməl nümunə yaradır”dı. Türk xalqlarının folklorunu dərindən öyrənəndə bu “qəlibə salmaya”, “düzəltməyə”, “mükəmməlləşdirməyə” ehtiyac olmadığını görürük.

Əmin Abidin yaşadığı dövrdə folklorşünaslığımız bu qədər inkişaf etmədiyi kimi, Türk xalqlarının arasında əlaqə indiki qədər geniş də deyildi. Toplanıb çap edilən nümunələrin sayı da az idi. Bugünkü folklorşünaslığımız isə Əmin Abidin başladığı xeyirxah işə təməl kimi baxaraq mani və bayatılarımızı daha ciddi, daha sanballı öyrənməlidir.

Muzey eksponatları arasında Qaqauz maniləri çap olunmuş kitablar, mani söyləyən Qaqauz folklor ansambllarının şəkilləri olsa daha yaxşıdır. Bu həm Ə.Abidin xatirəsinə ehtiram, həm də Türk xalqlarının birliyinə dəlalət edən səhifələr olar.

QAYNAQLAR

1. Azərbaycan Folklor Antologiyası (Naxçıvan folkloru). (1994). 1-ci cild. “Sabah” nəşriyyatı.
2. Birinci Pyotrun vəsiyyətləri. (1993). “Elturan” jurnalı, sayı 1-2.
3. Ədəbiyyatşünaslıq lüğəti. (1998). Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB.
4. Əmin Abid. (1930). Türk xalqları ədəbiyyatında mani nevi və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyəti. “Azərbaycanı öyrənmə yolu” toplusu, sayı 3, səh. 9-42.

5. Hüseyinzadə Ə. (tərtibçi). (1981). Atalar sözü. Bakı: Yazıçı.
6. Paşayev Qəzənfər. (1998). İrak Türkmən folkloru, İstanbul.
7. Kuroqlo S.S. (toplayanı). (1998). Maanelər. Odessa: Mayak nəşriyyatı.
8. Arat Reşit Rahmeti (1986). Eski Türk şeiri. Ankara.
9. Tanasoğlu D.N. (hazırlayan). (1959). Bucaqdan seslər. Kişinyov.
10. Radlov V.V. Obraztsi narodnoy literaturı turetskix plemyon.
11. Osvobođenje Bolgarii ot turetskoqo iqa. Dok. v tr, x tomax, t. 1. M., 1961. (Bax: Azərbaycan tarixi. (1996). 1-ci cild. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı.)

Məqalə Əli Şamil və Tudora Arnautun imzası ilə (“Qədimliyimiz-diriliyimizdir”. (Tədqiqatlar elmi toplusu), “Günəş” nəşriyyatı, Bakı. 1998, səh. 57-65) çap olunub. Üzərində yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş variantı KBATEK-in 14-cü Uluslararası Ədəbiyyat Sempozyumunun (6-10 Ekim 2007) bildiriləri. Kişinyov, 2007, səh. 327-334) məruzə kimi oxunub. Təkrar olmasın deyər ikinci məqaləni burada vermədik.

QAFQAZDA QAQAUZLARIN YOXOLMA SƏBƏBLƏRİ

Özət: Qaqauzların ana dillərində məktəbləri, dərslər kitabları, qəzet-jurnalları radio və televiziya olmalarına, universitetdə ana dilində oxumalarına baxmayaraq yox olmağa- əriməyə gedən xalqlardandır. Çünki, Rusiya işğalı altında olduğu dövrdə aparılan assimlə siyasəti nəticəsində, şəhərlərdə yaşayanların, eləcə də başqa xalqlarla qarışıq qəzəbələrdə yaşayanların, Rusiyanın və keçmiş SSRİ-nin hər hansı bir bölgəsində yaşamaq məcburiyyətində qalanların böyük əksəriyyəti Rus dilində danışır.

Qazaxıstan Respublikalarında, Quzey Qafqazda, eləcə də Bolqarıstan, Rumıniya, Yunanıstan, Türkiyə və Amerikada yaşayan Qaqauzların gənc nəsili də ana dilində çətin danışır. 1946-1948-ci ildə sürgün olunmuş və ya böyük aclıqdan qurtarmaq üçün Azərbaycana gəlmiş Qaqauzların övladları artıq ana dillərini demək olar ki, unutmuşlar. Rusiyanın yeritdiyi assimlə siyasəti nəticəsində onlar Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistanda yaşadığı belə yerli xalqlarla Rus dili vasitəsilə ünsiyyət qururlar. Baxmayaraq ki, onlar eyni dil qurupuna daxildirlər.

Qaynaqlar isə Qaqauzların 1946-1948 sürgün və köçündən çox-çox əvvəl də Güney Qafqazda yaşadıklarından xəbər verir. Lakin onların sonrakı taleyi haqqında dəqiq bir bilgiyə hələlik rast gəlməmişik.

Bu gün belə Qafqaz dillər, xalqlar və etnik qruplar muzeyini xatırladır. Rusiya Rederasiyasına bağlı Dağıstan

Respublikasında hər səhər radio 33 dil və dialektdə xalqları və etnik qrupları salamlayır. Orta yüzilliklərdə isə bölgədə yaşayan xalq və etnik qrupların sayı daha çox olmuşdur. İllər keçdikcə həmin xalq və etnik qrupların bir qismi yox olmuşdur. Yox olan xalqlardan biri də Qaqauzlardır. Onlar yox olsa da toponim və hidronimlərdə, xalq yaddaşında ilişib qalmışlar.

Açar sözlər: Azərbaycanda Qaqauzlar, Qafqaz xalqları, Komrat baba piri, Bucaq tayfaları və kəndləri.

REASONS FOR THE DISAPPEARANCE OF THE QAQAUZIN THE CAUCASUS

Ali Shamil Huseyinoglu
The International relations advisor of
Institute of Folklore of ANAS,
Baku, Azerbaijan

Abstract: The Gagauzians are one of the nations being on their way to assimilation though they have schools, textbooks, newspapers, journals, radio and TV stations, universities in their own language and get educated in mother tongue. As the result of assimilation policy during Russian occupation most of the people living in the cities or in the regions where other nations as well resided or the ones who were forced to settle in any region of the old Soviets speak Russian. The young Gagauzian generation who live in the Republic of Kazakhstan, North Caucasus,

Bulgaria, Romania, Greece, Turkey and America speak their mother language. The children of the Gagauzians who were ekiled during the years 1946-48 or who came to Azerbaijan to escape famine have almost lost their mother language. As a result of Russian assimilation policy they had to communicate with the local people of Azerbaijan, Kazakhstan, Uzbekistan in Russian. However they belonged to the same language group. The sources denote that the Gagauzians had been living in the North Caucasus long before the ekile and migration of 1946-48s. Later sources provide us with little information about their fate. The Caucasus still reminds of the museum of languages, nations and ethnic groups. Every morning a radio station in the Republic of Dagestan which belongs to Russian Federation greets the nations and ethnic groups in 32 languages and dialects. The number of nations and ethnic groups living in the region was prevailing in the Middle Ages. As the times passed some of the nations and ethnic groups ekterminated. One of such nations is the Gagauzians. Though they ekterminated they live in the toponyms, hydronimes and on people's memories.

Key words: Gagauzians in Azerbaijan, Caucasian nations, Pir of Komrat baba, Bucak communities and villages.

ПРИЧИНЫ ИСЧЕЗНОВЕНИЯ ГАГАУЗОВ НА КАВКАЗЕ

Али Шамиль.

*Советник директора по международным связям
Института Фольклора НАНА*

Резюме: Несмотря на то, что у гагаузов есть школы, учебные пособия, газеты, журналы, радио и телевидение, университеты на родном языке, они принадлежат числу народов, находящихся на грани исчезновения. Это является политики ассимиляции России, деградацией в город, а также тем, что живя в тесном с другими народами они говорили на русском языке.

Молодое поколение гагаузов, проживающее в Казахской Республике, на Северном Кавказе, а также в Болгарии, Румынии, Греции, Турции плохо владеют родным языком. В 1946-1948 гг. дети гагаузов высланные в ссылку, или приехавшие в Азербайджан, чтобы спастись от голода, можно сказать совершенно забыли свой язык. Живя в Азербайджане, Казахстане, Узбекистане говорили на русском языке, несмотря на единую языковую группу.

Источники показывают, что проживание гагаузов на Южном Кавказе отмечено до ссылок, переселений 1946-1948гг. Но точных сведений об их дальнейшей судьбе нет.

И сегодня напоминает музей языков разных народностей и этнических групп. В Дагестанской

Республике, связанной с Российской Федерацией каждое утро по радио на 32 языках приветствуют разные народы и этнические группы. В средних столетиях в этом регионе численность народов и этнических групп было значительно больше. С годами большинство из этих народов исчезло. В этом списке и гагаузы. Но они остались в народной памяти в топонимах, гидронимах.

Ключевые слова: Гагаузы в Азербайджане, Кавказские народы, Пир Комрат Баба, Бучагские племена и деревни

Giriş

Qaynaqların verdiyi bilgiyə görə dünyada 5 minə yaxın dil var. **(Dünya xalqları, 1998:11)**.. Savaşlar, soyqırımları, kütləvi yoluxucu xəstəliklər, güclü dövlətlərin yeritdiyi əritmə siyasəti və elmi-texniki tərəqqi nəticəsində xalqlar və etnik qruplar, onların danışdıqları dillərin sayı sürətlə azalır. BMT-nin statistikasına görə hazırkı durumda hər il 50-yə yaxın dil yoxa çıxır. UNESCO (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı) 2008-ci ili “Uluslararası Dillər İli” elan etmişdi. 2013-cü ilin martında yayılmış “Təhlükə altında olan dillərin Atlası”nda dünyadakı 6700 dilin 2 min 474-ü yox olduğu göstərilmişdir. Yox olan dillərin adı, haralarda danışıldığı, yəni mövcud olduğu bölgə göstərilmişdir. (<http://www.jinepsgazetesi.com/dunya-dilleri-birer-birer-yok-oluyor-12812.html>).

2010-cu ildə qaqauz dili YUNESKO-nun “Dünyanın nəslə kəsilməkdə olan dilləri” atlasına daxil edilmişdir.

Qaqauz xalqının varlığı üçün dilin qorunub saxlanması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İran İslam Respublikasında yaşayan Türklərdən xalq ədəbiyyatı nümunələri toplayan araştırmacı bu qənaətə gəlir ki, hər bir fəal söyləyici dünyasını dəyişdikdə sanki bir kitabxana məhv olur. Çünki orada folklor nümunləri vaxtında və elmi əsaslarla toplanmadığından dünyasını dəyişən hər fəal söyləyici bir kitabxananın verə biləcəyi qədər informasiyanı özü ilə aparır. Bu da ümumdünya mədəniyyətinin bir parçasının yox olması deməkdir.

Keçmiş SSRİ-də yaşayan Türk xalqları arasına da Kırımçaqlar, Karaimlər, Urumlular yox olmaq təhlükəsi ilə üzləşmişlər. Çünki onların həm sayları sürətlə azalmağa doğru gedir, həm də gənc nəsilin böyük əksəriyyəti ana dilində danışmır. Bu mövzunu araşdıran Ukraynalı araştırmacı İrina Driqa yazır: “Bu halkların dilləri bugün ölü dillərin sınıfına giriyor. İnsanlar yaşıyor, fakat ana dillərini kullanamıyorlar. Ne yazık ki, Karay ve Kırımçak tarihi ve kültürleri üzerine çalışan bilim adamları yapmış oldukları alan araştırmasındaki sözlü halk edebiyatı örneklerini hemen Rus diline çevirip orijinalini vermeden yayımlıyorlar”. (**Driga İrina**, 2008:).

Araştırmacı İrina Driqa həyacan keçirsə də heç nəyə nail ola bilmir. Karay və Kırımçakların əriməsinin, yox olmasının qarşısını almaq olmur. Ərimə, yox olmanın iki forması var. Bunlardan birincisi eyni soydan gələn xalqlarını birinin dili güclənərək ümum işlək ədəbi dilə, neçə deyərlər ortaq ünsiyyət vasitəsinə çevrilir, o birilər isə dialekt, şivə şəkilində yaşayır. Bu proses normal sayılır. İkincisi isə bir dilin, dialektin, etnik qrupun yaxud xalqın

heç bir soy, mədəni bağlılığı olmayan güclü xalq tərəfindən zorla zəiflədib əritməsi, yoxa çıxmasıdır. Bu hal isə təhlükəli sayılmalıdır.

Keçmiş SSRİ-də yaşayan Türk xalqlarının demək olar ki, hamısının ana dilində qəzet-jurnalları, kitabları, radio-televizya verişləri vardı. Onlar az-çox ana dilində təhsil də ala bilirdilər. Lakin bu imtiyazlar dillərinin yox olma təhlükəsini aradan qaldırmırdı. Çünki, Rusiya işğal altında saxladığı xalqların və etnik qrupların öncə dillərini, hərbi, elmi-texniki qollarını qurdu, neçə deyərlər onları ailə, məişət dilinə çevirirdi. Güclü təbliğatın təsiri altında gənclər ailədə, məişətdə də ana dilində danışmağa ehtiyac duyumur, onu aşağılıq kompleksi kimi dəyərləndirirdilər. Beləcə hakim xalqın dilində danışa-danışa, onun dilində yazılmış ədəbiyyatları oxuya-oxuya, öz mədəniyyətindən, düşüncə tərzindən uzaqlaşır, onlar kimi düşünməyə, onların mədəniyyətinin, dilinin, ədəbiyyatının daşıyıcısına çevrilirdilər.

Qaqauzlar da, Qumuqlar da, Noqaylar da, Qaraçay-Malkarlar da, Altaylar da, Teleutlar da və b. bu yoldadılar. Belə gədirsə 21 yüzilin sonlarında onların hamısı heç bir dil və soy bağlılıqları olmayan hakim Rus dilinin, Rus mədəniyyətinin içərisində ərimiş olacaqlar. Günümüzün ensiklopediyalarında, dilçiliyə, etnoqrafiyaya aid kitablarında Türk xalqı olan Qaqauzların əsasən Moldova, Ukrayna, Qazaxıstan Respublikalarında, Quzey Qafqazda, eləcə də Bolqarıstan, Rumıniya, Yunanıstan, Türkiyə və Amerikada yaşadıklarını, dindarları xristianlığın ortodoks (pravoslav) təriqətinə mənsub olduklarını və saylarının 200 min nəfəri keçdiyi göstərilir. (**Şamil Əli, 2011:93**) Halbuki,

orta yüzilliklərdə onların yayılma alanı daha geniş olmuşdur.

1.Qafqazda Qaqauzlarla bağlı toponimlər

Dillər, xalqlar və etnik qruplar muzeyinə bənzəyən Qafqaz dünya xəritəsində çox kiçik bir bölgədir. Yüz illər boyu burada ünsiyyət vasitəsi kimi Türk dillərindən istifadə edilsə də, hər bir xalq və etnik qrup öz kimliyini və dilini qoruyub saxlaya bilmişdi. 19-20-ci yüzillərdə isə vəziyyət tamam dəyişdi. Xalqların və etnik qrupların “yox olması”, əriməsi sürətləndi. Bölgədəki xalqların və etnik qrupların dillərinin, yaşam tərzlərinin, dünya görüşlərinin öyrənməsinə diqqət artsa da böyük yanlışlıqlara da yol verilmişdir. Bu da azsaylı xalqlara və etnik qruplara ağır zərbə vurmuş, onların yox olmasına, tarix səhnəsindən silinməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, bölgədə əsasən üç din-müsəlman, xristian, iudaizm və bu dinlərin müxtəlif təriqətləri hakim olmuşdur. Bilgisizlikdənmi, yoxsa imperialis dövlətlərin yeritdiyi siyasətdənmi üç din və fərqli təriqətlərinə inanan azsaylı xalqlar və etnik qruplar erməni, gürcü, müsəlman kimi qeydə alınmağa başlanmışdır.

Nəticədə Alban klisəsinə bağlı olan xalqların bir qismi, qiriqorian inançlı Türklər, fars dilli tatlar və ibere-qafqaz dilli udunlər erməni, provaslav inançlı Türklər gürcü kimi tanındılmışdır. Türk dilli urumluların (bu xalqı gürcülər berzen, Rusdilli qaynaqlar yanlış olaraq qreklər adlandırırlar) yunan, fars dilli iudeis tatların (onlar da yanlış olaraq yəhudi, yevrey adlandırırlar) yəhudi olduqları təlqin edilmişdir.

Unutmamalıyıq ki, xalqlar və etnik qruplar yox olsalar da onların mədəniyyətinin izləri yaşayır. Bunu qaynaqlarda qırıqorian inanlı olduqlarına görə yanlış olaraq erməni, pravoslav olduqlarına görə gürcü adlanırılmış Qafqaz xalqlarını və etnik qruplarını misal göstərmək olar. Son illərdə aparılan araşdırmalar bir daha isbatladı ki, qırıqorian inanlı xalqların heç də hamısı ermənilər (haylar) deyilmiş.

Dostum Edvar Quliyev Baş Daşaqıl kəndinin 80 yaşlı sakini Mehralı Səmədovla söhbət edərkən.

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra əsarətdə olan xalqlar azadlıq əldə etmələrindən yararlanaraq tarixlərinə, mədəniyyətlərinə dair olduqca dəyərli araşdırmalar aparmaqla yanaşı, qaynaqları da nəşr etməyə başladılar. Bu da ərəb, fars dillərini, əski əlifbanı bilməyən, arxivlərə getmək imkanı olmayan araşdırıcıların da işini asanlaşdırdı. Akademik Ziya Bünyadov və tarix elmləri namizədi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı) İstanbulda

Başbakanlık arxivində saxlanan, Azərbaycan tarixinə aid qaynaqlardan bir qismini 1996-cı ildə Bakıda «Elm» nəşriyyatında kiril əlifbası ilə çap etdirdilər (**İrəvan, 1996**).

Bu qaynaq bir vergi dəftəridir. 16-cı yüzilin sonlarında Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında doqquz il sürən savaşı 1590-cı il anlaşması ilə başa çatmışdır. Səfəvilərin quzeybatı bölgələri Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatılmışdır. Yeni bölgədə vergi toplanmasını nizama salmaq üçün Osmanlı məmurları siyahıyaalma keçirmişlər. Bu siyahıyaalma dəftərlərindən biri «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri» adlanır. Dəftərin 210-cu səhifəsində İrəvan əyalətinin Karni nahiyəsində *Qaqauz* adında bir kənd olduğu göstərilir (**İrəvan, 1996:171**). Daha sonrakı dövrlərdə isə bu bölgə Səfəvi və Osmanlı savaflarında əldən-ələ keçir. Osmanlılar bu bölgəni təkrar zəbt etdikdə, yəni 1728-ci ildə vergi dəftərini yeniləşdirirlər.

Bölgənin tarixini öyrənən araşdırıcı Əziz Ələkbərli yazır: “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə (1590) Karni nahiyəsinin Qaqauz kəndi, “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə (1728) isə həmin nahiyənin Kafavus kəndi kimi qeydə alınmışdır, lakin dəftəri çapa hazırlayanlar kəndin adını düzgün oxuya bilmədiklərindən Kafavus adından sonra sual (?) işarəsi qoymuşlar. Kənddə Həsən adlı şəxsin timarından dövlətin müxtəlif vergilər şəklində ildə 3.000 ağca gəlir götürdüyü də həmin bəlgədə göstərilmişdir.

İvan Şopen (1832) isə Kakavus adını Gərnibasar mahalının kəndləri siyahısında vermişdir ki, bu da onun 1826-1829-cu illərdə Rusiya-İran, Rusiya-Osmanlı savafları zamanı böyük dağıntılara məruz qalmasından irəli gəlirdi” (**Ələkbərli Ə., 2002:449**).

Əziz Ələkbərli Budaq Budaqov və Qiyasəddin Qeybullayevin Qaqauz toponimini Orta Asiya Türklərinin dillərindəki “qala xarabalığı” anlamında “kaka” sözündən və yunan dilindəki “us” şəkilçisindən ibarət olması fikri ilə razılaşmır. Onun fikrincə, adın hər iki komponenti Türk dilindədir. Fikrini də belə izah edir: “...burada söhbət Qaqauz (Qaqa-uz, yəni “ata uz”, “böyük uz”) Türklərinin adından gedə bilər və getməlidir. Qərbi Azərbaycan ərazisində uz tayfasının adı ilə bağlı toponimlərə nə qədər tez-tez rast gəlinməsi barədə bu kitabın I cildində, Vedibasar mahalı ərazisindəki bəzi kəndlərdən (Kotuz, Kūsüs, Heyranus, Hakıs və s.) danışarkən ətraflı bəhs etmişik. Bununla belə, bir daha xatırlatmaq istəyirik ki, toponimlərdəki uz komponenti bir necə anlam daşıya bilər: 1. əski Türk tayfalarından olan uz tayfasının adını; 2. tərəf, yan anlamını; 3. Türk dillərindəki “dərə” anlamını; 4. cəm şəkilçisi kimi.

Son olaraq xatırladıyıq ki, “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə (1590) Kavis adlı kəndi, İvan Şopendə (1832) isə Kavusdar (Gavuslar –Ə.Ə.) adlı monastır da qeydə alınmışdır ki, biz bütün bu toponimləri eyniköklü hesab edirik” (Ələkbərli Ə., 2002:449).

Bu bölgədən XX yüzildə Türklər qovulmuş, yerində Rusiyanın yardımı ilə Ermənistan Respublikası qurulmuşdur. İndi orada Qaqauz adında kəndə rast gəlinmir. Bolqarıstanın başkəndi Sofiyada Kiril və Mefodi kitabxanasında «Dəftəri-sicili-livayi-İrəvan» adlı bir vergi dəftəri də mövcuddur. Bu bəlgəni görmədiyimiz üçün orada Qaqauz adında kəndin olub-olmadığından xəbərsizik.

2.Bucaq kəndləri və bucaq tayfası

Baş Daşağılta qış. Soldan: Əli Şamil və Əzizə Şamil

Qaqazların Moldova Respublikasında toplu yaşadıkları bölgə Bucaq adlanır. Günümüzdə Azərbaycan Respublikasında ondan çox Bucaq kəndi var. Bu kəndlərin əksəriyyəti Qəbələ-Şəki bölgəsindədir. Oğuz rayonunun Bucaq kəndi haqqında “Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət” kitabında yazılmışdır: “Bucaq-Oğuz rayonunda kənd. Baş Qafqaz silsiləsinin ətəyindədir. Əsil adı Bucaq Daşağıl. 19-cu yüzildə kənd ərazisində Güllü Bucaqlı adlı icma vardı. Bölündükdən sonra bir hissəsi Daşağıl kəndi yaxınlığında yerləşdiyinə görə Bucaq Daşağıl, digər hissəsi isə Muxas kəndi yaxınlığında olduğuna görə Muxas Bucaq adlandırılmışdır. Kənd

Qozluçayın sahilində yerləşdiyinə görə, “Qozlu Bucaq” da adlanırdı.

Toponim bucaq tayfasının adı ilə əlaqədardır. Keçmişdə Azərbaycanda Bucaq adlı 10-dan çox kənd olmuşdu. Bucaq etnonimi ilə bağlı toponimlər Qafqazda geniş yayılmışdır. 13-cü yüzildə moğollar qırpaqları Şimali Qafqazda sıxışdırdıqdan sonra bir hissəsi, o cümlədən bucaqlar Azərbaycana gəlib məskunlaşmışlar. Bucaqlar qədim Türkdilli bulqarların bir hissəsi idilər. Dnepr-Dunay çayları ilə Qara dəniz arasında Bucaq adlı yerdə məskunlaşdıqlarından qədim bulqarların bir hissəsi bu adı qəbul etmişlər. Həmin ərazi yunan qaynaqlarında Oqloss (künc, bucaq) adlandırılırdı. Toponimin yayılma arealı genişdir. Moldova ərazisindəki cənub-şərqi Bessarabiya düzü Bucaq düzü adlanır. Türkiyədə eyni adlı yaşayış məntəqəsi, rayon ərazisində Bucaq çayı, İlisu kəndində (Qax rayonu) tabun tirəsi var” (**Azərbaycan toponimləri, 1999: 101**).

Rəsmi qaynaqların qeydə aldığı Bucaq, Yuxarı Bucaq, Aşağı Bucaq, Qara Bucaq, Kolqara Bucaq kimi kəndlərdən başqa Baş Daşağıl kəndi yaxınlığında Qoca Bucaq bulağı və Qoca Bucaq çəmənini kimi toponimlər xalqın yaddaşında yaşayır.

3.Folklor toplayarkən Qaqauzlar haqqında eşitdiklərim

2003-2004-cü illərdə Şəki rayonunun Turan qəsəbəsindəki çayxanada folklor örnəkləri toplayarkən qonşu stolda əyləşib çay içənlərə “Qaqauz”, “Türkman” deyərək zarafat etdiklərini şahidi oldum. Öncə buna o qədər də

önəm vermədim. Çünki Azərbaycanlı yaşayan xalqların yayılma arenası haqqında az-çox bilgilim vardı. Azsayılı Qaqazların da Bakı və Bakı ətrafında yaşadığını bildirdim. Hətta 1998-ci ilin may ayının 10-da onların əksəriyyətini bir salona toplayaraq Qaqaz Cəmiyyəti qurmağa cəhd göstərmişdiksə də baş tutmamışdı. İkinci, üçüncü dəfə söhbətləri eşidəndə onları qeydə almağı qərara aldım.

Bir neçə ay sonra isə Bakıda tələbəlik illərindən tanıdığım jurnalist jurnalista Akif Hacıyevlə görüşərkən söhbət əsnasında o mənə Qəbələ rayonlarındakı Zizik və Dizax kəndlərində yaşayanlara “Türkman”lar haqqında bilgi verdi və bölgəyə gedərkən oradan folklor nümunələri toplamağı məsləhət gördü. Akif bəy Qəbələ rayonunun Çarxana kəndində doğulmuşdu. Bölgəni də yaxşı tanıyırdı. O, bildirdi ki, “Türkmanlar” adlandırılan etnik qrup ətraf kəndlərlə o qədər də sıx əlaqə saxlamırlar. Bu günün özündə belə evlənərkən “Türkman” qızları ilə evlənməyə üstünlük verirlər. Hətta münasib qız tapmayanda qonşu kəndlərdən deyil, Bərdədəki “Türkmanlar”dan qız alırlar. Akif Hacıyevdən eşitdikdə bölgəyə marağım artdı. Turan qəsəbəsində eşitdiklərim yenidən diqqətimi çəkdi.

Turan qəsəbəsindəki çayxanada Oğuz rayonunun Baş Daşağıl kəndində yaşayanlara Qaqazlar deyildiyini qeydə almışdım. Məsələni aydınlaşdırmaq üçün Baş Daşağıl kəndinə getdim. Kəndin çevrəsindəki qəbiristanlıqlarda başdaşlarının çoxu torpağa batıb. Kənddən aşağıda isə xristian məbədinin xarabalıqları qalır. Burada araşdırma aparılmayıb.

Kəndin indiki sakinlərinin əksəriyyəti Qafqazda Rusiya müstəmləkəçiliyinə qarşı Şeyx Şamilin başçılığı ilə

30 il davam edən müridizm hərəkatı məğlub olduqdan sonra, yəni son 100-150 ildə burada məskunlaşmışlar. Hətta elə ailələr var ikinci dünya savaşından sonra buraya köçmüşlər.

4.Komrat dağı və Komrat baba piri

Şəkildə Qəbələ rayonundakı Komrat baba piri

Baş Daşağıl kəndində xristianlıq abidələrinin olması, buranı müsəlmanların da ziyarət etmələri, qışlağının Bucaq adlanması ilə yanaşı, Qəbələ rayonunda Komrat baba adlı dağın və bu dağda eyniadlı ocaq-pirin varlığı da diqqətimi çəkməsi səbəbsiz olmadı. Çünki Qaqauzların toplu yaşadıkları Moldovadakı Qaqauz Yeri Özerk Ərazi Qurumunun mərkəzi Komrat şəhəri idi. Sovetlər Birliyi dönəmində dini yerləri ziyarət etmə yasağı olduğundan,

Komrat baba piri üzərindəki bina da uçmuşdur. Son illərdə orada təmir işləri görülmüşdür. Təmir zamanı binanın əski memarlığı qorunmamışdır. Səbəb-bu işi mütəxəssislərin deyil, həvəskarların görməsidir. Onlar təmiri öz bildikləri kimi aparmışlar.

Komrat baba pirinə, əsasən, uşağı olmayan qadınlar ziyarətə gəlirlər (**Azərbaycan folklor antalogiyası, 2005, 13:502**). Araşdırıcı Mətanət Abdullayeva Qəbələ rayonunun Mirzəbəyli kəndindəki 70 yaşlı Anaxanım Ağayevadan “Komrat” əfsanəsini toplamışdır (**Azərbaycan folklor antalogiyası, 2005, 13: 517**). Əfsanədə Hz. Əlinin (Müsəlmanların peyğənbəri Məhəmmədin əmisi oğlu, 599-661-ci illərdə yaşamış, 665-661-ci illərdə xəlifəlik etmiş Əli ibn Əbu Talib nəzərdə tutulur. - Ə.Ş.) bölgədə savaştığından, burada bir xanımla evləndiyindən, doğulacaq övladına qolbağı yadigar qoyub getdiyindən söz açılır. Yeddi il sonra geri dönməyən Hz. Əli Murad adlı bir uşaqla qarşılaşır. Uşağın dikbaşlığı onun xoşuna gəlmir və hirsənərək “Ko-Murat” deyib ona sağ ayağı ilə bir təpik vurur. Uşaq gedib dağın başına düşür və orada böyük bir çuxur meydana gəlir. Hz. Əli oğlunu öldürdüyünü bilib peşman olur. O gündən bəri həmin yer pir olaraq ziyarət edilir.

Ərəb müəlliflərinin verdiyi bilgidən Əli ibn Əbu Talibin Qafqaza gəlmədiyi məlumdur. O, Qafqaza gəlməmişsə burada evlənməsi və bilməyərək oğlunu öldürməsi də mümkün deyil. Görünür yerli sakinlər Komrat sözünün mənasını unuduqlarından onun haqqında belə bir əfsanə yaratmışlar.

Kırırmda, Türküstanda, xüsusən də qaraqalpaqların yaşadığı bölgədə də Komrad toponimi geniş yayılmışdır. Bu mövzuda özbək və qaraqalpaq araşdırıcılarının maraqlı məqalələri çap olunmuşdur.

Komrat baba piri bir qəbir üzərində tikilmiş türbədir. Görünür vaxtilə türbənin ətrafında qəbristanlıq və yaşayış məskən olmuşdur. Qaynaqlarda bu yerlərdə Komrad adlı yaşayış məskanının olduğunu rast gəlmədim.

Baş Daşağıl kəndi yaxınlığındakı və *bölgədəki xristian abidələri dağıldığından* yazılı qaynaqlar, qəbir daşları tapa bilmədik. Buradakı əski xristian qəbir daşlarında adlar xristian adları, soyadlar Türk adları olsa, Qaqauzlarla bağlılıq artardı. Bölgənin yaşlı sakinləri isə 20-ci yüzilin başlarında Otmannı kəndində və başqa kəndlərdə yaşayan xristianların qonşu xristian kəndlərdən fərqli olaraq, Türkcə danışdıqlarını xatırlayırlar.

Bölgədə xristian Türklərinin yaşadığı haqda qaynaqlarda da maraqlı bilgilər var. Nə yazıq ki, bunlar geniş araşdırmaya cəlb edilməmişdir. Əmir Teymurun Qafqaza yürüşündən bəhs edən bir qaynaqdan parçaları Aydın Məmmədov dilimizə çevirmişdir. Ərəbcə yazılmış və farscaya çevrilmiş bu qaynağın yazarı İbn Ərəbşahdır. Aydın Məmmədova görə, Əmir Teymur Şamı aldıqda özü ilə Səmərqəndə apardığı adamlar arasında yeniyetmə İbn Ərəbşah da olub və o, Əmir Teymurun ordusu ilə birlikdə Şəkiyə gəlib. Salnaməsində də gördüyü hadisələri təsvir edib. Bir neçə qaynağı qarşılaşdıran Aydın Məmmədov “Əcaibül-məqdur fi nəvaib Timur” əsərindəki Şəkiyə dair naməlum bəhslər (Gələsən-Görəsən qalasında və ətrafında 1403-cü ildə baş vermiş hadisələr barədə məlumatlar)”

məqaləsində yazır: “Şirvanşah Şeyx İbrahimin dililə yerli əhali gürcü yox, Tatar adlanır. Bu zaman bizim üçün aydınlaşır ki, hekayələrdəki (İbn Ərəbşahın salnaməsindəki hadisələrin təsviri nəzərdə tutulur-Ə.Ş.) gürcü sözləri millət yox, hümmət və məzhəb, yəni xristian-pravoslav mənasında işlənir” (**Məmmədov Aydın, 2007:7, 30 Oktyabr**).

Tarixçi Sevda Süleymanovanın “Albaniyanın şimal-qərb sərhəd bölgəsi liniya-ereti” məqaləsi də (**Süleymanova S.Ə., 2007:56-74**) mövzuya aydınlıq gətirə biləcək faktlarla zəngindir.

Nəinki orta yüzillərdə, hətta 19-cu yüzildə, 20-ci yüzilin əvvəllərində milliyyətlə dini inancın eyni mənada işləndiyini müşahidə edirik. Çox vaxt isə dini inancın milliyyəti üstələdiyinin şahidi oluruq. Adamlar mənsub olduqları millətin adı ilə deyil, dininə görə adlandırılırdılar.

Sonuc

Orta çağ yüzilliklərdə insanlar dillərindən, etnik kimliklərindən çox dini inanclarına görə sinifləndirilir və vergilər də buna əsasən toplanırdı. İslam dininin hakim olduğu ölkələrdə caizə deyilən bir vergi növü vardı. Can vergisi adlandırılan bu vergi növü müsəlman olmayanlara şamil edilirdi. Vergi əslində başqa dinlərdən olanların İslamı qəbul etməyə zorlanması məqsədilə düşünülmüşdü. Bütün dinlərdə olduğu kimi İslam dinində başqa dinlərdən olanların müsəlmanlığı qəbul etmələrinə böyük önəm verilir. Bu işin böyük savabı olduğu dönə-dönə vurğulanır.

Lakin orta çağlarda müsəlman olan hökumdarların hamısının başqa dinlərdən olanların İslama cəlb edilməsinə

o qədər də önəm vermədiklərini görürük. Buna da səbəb iqtisadi maraqlardır. Müsəlman olmayanlar müsəlmanlara görə daha çox vergi verdiklərindən hökumdarlar başqa dindən olanların İslam dinini qəbul edib-etməməsinə o qədər də önəm vermirdilər.

Beləcə qriqorian, xristian, iudeis və b. inanlı Türklər belə İslam dini qəbul etməyə o qədər də maraq göstərmirdilər. Həm də onlar müsəlman olmadıqlarına görə əsgəri mükəlləfiyyətə cəlb edilmirdilər. Beləcə Qafqazda İslamı qəbul etmiş bütün xalq və etnik qruplar müsəlman, qriqorian inanlı xalq və etnik qruplar erməni, xristian inanlı xalq və etnik qruplar təriqətlərindən asılı olaraq gürcü, yunan, iudeis inanlı xalq və etnik qruplar isə yəhudi kimi tanınır və qeyd edilirdi.

19 yüzildən millətləşmənin sürətlənməsi bəzi kiçik xalqların və etnik qrupların dağılmasına, tarix səhnəsindən çıxmasına səbəb oldu. Beləcə xristian və iudeist inanlı Türklərin bir qismi İslamı qəbul edərək soydaşlarına qaynayıb-qarışdısa, dini inancı möhkəm olanlar dillərini unudaraq gürcüləşdilər və ya erməniləşdilər.

Bölgədə folklor toplayarkən Baş Daşağıllı 79 yaşlı Mehralı Səmədov Göybulaxlı Aşıq Donu, Çalılı Aşıq Əvək və başqalarından da söz açdı. Erməni kimi tanıdıqları bu aşıqların əsasən Türkcə oxuduqlarını söylədi. Araşdırıcılar isə 300-dən çox erməni aşığının Türkcə çalib-oxuduğunu, şeir yazdığını göstərirlər. Çox təəssüf ki, bu günədək onlardan hansının hay-yəni bu gün erməni adlandırılan xalqdan olduğuna, hansının xristian Türkü olduğuna aydınlıq gətirilməmişdir. Son zamanlar bu mövzuda yazan araşdırıcıların fikrincə, qriqorian təriqətinə

inanın bütün xalqlar erməni adlandırılmış, bugünkü erməni adlandırılan xalqın soykökünü təşkil edənlər hay adlandırılmışlar.

Yalnızca Azərbaycan`da deęil, Kafkasya`nın farklı bölgelerinde de Gregorian inançlı Türkler yaşamış ve son 20. yüzyılda asimile edilerek Ermenileştirilmişlerdir. Bu konuda Ermeni kaynaklarında da yeterince bilgi vardır. Biz burada konu üzerinde uzunca durmadan bir kaynak göstermekle ana konumuza geçeceęiz. 1926 yılında Bakü`de düzenlenen 1. Türkoloji Kurultayı`na, Erivan`dan Ermeni profesör Raçiya Yakovleciç Açıryan da katılmıştır. Raçiya Açıryan bildirisinde Gürcistan Cumhuriyeti`ne baęlı Ahalkalaki`de 4 köyün, Noha`da ise 3 köyün kendilerini Ermeni olarak adlandırsalar da, istatistiklerde Ermeni olarak kaydedilseler de Türkçe konuştuklarını ifade etmiştir. Bunun yanı sıra birçok yerde Ermenice harflerle Türkçe yazılar, kitaplar, belgeler olduğundan ve birçok Ermeni şairinin Türkçe şiir yazdıklarından bahseder. (<http://gunaz.tv/?id=4&vmode=1&sID=2566&lang=1>).

Raçiya Açıryan tespitlerini uzak geçmişe, Orta Çaęlara deęil, 1926 yılının istatistiklerine dayandırır. Onun söylediklerinden sadece 50-60 yıl sonra bölgede Türkçe konuşanlar da, “Ermenice harfler ile Türkçe yazanlar” da Sovyetlerin tepkileri ve Gregorian Kilise`sinin etkileriyle Ermenileşmiştir.

Son zamanlarda araştırmacılar, Gregorian ve Ortodoks inançlı Türklerin asimile olarak Ermeni`ye, Gürcü`ye ve Yunana çevrilmesi hakkında ilginç kaynaklar ortaya koydular. Fikrimizce Orta Çaęlarda insanlar milletlerinden çok dini inançlarına göre sınıflandırılmışlardır. Vergi

belgelerinde de bunu açıqça görmemiz mümkündür. Görünən o ki, Orta Çağlarda Gregorian inancına bağlı olan bütün halklara Ermeni denilmiş, bugünkü Ermeni denilən halkın soy kökünü təşkil edənələr isə Hay denilmişdir. Milletləşmə sürecində isə kiliselerin və hökümət siyasetinin baskısıyla soy köklerinden koparaq onlarla aynı inançlı halklara dönüşmüşlərdir.

Qafqaz xalqlarının, xüsusən etnik qrupların dini inancları haqqında ciddi araşdırmalar aparılmadığından xristianlığın qriqorian təriqətinə inananlar ermənilərlə, pravoslav təriqətinə inananların böyük bir qismi isə yunanlarla (qrek) və gürcülərlə eyniləşdirilmişdir. Pravoslav inanlı Qaqauzların, Çuvaşların, bəzi Tatar toplumlarının Türk kökənli olmaları, dillərini, mədəniyyətlərini qoruyub saxlamaları göz önündədir. Demək, xristianlığın başqa təriqətlərinə inanan Türklərin də tarixinin öyrənilməsinə yenidən nəzər salmaq lazımdır. Onda görəcəyik ki, Türkcə çalib-oxuyan erməni aşıqları siyahısına saldıığımız aşıqların bir çoxu qriqorian inanlı Türklər, yunan (qrek, urumlu) adlandırdığımızın böyük bir qismi isə pravoslav inanlı Türklərdir.

Bölgədəki toponimlərin Qaqauzların yaşadıkları yerin adı ilə uyarlığı, burada yaşayanlara zarafatla da olsa, “Qaqauz” deyilməsi 20-ci yüzilin əvvəllərində də burada xristian Türklərin yaşamasından xəbər verir. Bu da yeni araşdırmalar üçün ipucu ola bilər.

Qaynaqlar

1. Azərbaycan toponimləri. Ansiklopedik Lugat (1999). Azərbaycan Ansiklopedik Neşriyat Birliyi. Bakı.

2. Azərbaycan Folkloru Antologiyası. (2005). (Şəki-Zaqatala folkloru), Tərtibçilər: prof, f.e.n. İsrafil Abbaslı, f.e.n. Oruc Əliyev, f.e.n. Mətanət Abdullayeva, “Səda” nəşriyyatı, Bakı.

3. Aziz Alekberli. (2002). Gerbi Azetrbaycan. İkinci kitab, Zengibasar, Gernibasar ve Kırkbulak mahalları. “Ağrıdağ” neşriyyatı, Bakı.

4. Driga İrina. (2008). Kaybolan etnik qruplar.

5. Dünya xalqları. (1998). Tarixi ensiklopedik məlumat kitabı, “Azərbaycan Ensiklopediyası” NPB, Bakı.

6. Hüseyinoğlu Ali Şamil. (2007). Azərbaycan'da Gagauzlarla ilgili kaynaklar. KBATEK-in XIV Uluslararası Edebiyat Sempozyum'unun (6-10 Ekim 2007) bildirileri. Kişinyov.

7. İrevan eyaletinin icmal defteri. (1996). Araştırma, tercüme, kayd ve ilavelerin yazarları: akademisyen Ziya Bünyadov və tarix bilimleri doktoru Hüsameddin Memmedov (Garamanlı) “Elm” neşriyyatı, Bakı.

8. Məmmədov Aydın. (2007). “Əcaibül-məqdur fi nəvaib Timur” əsərindəki Şəkiyə dair naməlum bəhslər. (Gələsən-görəsən qalasında və ətrafında 1403-cü ildə baş vermiş hadisələr barədə məlumatlar), “Elm” qəzeti, 30 oktyabr, sayı 33-34 (840-841).

9. Süleymanova Sevdə. (2007). Albaniyanın şimal-qərb sərhəd bölgəsi liniya-ereti, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu Elmi əsərləri, 20-ci cild, Bakı.

10. Şamil Əli. (1998). Azərbaycan Qaqauzları. ali-shamil.tr.gg

11. Şamil Əli. (2011). Uyğur, Qaqauz, Quzey Qafqaz Türklərinin folkloru və ədəbiyyatı, “Nurlan” nəşriyyatı, Bakı.

12. <http://gunaz.tv/?id=4&vmode=1&sID=2566&lang=1>

13. <http://www.jinepsgazetesi.com/dunya-dilleri-birer-birer-yok-oluyor-12812.html>

Məqalə “Tehlikedeki Diller” dergisi-Türk Dilleri (TDD), Journal of endangered languages-Turkic languages (Jo FEL) (cilt/Volume 4, sayı/ Issue 6-7, Sumer/Yaz, Winter/Kış,i2015, seh. 23-33) toplusundan götürülmüşdür.

**PUBLİSİSTİK
MƏQALƏLƏR
VƏ SƏNƏDLƏR**

SÜRGÜN QORXUSU HƏLƏ DƏ İÇİMİZDƏDİR

1997-ci il may ayının 10-da Azərbaycan Qadın Hüquqlarını Cəmiyyətinin Bakıdakı Zevin küçəsindəki salonunda təşkil etdiyimiz toplantı qeyri-adilliyi ilə seçilirdi. Hər şey öncədən planlaşdırıldığı kimi getmirdi. Bakıda təhsil almağa gələn Qaqauzlarla 1946-cı ildə Azərbaycana sürgün edilmiş soydaşlarının görüşünü təşkil etmişdik.

Biz adətən sürgün yeri kimi Sibiri, Qazaxıstanı tanıyırdıq. Sən demə vətənimiz Azərbaycana da zaman-zaman insanlar sürgün ediləblər. Bu sürgünlərin bəzisi haqqında kitablarda, dövrü mətbuatda yazılıb, bəzisi haqda isə yox.

Sovet qoşunları 1939-cu ildə Qaqauzlar yaşayan Bessarabiyanı işğal etsə də orada çox qala bilməyib. Onları faşist Almaniyası gücləyib, bölgə yenidən Rumınyanın nəzarəti altına keçib. 1944-cü ildə Sovet qoşunları ikinci dəfə yenidən Bessarabiyanı işğal etsə də nisbi sakitlik bir ilədək davam edib. Sonra sosializm quruculuğu başlayıb. Varlı, imkanlı adamlar güllələnib, həbs edilib, ailə üzvləri də sürgünə göndərilib. Bu sürgün əslində əhalinin gözünü qorxuzmaq üçün həyata keçirilirdi. Əslində sürgünə göndərilənlərin əksəriyyəti qadınlar, uşaqlar, qocalar idi. Onlar da sosializm quruculuğu adlandırılan zor əməliyyatına güc göstərə bilmədilər.

Bölgədə əhalinin mal-mülkünün əlindən alınması, kollektiv təsərrüfatlar yaradılması ənənəvi təsərrüfat

sistemini dağıdıb. Nəticədə böyük aclıq yaranıb. On minlərlə insan aclıqdan, xəstəlikdən ölüb.

Sürgün edilən Qaqauzlardan bir qrupu da Azərbaycana göndərilmişdi. Şimali Qafqaza sürgün edilən Qaqauzların bəziləri də sonralar maddi, sıxıntıdan, ağır həyat şəraitindən qaçıb Azərbaycandakı soydaşlarının yanlarına gəlmişlər. Burada həyat şəraiti yüksək olmasa da görünür əvvəlki yerlərindən yaxşı imiş.

Odur ki, toplantıya qatılanların əksəriyyəti Azərbaycana sürgün olunanlar deyildi. Sürgündə doğulanlar da vardı, qohumlarının yanına gəlib burada ailə qurub qalanlar da. Eləsi vardı sürgünə birlikdə gəlsələr də ömür yolları sonra ayrılmış, ailə qurmuş uzun illər bir-birlərin ilə görüşə bilməmişdilər. İndi görüşəndə bir-birini tanıyıb sağ-salamat olduqlarına sevinirdi.

Toplaşanlar ağlayırdılar. Amma sifətlərində bir təbəssüm vardı. Gülənlərin gözlərinə bir kədər çökmüşdü. Yas mərasimini xatırladırdı. Amma ölən yoxdu. Deyib-gülənlər, sevinənlər toya gələnlərə oxşayırdı. Amma nə bəy vardı, nə gəlin.

Azərbaycan Qadın Hüquqlarını Cəmiyyətinin və Xalq Cəbhəsinin fəalları da onlara qoşulmuşdular. Qarılar ömür yollarından, şəxsi faciələrindən danışib yeni tanışlarını kövrəldirdilər. Gah da tələbələrə-gənclərə özlərini tanımağa hansı kənddən, şəhərdən, hansı nəsiləndən olduqlarını bildirirdilər. Orada yaşayan qohumlarının adlarını, iş yerlərini söyləyirdilər. Eləcə də gənclərin hansı kənddən, hansı soydan olduqları ilə maraqlanırdılar.

Görüşdə Azərbaycan Qadın Hüquqlarını Cəmiyyətinin sədr əvəzi Novella Cəfərova, sədr müavini Sevil Həmidova,

Qaqauzların Azərbaycanda ilk tədqiqatçısı filologiya elmləri namizədi Güllü Yoloğlu və b. çıxış etdilər.

50 ildən sonra yada salınması, görüşlərinin təşkili yaman heyrləndirmişdi. Sonda Düzgincili dedi: - Belə bir görüş hazırlandığını biləndə yaşlılarımın əksəriyyəti şübhə ilə yanaşdı. Dedilər: Bəlkə bizi bir yerə toplayıb sürgün edəcəklər. Bu görüşə gələnlərin əksəriyyəti Azərbaycanlılara ərə gedib nəvə-nəticələri var. Amma hələdə sürgün qorxusu içimizdən çıxmayıb.

1956-cı ildə Stalinin şəxsiyyət-pərəstiş məsələsi ortaya atıldıqdan sonra Azərbaycanda sürgündə olan Qaqauzlara pasport verilməyə başladı. Pasport alanların əksəriyyəti vətənə döndü. Az hissəsi isə həmişəlik Azərbaycanda qalması oldu.

İndi onların sayı nə qədərdir? Bu suala toplaşanların heç biri cavab verə bilmədi. Sonralar da ailə qurub Azərbaycana gələn Qaqauzlar da var. Toplantıda Azərbaycanda Qaqauz cəmiyyəti təşkil etmək təşəbbüsü ortaya atıldı. Görək reallaşacaqmı?

“525-ci qəzet” 1997, 21 may

QAQAUZLAR AZƏRBAYCANDA

Azərbaycan Türkləri ilə Qaqauzların tarixi əlaqələri dərinlikdən öyrənilməyib. Ümumi şəkildə hər iki xalqın soykökünün oğuzlarla bağlı olduğunu yazan araşdırıcıların sayı isə olduqca çoxdur. Oğuz kökündən gəlsədə istər Azərbaycan Türklərində, istərsədə Qaqauzlarda qıpçaq elementlərinin olduğu danılmaz faktır.

Tarixin dərin qatlarına endikcə ortaqlıqlar da artır. Orta yüzilliklərdən isə ayrılımlar, uzaqlaşmalar sürətlənir. Buna baxmayaraq izlər tam itmir.

Doqquz ilə yaxın davam edən Səfəvi və Osmanlı toqquşmasından sonra 1590-cı ildə anlaşma olur. Səfəvilər Quzey Batıda Böyük bir bölgəni itirməli oldu. Osmanlı imperiyası yeni ələ keçirdiyi bölgədə vergi toplanmasını qaydaya salmaq üçün siyahıya alma keçirdi. Həmin siyahıya alma dəftərlərindən biri «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri» adlanır. İstanbulda Başbakanlıq arxivində saxlanılan bu sənədi akademik Ziya Bünyadovla tarix elmləri namizədi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı) 1996-cı ildə Bakıda «Elm» nəşriyyatında kiril əlifbasında çap etdiriblər. Bu qiymətli qaynağın 210-cu səhifəsində İrəvan əyalətinin Karni nahiyəsində Qaqauz adlı kəndin olduğu göstərilir. Sonralar həmin ərazilər Səfəvi və Osmanlı müharibələri nəticəsində əldən ələ keçir. Osmanlı imperiyası 1728-ci ildə həmin bölgəni yenidən ələ keçirdikdə vergi toplanmasını qaydaya salmaq üçün yenidən siyahıya alma keçirir. Təəssüf ki, burada Qaqauz kəndinin adı yoxdur. Sofiyada Kiril və Mefodi kitabxanasında saxlanılan «Dəftəri sicili livayi Rəvan»

araşdırma bilmədiyimizdən bu qiymətli bəlgədə Qaqauz adlı kəndin və eləcə də Qaqauzlarla bağlı toponimlərin olub, olmadığını öyrənə bilmədik.

Rusiya imperiyası Birinci Pyotrın vəsiyyətlərinə sadıq qalaraq qonşu ölkələri zəiflədir və onların torpaqlarını işğal edirdi. Beləliklə 19-cu yüzilin önlərində artıq Azərbaycan Türkləri də Qaqauzlar da Rusiya imperiyasını ərazisinə qatılmışdılar. 150 ildən çox eyni dövlətin tərkibində olsalar da birbaşa əlaqələri demək olar ki mövcud olmamışdır. Mətbuatda, elmi ədəbiyyatda gedən kiçik qeydləri nəzərə almasaq Azərbaycan Qaqauz əlaqələri 1970-ci illərdən dirçəlməyə başlamış 90-cı illərdə daha da artmışdır.

İkinci Dünya Savaşı ərəfəsində Sovetlər Birliyi Faşist Almaniyası ilə dünyanı yenidən bölüşdürmə haqqında gizli anlaşma imzaladı. Tarixə Molotov və Rodontrop anlaşması kimi daxil olmuş bu bəlgədən sonra Sovet Orduları Batı Ukraynası, Batı Belarusiya adlandırdıqları bölgələri zor gücünə işğal etdi. Bessarabiya da Sovetlər Birliyinə qatıldı. Yeni işğal olunmuş bölgələrdə şəxsi mülkiyyət mövcud idi. Sovetlər Birliyində isə 20 illik təqiblərdən, həbslərdən, sürgünlərdən, bir sözlə zorakı həyatı keçirilmiş tədbirlərdən sonra şəxsi mülkiyyət ləğv edildi. Hər yerdə sosialist təsərrüfatı qurulmuşdur.

Sovetlər Birliyi yeni işğal etdiyi bölgələrdə, eləcə də Qaqauzların yaşadığı bölgədə zor gücünə sosialist təsərrüfatları, kəndlərdə kolxozlar, sovxozlar, artellər yaratmaqla başladı. 1941-ci ildə Faşist Almaniyasının Sovetlər Birliyinə hücumu Alman qoşunlarının sürətli yürüşü bu işi yarıda qoydu. 1944-cü ildə Sovet qoşunları Almanları geri oturtmağa başladı. Qaqauzlar yaşayan bölgə

yenidən Sovetlər Birliyinin əlinə keçdi. Müharibə gec başa çatdığına, eləcə də yerli sakinlərin təsərrüfat sosialist quruculuğuna keçidi bir az ləngidi.

İkinci Dünya Savaşı bitdikdən sonra Sovetlər Birliyi yeni işğal etdiyi bölgələrdə sosialist təsərrüfatı qurmaq üçün uzun illik təcrübəsinə əsaslanaraq öncədən müqavimət göstərə biləcək insanları güllələtdi. Beləliklə növbəti terroru həyata keçirilməli oldu. Onlarla Qaqauz ailəsi bu qəddar siyasətin qurbanı oldu. Ailə başçılarını itirdilər, torpaq, mülk sahibləri güllələndi və həbs edildi. Bu azmış kimi onların ailə üzvləri də vətəndən uzaqlara sürgün edildi. Heç bir şəraiti olmayan yük vaqonlarında uzaq yola çıxmış sərnəşinlərin çoxu yolda soyuqdan, acından, xəstəlikdən məhv oldu.

Sürgün olunan Qaqauz ailələrindən 100-ə yaxını Azərbaycana da gətirildi. Onların çoxu Bakı şəhərinin yaxınlığındakı Maştağa qəsəbəsinin yanındakı daş karxanasının baraklarında yerləşdirildi. Yerli əhali ilə əlaqəsi əngəllənən, daimi komendant nəzarətində olan Qaqauzların fiziki işə yararlıları daş karxanasında işlədilir.

Qaqauzlar yalnız Azərbaycanda deyil Quzey Qafqaza, Qazaxıstana, Orta Asiyaya sürgün edilmişdilər. Sosializm quruluşuna əngəl ola biləcəyi düşünülmən insanların güllələnməsi, sürgün edilməsi, həbsi təsərrüfatı iflic vəziyyətə salmışdır. Necə deyərlər torpağı əkməyə, yetişən məhsulu biçməyə əmək alətləri, bacarıqlı işçilər qalmamışdır. Bölgəni aclıq, səfalət, xəstəlik bürümüşdü.

Qəribəsi budur ki, sürgündəkilər qaçıb doğma vətənlərinə gələ bilmədikləri halda aclığın, yoxsulluğun

əlindən qaçıb xilas olmaq istəyən Qaqauzların bəziləri sürgün olunan doğmalarının, qohumlarının yanına gəlirdilər. Beləliklə, Azərbaycana Qaqauzların 2-ci qrupu gəlib yerləşməyə başlamışdır. Azərbaycanda havaların xoş keçməsi, qışın o qədər də sərt keçməməsi, hətta qış aylarında belə çöldə yeməli meyvələrin olması, iş yerinin mövcudluğu onların burada qalmaqlarına və yaşamaqlarına şərait yaratmışdır.

Stalinin ölümündən sonra cəmiyyətin qüsurları tək bir adamın adına yazmaqla sosializm sisteminin ömrünü 35 ilə yaxın uzatdılar. Orta Asiyaya, Qazaxıstana elliklə sürgün olunmuş Balkanlara, Qaraçaylara Çeçenlərə, İnuşlara doğma yurdlarına qayıtmağa icazə verilirdi. Həbsdə olanlara amnistiya verilirdi. Sürgündə olan Qaqauzlarda vətənlərinə dönmək icazə verilirdi. Qaqauzların vətənə dönmə vəziyyəti sürgün olunanlardan xeyli fərqli idi. Onların sürgün olunmasında soydaşlarından, əqrabalarından belə, vasitə kimi istifadə etmişdilər. Onları sürgün etdirənlər indi geri dönməsinə, tez-tez üz üzə gəlməsinə razı ola bilməzdilər. Amma zaman öz işini görürdü.

Qısa müddətə Bakı ətrafında, Yevlaxda yaşayan Qaqauzların əksəriyyəti vətəninə döndü. Ölənlərin qəbirləri qaldı, bir də Azərbaycanlılara ərə getmiş qadınlar. Qarışıq nigaha girmiş qadınların sayı 40-ı keçirdi. Stalinin ölümündən sonra rejim də xeyli yumşalmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq Qaqauzlar haqqında bilgi olduqca az idi. Ailə qurub Azərbaycanda qalan və ya müəyyən səbəbdən geri dönməyən Qaqauzların əksəriyyəti savadsız olduğundan vətənlərini, millətlərini təbliğ edib tanıda

bilmirdilər.

Qaqauzların Azərbaycanda tanınmasına və sevilməsinə səbəb burada Qaqauzların Azərbaycana ezamiyyətə gələn Qaqauz şairləri, yazıçıları, elm xadimləri bir sözlə aydınları oldu. Onların televiziya və radioda çıxışları, qəzet və jurnallara verdikləri müsahibələr Azərbaycanlılara güclü təsir göstərdi. Azərbaycan aydınları da Qaqauzlar haqqında televiziya və radioda, qəzet və jurnallarda daha çox bilgi verməyə başladılar.

Azərbaycan-Qaqauz ədəbi əlaqələri geniş bir mövzu olduğundan ona toxunmayacağıq. Bu mövzuda lap azacıq xidmətləri olmuş insanlara da minnətdarlığımızı bildirməklə Azərbaycan Qaqauzları mövzusuna dönəcəyik.

Yeni ictimai fikir formalaşdığı dövrdə bütün Sovetlər İttifaqında olduğu kimi Azərbaycanda da məmurlar özlərində güc tapıb Moskvanın başı üstündən Qaqauzların Bakının ali məktəblərində oxumaları üçün yer ayırdılar.

1988-ci ildə M. Ə. Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin Türk dili tərcüməçisi bölümünə müsabiqədən kənar 2 Qaqauz tələbəsi qəbul edildi. Bununla da Azərbaycana Qaqauzların yeni köçü başladı. Sonrakı illərdə Bakıya oxumağa gələn Qaqauzların sayı 50-yə qədər artdı. Onlar Azərbaycanın müxtəlif ali məktəblərində təhsil alırdılar.

1993-cü ildə Azərbaycanda baş vermiş qiyam, milli demokratik hökumətin devrilməsi nəinki Qaqauzların, həm də az saylı Türk xalqlarının Bakıya gəlməsini əngəllədi. Qısa fasilədən sonra Qaqauz gəncləri Bakıdakı polis akademiyasında oxumağa göndərildi. Bakıya ali təhsil almaqla göndərilən tələbələrin seçilməsində və onların

təhsilində bir çox yanlışlığa yol verilmişdi. Bu da nəzərdə tutulan məqsədin tam həyata keçməsinə əngəl olmuşdu. Beləki Qaqauzstandan oxumağa göndərilən tələbələrin seçilməsinə demək olar diqqət yetirilməmiş, heç bir prinsip gözlənilməmişdir. Milli şüurdan uzaq, savadı və biliyi olduqca zəif olan gənclərin müsabiqədən kənar təhsilə göndərilməsi işə ziyan vurmuşdu. Onların bir çoxu qarşılarına qoyulmuş vəzifəni tam anlamamış və yalnız diplom almağa çalışmışlar.

Eləcə də Azərbaycanda da bu tələbələrə xüsusi bir proqram əsasında, keçmiş Sovet xarici tələbələri üçün hazırlanmış proqram əsasında dərs keçirilmişdi. Həmin proqram isə Sosializmin nailiyyətləri adı altında yalnız Rus mədəniyyəti, Rus ədəbiyyatı təbliğ olunurdu. Belə bir proqram əsasında təhsil almış tələbələrin çoxunda milli şüur oyanmırdı. Bu da ayrıca bir mövzu olduğundan geniş şərhədən vaz keçirik.

Bakıya təhsil almağa gələn tələbə qızlardan bəziləri əfqana, fələstinliyə, ərəbə və başqa Afrikalı tələbələrə ərə getdiyi kimi az bir qismi Azərbaycanlı gənclərə ərə getdilər. Bundan başqa ali məktəbi bitirdikdən sonra vətəninə münasib iş tapa bilməyəcəyini düşünüb Bakıda qalanlar da olmuşdu.

Beləliklə, Azərbaycanda Qaqauz diasporunu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. 1946-cı ildə sürgünə göndərilənlərdən evlənib qalanlar.
2. Qohumlarının yanına yaşamağa və işləməyə gedənlərdən evlənib qalanlar.
3. 1988-ci-1992-ci illərdə ali məktəblərdə oxumağa

göndərilənlərdən Bakıda qalanlar.

1997-ci ilin Mayın 10-da çox çətinliklə olsa Bakıda yaşayan Qaqauzların cəmiyyətini yaratmaq məqsədi ilə onları bir araya gətirməyə cəhd göstərdik. Qəzetlərdə və radioda da elan verdik. Çox təəssüf ki bu toplantıya Qaqauzların yarısından azı qatıldı. Rəsmi qaynaqların verdiyi bilgiyə görə hazırda Azərbaycanda 43 Qaqauz yaşayır. Bakıda ali məktəbi qurtarmış qeydiyyatda düşmədən burada qalan və işləyənlər bu statistikaya düşməyiblər.

Ötən iki ildə bir neçə dəfə cəhd göstərilsə də hələ də Azərbaycanda Qaqauz cəmiyyəti, birliyi və ya bir ictimai - siyasi qurumu yaradılmayıb. Hansı ki, Kazan Tatarlarının, Axıska Türklərinin, Rusların, yəhudilərin və b. xalqların cəmiyyətləri fəaliyyət göstərir.

Bakıda yaşayan və görüşüb söhbət etdiyimiz Qaqauzların ana dillərini bilir və adət və ənənələrini qoruyub saxlayırlar. Son 50 ildə onlar Vətənlə əlaqə saxlaya bilməsələrdə folklor nümunələrini də yaşadırlar. Qaqauz folklorçuları və etnoqrafları üçün Bakı Qaqauzları öyrənilməli bir mövzudur. Bunu nəzərə alaraq Bakıda yaşayan tanıdığımız Qaqauzların siyahısını məruzəyə əlavə edirik.

Qaynaqlar

1. Azərbaycan tarixi. (1961) Azərbaycan E. A. Nəşriyyatı. Bakı, səh. 279-281.

2. Fərzəlibəyli Ş. F. (1994). Azərbaycan və Osmanlı İmperiyası. Bakı.

3. Алиев Ф.М. (1975). Антииранские выступление и борьба против Турецкой оккупации в Азербайджане в 1 половине 18-го века. Баку.

4. Мустафазаде Т.Т. (1993) Азербайджан и Русско-турецкие отношения в первой трети 18-го века. Баку.

5. Ефендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в 16 веке.

6. Kirzioglu Fehrettin M. (1993). Osmanlıların Kafkas ellerini fethi. (1451-1590). Ankara.

7. Kutukoglu B. (1993). Osmanlı-İran siyasi münasibetleri (1578- 1612). İstanbul.

8. İstanbul, Başbakanlık Arşivi, sayı 628, 633, 637, 681, 727, 895, 901.

9. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. (1996). Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akademik Ziya Bünyadov və tarix elmləri namizədi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı) "Elm" nəşriyyatı, Bakı.

10. Yenə orada, səh 171.

11. Yenə orada, səh.12-165.

12. Sofiya, NBKM OAK 155/29

13. Birinci Pyotrın vəsiyyətnaməsi, (1993) "Elturan" (milli məsələlər jurnalı), sayı 1-2(3). səh 33. Bakı

14. "Birja" qəzeti 1997-ci il 23 aprel.

**AZƏRBAYCANDA RESPUBLİKASINDA
YAŞAYAN QAQAUZLARIN SİYAHISI (10.05.1997)**

№	Adı	Atasının adı	Qızlıq фамиliyası	Hazırkı фамиliyası	Doğuld uğu yer və il	Telefon nömrəsi
1	Feodora	Fyodorovna	Tülü	Mustafayev a	Vulkaneş 1926	
2	Anna	Petrovna	Valantir	Abbasova	Vulkaneş 1926	
3	Mariya	Dmitrievna	Baurçulu	Əsgərova	Vulkaneş 1926	44 13 04
4	Vasilisa	Qeorqevna	Rayçu	Vezumayev a		
5	Elena	İliniçna	Kirilova	Orucova	Vulkaneş 1956	75 78 84
6	İvanka	Dimitirevna	Kirilova	Kamalova	Vulkaneş 1931	67 44 58
7	Anna	Dimitirevna	Papazoğlu	Orucova	Vulkaneş 1932	23 26 79
8	Aleksandra	Nikolaevna	Dimitrova	Ömərova	Vulkaneş 1928	
9	Mariya	Pavlovna	Topal		Vulkaneş 1930	
10	Mariya	Nikolaevna	Deli	Əliyeva	Dizginçi 1929	
11	Sanda	Dimitrevna	Karayeri	Dizginçi	Vulkaneş 1930	76 62 27
12	Fedora	Petrovna	Kirioğlu		Kıpçak 1927	
13	İrina	Fedorovna	Putarova	Qasımova	Bakı 1962	72 95 55

14	Anastasiya	Petrovna	Arnaut		Vulkaneş 1925	
15	Elena	Nikolaevna	Baqayan		Vulkaneş 1937	25 02 45
16	Vasila	Nikolaevna	Baqayan	Həmidova	Vulkaneş 1930	
17	Feodora	Qeorqevna	Similidi	İsmayılova	Vulkaneş 1934	
18	Olqa	Nikolaevna	Kaksamen		Vulkaneş 1934	
19	Anna	Nikolaevna	Kaksamen	Kərimova	Vulkaneş 1932	

BAKIDA OXUYAN QAGAUZ TƏLƏBƏLƏRİN SİYAHISI (ƏLİFBA SIRASI İLƏ)

№	Adı	familiyası	Doğulduğu yer və il	Oxuduğu universitet və illər
1.	Afanasi	Qermek	Vulkaneşt	BDU-nun Şərqsünaslıq fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı bölməsi 1991-1995-ci illər
2.	Aleksandra	Arnaut	Baurçu	BDU-nun Seksunaslıq türk dili və ədəbiyyatı

				bölməsi 1991-ci məzun olmadı
3.	Alena	Sarandi	Avdarma	BDU-nun Tarix fakültəsi 1991-1995-ci illər
4.	Andrey	Stomatov	Komrat	BDU-nun Tarix fakültəsi 1990-1991-ci illər məzun olmadı
5.	Anjela		Vulkanəşt	BDU-nun Tarix fakültəsi 1990-1993-ci illər
6.	Anna	Qarcu	Tomay	BDU-nun Tarix fakültəsi 1990-1995 -ci illər
7.	Anna	Güm`üşlü	Kiriyet-Lunga	BDU-nun Şərqsünaslıq fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı bölməsi 1990-1995 -ci illər
8.	Artur	Kuroglo	Kişinev	BDU-nun Tarix fakültəsi 1990-1993-cü illər məzun olmadı
9.	Ekaterina		Haydar (Gaydarı)	BDU-nun Şərqsünaslıq fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı bölməsi 1990-(tamamlamdi)

10.	Ekatirina	Kirçu	Vulkanəşt	BDU-nun Jurnalistika 1991- 1996-ci illər
11.	Elena	Kısa	Vulkanəşt	BDU-nun Şərşünaslıq fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı bölməsi 1991-1995-ci illər
12.	Elena	Ratkova	Baurçu	BDU-nun Şərşünaslıq fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı bölməsi 1991-1993-ci illər (məzun olmadı)
13.	Elena	Kıssa	Vulkanəşt	BDU-nun Şərşünaslıq fakültəsi Türk dili bölümü 1991-1996- ci il
14.	Elizaveta	Kurdoqlu	Baurçu	BDU-nun Şərşünaslıq fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı bölməsi 1990-1993-cü il (məzun olmadı)
15.	Evdakiya	Romanenko	Beşalma	M.F.Axundov adına PDİ 1991- 1995-ci illər

16.	Fedor	Popaz	Baurçu	BDU-nun Şərqsünqslıq fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı bölməsi 1989-1994-ci illər
17.	Fedor	Vlah	Kazayak (Kazakliya)	BDU-nun Şərqsünqslıq fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı bölməsi 1989-1994-ci illər
18.	Fedora (Tudora)	Arnaut	Dimitrovka (Ukraina)	BDU Şərqsünqslıq fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı bölməsi 1988-1993-cü illər
19.	İqnat	Kazmalı	Avdarma	BDU-nun Tarix fakültəsi 1990-1995-cü illər (qıyabi)
20.	İqor	Savastin	Komrat	BDU-nun Tarix fakültəsi 1990-1993-cü illər (məzun olmadı)
21.	İrina	Sarı (Roqova)	Beşalma	BDU-nun Tarix fakültəsi 1990-1995-ci illər
	Qebrgi	Tufar	Vulkanəşt	BDU-nun Şərqsünqslıq fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı bölməsi 1989-1994-ci illər

22.	Leonid	Qarqalığ	Avdarma	BDU-nun Beynəlxalq Əlaqələr fakültəsi 1991-1995- ci illər
23.	Lubov	Karaqyaur	Vulkanəşt	Şərqsünqslıq fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı bölməsi 1990-ildə (rəxmətə qədip)
24.	Lübov	Popoviç	Vulkanəşt	BDU-nun Şərqsünqslıq fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı bölməsi 1989-1994-ci illər
25.	Lübov	Kara	Çadır- Lunqa	BDU-nun Hüquq fakültəsi 1990-1995- ci illər
26.	Lüdmila	Sarı	Beşalma	Azərbaycan Politexnik İnstitutu 1993-1996-ci illər (məzun olmadı)
27.	Mariya	Dmitrioglo	Baurçu	BDU-nun Şərqsünqslıq fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı bölməsi 1989-1994-cü illər
28.	Mariya	Kiroviç	Avdarma	BDU- nun Tarix fakültəsim 1990- 1995-ci il

29.	Mariya	Ostrioglo	Baurçu	BDU-nun Şərqsünqslıq fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı bölməsi 1991-1993-ci illər(məzun olmadı)
30.	Mariya	Kurdoqlo	Çadır-Lunga	BDU-nun Şərqsünaslıq fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı bölməsi 1991-1996-ci illər
31.	Maya	Dülger	Kazayak (Kazakliya)	BDU-nun Tarix fakültəsi 1991-1996-cı illər
32.	Mihayıl	Akbıyık	Kazayak (Kazakliya)	BDU-nun Tarix fakültəsi 1989-1993-ci illər
33.	Oleq	Kıssa	Komrat	BDU-nun huquq fak 1990-1993-cü illər (məzun olmadı)
34.	Pavəl	Kiosse	Vulkanəşt	BDU-nun Şərqsünaslıq fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı bölməsi 1991-1993-cı il (məzun olmadı)
35.	Roman	Maruneviç	Komrat	BDU-nun Tarix fakültəsi 1990-1993-cü il(məzun olmadı)

36.	Sofya	Kostova	Çadır- Lunqa	BDU-nun Şərqsünaslıq fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı bölməsi 1990-1995-ci il
37.	Tatyana	Qaydarçı	Avdarma	BDU-nun Şərqsünaslıq fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı bölməsi 1991-1995-ci illər
38.	Valentina	Telpiz	Baurçu	BDU-nun Şərqsünaslıq fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı bölməsi 1991-1996-ci illər
39.	Valentina	Stolnova- Karanfil	Çeşməküü	M.F.Axundov adına Pedaqoji Dillər İnstitutu 1991-1995 – ci illər
40.	Valentina (Güllü)	Karanfil	Tülüköy (Etuliya)	BDU-nun Şərqsünaslıq fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı bölməsi 1992-1997-ci illər
41.	Viktor	Terzi	Baurçu	BDU-nun Şərqsünaslıq fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı bölməsi

				1991-1993-ci il (məzun olmadı)
42.	Vladimir	Kiroviç	Avdarma	BDU-nun Tarix fakültəsi 1991-1996- ci illər
43.	Vladimir	Topal	Kazayak (Kazakliya)	Əzim Əzimzadə adına Bakı Rəssamlıq Məktəbi 1989-cə il (məzun olmadı)
44.	Zinaida	Quboqlo	Çadır-Lunga	BDU-nun Tarix fakültəsi 1990-1995- ci illər

Qaqauzam, Bucaqdır yerim: – TUDORA ARNAUT

Yoldaşları ilə qızgın söhbət edə-edə yataqxanaya gedən Ejer məni qarşısında görəndə bir an duruxdu. Qıyıq gözləri daha da balacalaşdı. İcdən gələn bir səmiyyətlə görüşdük. Mən tələbə yoldaşım Əlipənah Bayramovun evindən metronun Elmlər Akademiyasına, o isə əks istiaqmətə – universitetdən yataqxanaya gədirdi. Tələsdiyimdən görüş üçün vaxt müəyyənləşdirib ayrılmaq istədim. Bunu hiss edən Ejer yanındakı qızlardan ikisini göstərərək: “Qaqauzdurlar. Bu il universitetə qəbul olunublar,” – dedi.

Onun verdiyi xəbər məni də bərk sevindirli. Ərklə: “Götürüb gətirərsən Naxçıvana. Tut arağımı bol edəcəyəm!” – deyib ayrılmaq istədim. Bayaqdan sakitcə duran qızlardan qarabuğdayı, bəstəboylusu qaş-qabağını salladı. Sözüm xatirinə dəydiyini anlasam da üstünü vurmadım.

Azərbaycanı bürümüş mitinq dalğası, təqiblər, qadağalar, komendant saatları Bakıda təhsil alan Altaylı və Qaqauz tələbələrini Naxçıvana aparmaq istəyimizi 6-7 ay yubatdı. Meydan dağıdılandan (5 dekabr 1988-ci il) sonra yalnız Bakıda deyil, Azərbaycanın hər yerində bir sakitlik hökm sürürdü. İnsanların içərisində azadlıq eşqi kükrəsə də üzdə bir sükut vardı. Sükut buzunu qırmaq, qadağaları da pozmaq lazım idi.

Çox ölçüb-biçdikdən sonra kəndlərdə ilk baxışda siyasətdən uzaq, maarifçi mitinqlər keçirməyi qətiləşdirdik. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin nəzdində yaratdığımız “Yurd” tarix-etnoqrafiya birliyini işə qoşduq. Əslində bu

birlik gizli fəaliyyət göstərən təşkilata üzvlər cəlb etmək, milli şüuru oyatmaq məqsədilə yaradılmışdı. Özünün idarə orqanı – idarə heyəti olsa da, idarə heyətin üzvlərinin yarısı gizli təşkilatın üzvü olduğundan əslində gizli təşkilat tərəfindən idarə olunurdu.

Universitetdə fəaliyyət göstərən “Yurd” birliyinin (hər iki birliyin adı eyni olsa da bir-birindən asılı deyildilər) öncülləri ilə danışıb razılaşdıq. Aprel ayının ikinci yarısında Əlisəfa Qədirov⁸, Bahəddin Həziyev, Xatirə Nərmanqızı, Tina, filologiya fakültəsinin 4-cü kursunda oxuyan Altaylı Ejer Çolokov və Şərqsünaslıq Fakültəsinin türk filologiyası şöbəsində Qaqauz Fedora (Tudora) Arnautla birlikdə Naxçıvana gəldilər.

Naxçıvan sərhəd bölgəsində olduğundan burada doğulub başqa bölgələrə oxumağa, işləməyə gedənlər də istədikləri vaxt evlərinə dönə bilmirdilər. Mütləq buraxılış vərəqəsi almalı idilər. Buna görə də tələbələr Bakı-Yerevan qatarına bilet almışdılar. Naxçıvan dəmiryol stansiyasında sərhədçilərin diqqətini yayındırıb onları vaqondan endirdik.

Gəzə-gəzə heykəllərlə, tarixi abidələrlə tanış ola-ola şəhərə doğru gedirdik. Hüseyn Cavid kinoteatrının yanında Əsəd Əliyevlə qarşılaşdıq. Nehrəm kəndində müəllim işləyən Əsəd Əliyevin geniş dünyagörüşü, biliyi, gözəl danışığı və xoş xasiyyəti ilə Naxçıvandan kənar da tanınırdı. Tələbələri görəndə kimi mehribanlıqla görüşdü. Nehrəm kəndində mitinq olacağından, tələbələr orada çıxış edəcəyindən xəbərdardı. Özü də harasa tələsirdi. Uşaqlarla söhbəti Nehrəmə saxlamağa da həvəsi yoxdu.

⁸ 1993-cü ilin noyabrın 9-da avtomobil qəzasında həlak oldu.

Şəkildə: Tudora Arnaut Nehrəm kəndinin parkında çıxış edərkən.

Çıxış yolunu yaxınlıqdakı çayxanada əyləşib söhbət etməkdə tapdıq. Arxiv idarəsinin arxasında yerləşən bu çayxana bizə mərhəm idi. Hər gün burada toplaşır, müzakirələr edir, işlərimizi burada planlaşdırırdıq. Naxçıvanda çayxanada qadınlar oturub çay içməzlər. Amma bu dəfə yanımızda qızlar da əyləşmişdilər. Açıq havada çay içə-içə söhbət edirdik. Küçədən keçənlər maraqdan özlərini saxlaya bilməyib keçib qonşu stullarda əyləşərək çay içə-içə söhbətimizə qulaq asırdılar. Bir azdan boş stul olmadığından gənclər ayaq üstə durmalı oldular.

Əslində bu bizim ilk kiçik mitinqimiz idi. Oğlanları bizim evdə, qızları isə iş yoldaşım qonşum Qahirə Müslüm qızıgildə yerləşdirdik. Nahar edib, bir-iki saat dincələndən sonra şəhərlə və adamlarla tanışlığa başladılar. Bazar günü Tarix Muzeyinin zirzəmisində “Yurd” birliyinin toplantıları keçirilən salonda tələbələrlə görüş keçirdik. Salon ağzınadək dolmuşdu. Qaqauz Yeri Özerk Ərazi Qurumunun kənd və qəsəbələrindən də gəlmişdilər. SSRİ də yaşayan Türklər, onların dili, dini, sayları, beynəlmiləçilik adı altında Ruslaşdırma siyasəti yeridildiyindən geniş söhbət açıldı. Sonra söz Ejer Çolokova verildi. Onun çıxışından nigarançılığımız yox idi. Qazax bölgəsindən olan tələbələrlə çox oturub durduğundan elə onlar kimi danışdı. Görünüşü də onlardan o qədər seçilmirdi.

Nigarançılığımız Fyodora Arnautdan idi. Rəsmi sənədlərdə adı Fyodora olsa da onu Qaqauzlaşdırıb Tudora etmişdi. Məqalə və şeirlərinin altından “Tudora” imzası qoyduğu kimi, tanış olduqda da özünü Tudora deyə tanıdırdı. Orta məktəbi bütün soydaşları kimi Rusca bitirmişdi. Bakı Universitetinin Şərqsünəşliq fakültəsinin Türk-Rus tərcüməçiliyi bölümündə oxuyurdu. Yaxından tanıyanlar ana dilində sərbəst danışdığını söyləsələr də toplum qarşısında çıxış edəndə çaşa biləcəyindən ehtiyatlanırdıq.

Gözlədiyimizin əksinə oldu. O, çox sərbəst və şirin danışdı. Öz şeirlərini oxudu Toplaşanların əksəriyyətinin məhəbbətini qazandı. Qaqauzların xristian olmasından, Moldovada, Ukraynada, Ruminiyada, Bolqarıstanda toplum halda yaşadıklarından, hətta Yuqoslaviya, Yunanıstan ərazilərində Qaqauz kəndləri olduğunu xəbər

verdi. Faktların çoxu hamımız üçün yeniydi. Çıxışının sonunda muzeyə hədiyyələr bağışladı.

Qaqauzların toplu yaşadığı Moldovada “Ana sözü” adlı qəzet nəşrə başlamışdı. Ana dilini bilənlərin sayı az olduğundan və ya nə səbəbdənsə ilk vaxtlar abunəçisi çox az idi. Bunu bəhanə gətirən bəzi qüvvələr ilk Qaqauz qəzetini qapatmaq istəyirdilər. Həmin vaxt Azərbaycanda minlərlə insan qəzet bağlanmasın deyə “Ana sözü”nə abunə yazıldı.

Tudoranın gəlişindən istifadə edib “Ana sözü”nün abunəçilərinin sayını daha da artırmağı planlaşdırmışdıq. Poçt şöbəsindən abunə blankları götürüb doldurmuşduq. Bir qalırdı abunəçinin adını, soyadını və adresini yazıb pulunu ödəmək. Tudora çıxışında qəzetə abunə kampaniyasını genişləndirməyi xahiş etdi. Onun müraciətindən sonra toplaşanlar yalnız özləri abunə yazılmaqla kifayətlənmədilər, dost-tanışlarını da abunəçi etmək üçün blanklar götürdülər.

Tələbələrin uğurlu çıxışı bizi daha da ruhlandırdı. Elə gün olurdu bir-birindən 20-30 kilometr aralıda olan yaşayış məntəqələrində mitinqlər təşkil edirdik. Sovet hökuməti 70 il nə qədər təzyiqlə göstərdisə nehrəmli qadınlara çadrasını atdırma bilmədi. Bura mühafizəkar bir kənd kimi ad çıxarmışdı. Çoxları qızların çıxış edəcəyi bir mitinqi Nehrəmdə keçirə biləcəyimizə şübhə ilə yanaşırdı. Amma əksinə oldu. Kənddəki “Aşkarlıq” klubunun adı altında meydanda böyük bir mitinq keçirdik. Adamlar Ejerin və Tudoranın çıxışlarını böyük maraq və heyratla dinləyirdilər. Çoxları Altaylıların, Qaqauzların üzünü ilk

dəfə görür, səslərini ilk dəfə eşidir, onların danışqlarını tərcüməsiz başa düşdüklərinə sevinirdilər.

Xanağada, Bənənyarda, Yayıcıda, Şahbuzda, Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda keçirilən görüşlər də uğurlu oldu.

Görüşlər həmişə öncədən planlaşdırıldığı kimi keçmirdi. Bəzən az qalırdı pozulsun. Mitinqlərin birində Tudoranın çıxışından sonra yaşlı bir kişi: “Qızım Azərbaycanı bu qədər sevirənsə gəl səni oğlanlarımdan birinə alım?”—dedi. Bir anlıq çaşıb qaldıq. Tudora neyləyəcək? Ağlayacaq, küsüb gedəcək, kobud bir cavab qaytaracaq, yoxsa?.. 18 yaşlı qızın bunları etməsi təbii idi. Hansı biri olsaydı, planlarımız pozulacaqdı. Lap toplantıları keçirsək də istədiyimiz nəticəni ala bilməyəcəkdik.

Tudoranın şuxluqla dediyi: *“Niyə getmirəm?! Gedərəm. Azərbaycanlılar yeddi milyon, Qaqauzlar 200 min. Oğlunuzu verin aparım Qaqauza. Qoy Qaqauzlar olsun iki yüz min bir nəfər!* – sözləri qəhqəhələr və alqışlarla qarşılandı. Elə bil üstümdən dağ götürüldü.

Bənənyar kəndində tərənin üstündəki çayxanada, açıq havada keçirdiyimiz toplantıdan sonra Rza İbrahim oğlu bizi evlərinə dəvət etdi. Xalq hərəkətindən tanıdığım Rza müəllimin evində bir neçə dəfə olmuşdum. Dindar bir ailəydi. Atasını, qardaşları da mənə tanıyırdı. Kəndin qadınları çayxanaya, mitinqə gəlməsələr də orada gedən söhbətlərdən xəbər tutmuşdular. Rza müəllimin qohumları və qonşuları Qaqauz qızı görmək üçün onlara gəlmişdilər. Tudoranın qucaqlayıb öpür, danışdırıb səsini-söhbətini eşitmək istəyirdilər.

Rza müəllimin anası Tudoranı qucaqlayıb öpmək istəyəndə mən zarafatla: “Bax ha, demə Əli demədi. Bu qız xristiandır!” – dedim. O da sanki mənə acıq vermiş kimi Tudoranın daha çox əzizləyərək hər iki üzündən öpdü: “Bunun harası xristiandı? Görmürəm, özümünküdü!”

Xanağa kəndində də buna bənzər bir hadisə oldu. Mitinqdən sonra tələbək dostum Ələddingilə getdik. Özümü bu ailənin bir üzvü kimi hiss edirdim. Ələddinin anası Fatma xala da olduqca dindar bir müsəlman idi. O da Tudoranı öpmək istəyəndə yenə zarafatımdan qalmadım. Tudoranın xristian olduğunu xatırlatdım. Fatma xala oğlu yaşda olan qonaqların yanında da yaşmağını ağzından çəkmədən həmişəki kimi sakit səsle: “Hər bir müsəlmanın borcudu öz dindaşlarına deyil, başqa dindən olanlara da qayğı və məhəbbət göstərsin. Onlar da dinimizin gözəlliyini görüb islama iman gətirsinlər” – dedi.

Əlincə çayının sahilində, Əlincə qalasının yanında yerləşən Xanağa kəndi yalnız tarixi abidələri, gözəl mənzərəsi ilə deyil, həm də sakinlərinin səmimiyyəti, xoş münasibəti ilə hamını özünə çəkirdi. Heç bir turist təşkilatı, qonaq qarşılama müəssisəsi olmasa da hər il yüzlərlə insan bu yerlərə ziyarətə gəlirdi. Onların qulluğunda isə Xanağa kəndinin sakinləri dururdular. Təmənnəsiz əllərindən gələn yardımı əsirgəmərdilər.

Həmişə bu evə çoxlu qonaq gətirməyimə evdəkilər alışmışdılar. Heç bir vəzifə bölgüsü aparmadan, kiməsə tapşırımadan tələbələri tarixi abidələrə, qalaya, bulaqlara, çay kənarına gəzməyə apardılar. Kənd sakinlərinin “Şıxın qərbi” adlandırdıqları, dövrü mətbuatda isə hürufizmin banisi Nəiminin qəbri kimi tanınan Xanəgah kompleksinin

gözəlliyi, Əlincə qalasının əzəməti, dağ çayının gurultusu Tudoranı heyrətə salmışdı. Göz açıb gördüyü düzənlik və alçaq təpəli, az sulu Bucaq çölündən sonra Naxçıvanın sərt təbiəti, torpağın bağırını yarıb göylərə ucalan nəhəng daşların yaratdığı dağlar, bu dağların min bir rəngi, dağların, təpələrin, çöllərin kasıb bitki örtüyü qarşısında dərələrdəki, çay boyundakı yaşıllıqların, bağ-bağçanın, çəmənlərin əlvanlığı onu heyran etmişdi. İllər keçəndən sonra mənə göndərdiyi şeirlərinin birində bu heyranlığı belə gördüm:

*Müəllim, bən Azərbaycan dediyən,
Yaş yerinə kan akar, kan.
Bülbül aalêêr ağac tepesinde
Derdini ondan başqa kimdir soran*

*Müəllim, ben Azərbaycan dediyən,
Gözüm önünde diziler Naxçıvan,
Çayxana məclisi, Nehrəm göyündə
O ixtiyar, ağsaqqalı sorguya tutan.*

*Yılanlı⁹ dağın vatizli¹⁰ sular yetegində
Çıvırlığa¹¹ səslə uşaqlar suda çırpınan
Yalnız içəridə diz çöküb Allahın önündə
Üç kerem gündə o karı namazını qılan.*

⁹ Naxçıvandakı İlanlı dağ

¹⁰ Səfalı

¹¹ Quş kimi cıvır-cıvır ötən

*Müəllim, ben Azərbaycan dediyən
Tanklar sürülərdi uşaan üstünə,
Azadlıq uurunda çıldırardı meydan
Mezarlıq heykəl qoyardı ölən gəncinə
Sağ qalanlarsa olardı düşman.*

*Müəllim, bən Azərbaycan dediyən
Çox kiytlar¹² anama qaldı yazılmadan
Bu insanın canını doymazsan met etmee
Yıllarca yazsam da kaplayamaz¹³ dastan.*

Tudoranın bu şeiri yazması üçün azı beş il keçməsi lazım imiş. Amma həmin günlərdə Qaqauz qəzetlərində Azərbaycanda gördükləri haqda məqalə yazırdı. Hər yerdə Qaqauzlara, Türklüyə böyük bir məhəbbət görmüşdü. Asəfkəf adlanan dağdakı mağaranı ziyarət edərkən oradakı parça qırıqları bağlanmış dağdağan ağacını görəndə Ejerin necə heyrtləndiyinin şahidi olmuşdu. Şamançılıq, dağ kultuna, ağac kultuna, ata ruhuna inanların Azərbaycandakı izlərinin Altaydakı oxşarları ilə bağlı diskussiyalarda iştirak etmişdi. Naxçıvan Pedaqoji İnstitutunun tələbə qızları ilə gecə səhərə kimi söhbət etmiş, Qarabulağı, Ordubadı gəzmişdi.

Bir sözlə, Naxçıvandan tamam başqa bir ruhda geri dönmüşdü. Həmin günlərdə yalnız mitinq keçirdiyimiz Naxçıvan şəhərində, Nehrəm, Yayıcı, Bənənyar və b.

¹² Kağızlar, məktublar (Azərbaycanda gedən milli azadlıq mübarizəsində tökülən qanların təsvirilə bağlı yazıb, lakin anasına göndərməyə cəhd etmədiyi məktublara işarədir).

¹³ Qapanmaz, başa çatmaz.

kəndlərdə deyil, çox yerdə Qaqauzlardan, Altaylardan, bir sözlə Türk xalqlarından söhbət gedirdi. 150 ildən çox Rusiya imperiyasının tərkibində yaşasaq da insanlarda elə bil soydaşlarına, soyköklərinə maraq indi oyanmışdı. Naxçıvanda “Ana sözü” qəzetinə abunə yazılanların sayı az qala Moldova respublikasındakı abunəçilərin sayı qədər olmuşdu. Hətta Naxçıvanda gənclərdən Tudoraya vurulanlar, şeir qoşanlar, arxasınca Bakıya gələnələr də oldu. İstədiyimizə nail olmuşduq. Durgunluğa son qoyulmuşdu. Hər yerdə diskussiyalar gedirdi. Marağa görə klublar xalq cəbhəsinin dayaq dəstələrinə çevrilir, yeni dayaq dəstələri yaradılır, mitinqlərə ciddi hazırlıq görülür, təşkilatlar formalaşırdı.

1989-cu ilin dekabrın 4-8-də Zağlubada keçirilən “Xəzər-89” formunda Tudora çəkinə-çəkinə iştirak etmirdi. Özünü toplantının bərabərhüquqlu üzvü kimi aparırdı. Qaqauz şairi, “Ana sözü” qəzetinin redaktoru Todor Zanetlə də şəxsi tanışlığımızın səbəbkarı Tudora oldu. Naxçıvanda onu səbirsizliklə gözlədiklərini söyləyəndə Todur Zanet dərinədən ah çəkib: “Of... Necə Naxçıvana getmək istərdim. Heyif ki, vaxt yoxdu. Tez geri qayıtmalıyam. Vacib işimiz var. Mütləq Naxçıvana gələcəm” dedi və mənim kimi tanıyıb üzünü görmədiyini Arif Ağasoya (əcəl Arif bəyi vaxtsız haqladı. Onlar görüşə bilmədilər) salam göndərdi.

Tudora Arnautun da burada Krımdan, Qazaxıstandan, Kazandan və b. bölgələrdən gəlmiş Türklərlə tanış oldu. “Xəzər-89” formunu xatırlayanda deyir: “İlk dəfə idi Türk xalqlarının bir araya gəlib ortaq dil, ortaq ədəbiyyat, soykökə qayıdış məsələlərini müzakirə etdikləri toplantıda

iştirak edirdim. Sonralar belə toplantılara çox qatıldım. Daha çoxsaylı, daha geniş, özümün də daha fəal iştirak etdiyim toplantılara. Amma Zuğulbada keçirilən “Xəzər-89” ömür yolumu müəyyənləşdirməkdə mənə güclü təsir göstərdi.”

Tudora ilə sonralar tez-tez görüşməli oldum. Bir ara “Yurd”un üzvlərinin və Türkçülərin bir çoxu ondan soyudular. Tudoranın “Mən Qaqauzam, Türk deyiləm!” söyləməsi də çoxlarını qızdıırırdı. Belələrinə: “Ona qızmayın, yardım edin oxusun, öyrəsin. Qaqauzun tarixini, soykökünü öyrənəndən sonra hamımızdan çox o qürurla Türk olduğunu söyləyəcək” – deyirdim.

Ailəməzə alışıdı. Bizimlə birlikdə dostlarımızın evinə qonaq getməyi çox sevirdi. Getdiyi yerdə də özünü sevdire bilirdi. Şirin danışığı, incə yumoru ilə diqqəti özünə çəkə bilirdi. Bir dəfə qonaq getdiyimiz evdə xanımlar söhbət zamanı “biz müsəlmanlar beləyik, biz müsəlmanlar eləyik” – deyə gileylənirlərmiş. Bundan xoşlanmayan Tudora nəzakət naminə susub durmuş. Xanımım da həmin sözü təkrarlayanda: “Annaciyim, müsəlmançılıq neyləsin, xristianlıq neyləsin?! Ora gedirəm xristianlıqdan şikayət eşidirəm, bura gəlirəm müsəlmançılıqdan. Bir görmədim işinizin düz getməməsinin günahını özünüzdə axtarasınız” – deyə Tudora cavab verdi. Onun bu cavabı hamımızın gülüşünə səbəb oldu.

Çox şeyə maraq göstərər, ona öz münasibətini bildirərdi. Tudoranın başına gəlmiş bir hadisəni danışım. Yasamalda ¹⁴ Mehman adlı bir falçı məşhurlaşmışdı.

¹⁴ Bakıda məhəllə.

Qəbuluna düşmək üçün neçə saat növbəyə durmaq lazım gəlirmiş. Yataqxanada, universitetdə qızlar bu falçının bacarığından çox danışırmışlar. Bir gün otaqdan Tudoranın pulunu və Qaqauz tələbələrinin onun otağına yığdığı əşyaları oğurlayırlar. Qızlar təkidlə onu falçının yanına göndərirlər. Mehman onun Qaqauz olduğunu öncə bilmir. Çox tərif deyir, könlünü alır, prezident seçiləcəyini söyləyir. Tudora da: “Haranın prezidenti seçiləcəm, Qaqauzistanın, yoxsa Azərbaycanın?” – deyə xəbər alır. Falçı səhvini düzəltmək üçün “Əlbəttə Polşanın yanındakı Qaqauzstanın!” – deyir.

Tudora görür falçı coğrafiyadan da bir şey bilmir. Verdiyi pulu geri almaq üçün: “Mən buraya prezident seçilməyimi bilməyə gəlməmişəm, pulumu tapmağa gəlmişəm” – deyir. Falçı da: “Apar məni qaldığın binanın qarşısına, məsafə yaxın olsun. Oradakı adamlardan pulunu kim oğurladığını söyləyim” – deyir. Tudora göyə işarə ilə: “Necə olur belə uzaq məsafədən xəbər tutursan, amma burdan 1000-2000 metr aralıdakı yataqxanadan xəbər tuta bilmirsən?” – deyir. Bu hadisədən sonra Tudora Aydın imzası ilə “525-ci qəzet”də Naxçıvanın məşhur adamların vətəni olduğunu, onlar elmdə, ədəbiyyatda olduğu kimi, fırlıdaqçılıqda da mahir olduqlarını incə bir yumorla oxucuya çatdırdı. Bununla da Mehmanın “bazarı” bağlandı.

Biz istəyirdik o Azərbaycanı yalnız kitablardan oxumaqla tanımasın. Azərbaycan ailələrini, onların məişətini, psixologiyasını özü görüb öyrənsin. Azərbaycan musiqisindən də, kinosundan da, operasından da, mətbəxindən də xəbərdar olsun. Bütün bunlar heç də asan

olmurdu. Bəzən inciyib-küsürdü, bir xeyli keçəndən sonra barışırdı.

Onunla ədəbiyyat, şeir mövzusunda söhbətlərimiz xüsusən gərgin keçirdi. Şeirlərimizdəki ərəb, fars tərkibləri onu lap təbdən çıxarırdı. Aşiq şeirimizdəki janr əlvanlığına formalizm kimi baxırdı. Mən də məcbur qalıb dodaqdəyməz, cığalı tənris, tənris, gözəlləmə və s. az qala misra-misra oxuyub izah edirdim. Bəzən “Koroğlu”, “Əsli-Kərəm”, “Aşiq Qərib” və s. dastanları bütöv oxuyub izah etməli olurdum.

Bir mövzunu tam anlamayana kimi ona qarşı qətiyyətlə muqavimət göstərirdi. Anlayandan sonra isə onun ən coşğun təbliğatçısına çevrilirdi. Dodaqdəyməzi formalizm adlandıran Tudora Qaqauzlar arasında ilk dodaqdəyməz, xoyrat, darayaqlı yazan oldu. Özü də öyrəndiklərini təkrarlamaqla kifayətlənmirdi, ona yaradıcı yanaşırdı. Məs.: Azərbaycan şeirində dodaqdəyməzlər əsasən on bir hecalı, qoşma formasındadı. Tudora isə səkkiz hecalı gəraylı qəlibindədi.

*Səsin canın yanêêr atəş
Sizdə səssiz qalêr tək səs,
Çiçəklərə sener kaşın
Nereye gitti, qız qardaşın?*

*Elde qaldı sarı çiçək
Ah çekersin, gələcək.
Gecənin yarısı, qışın
Nereye getdi, qız qardaşın?*

*...Al yananı serin cizeer
Sancılar kanına dalêêr,
Ah, aldatdı sanki acın
Gəlin getdi, qız qardaşın.*

Özündən kiçik bacısının ərə getməsindən doğan bu şeirdə kədər qarışıq bir sevinc var.

Onun İrak Türkmanlarının xoyratlarının təsiri ilə yaratdığı şeirlər də Qaqauz ədəbiyyatında yeni idi.

*Qazayaq
Çəsmə dolu Qazayaq.
Yarimin sofrasında
Beni bekleer qaz ayaq.*

*Beşalma
Gecə yıldız Beşalma
Yarim öpüş yerinə
Verdi bana beş alma.*

*Qomrat
Hodul bakişlı Qomrat.
Gəl qaçqın¹⁵ nazlı yarım.
Yolda bekleer qomur at.*

Qaqauz göylərinə qoşulmuş bu xoyratlar indi xalq mahnısı kimi ağızdan-ağıza gəzir.

¹⁵ Qaqauzlar qoşulub qaçan qıza qaçqın deyirlər.

Mahnı sarıdan Tudoranın bəxti gətirib. Hələ orta məktəbdə oxuduğu illərdə yazdığı bir şeir “Bəyaz güllər” şeiri qısa müddətdə dillər əzbəri olub, xalq mahnısı kimi oxunmuşdu. “Ah, anacığım” şeirinə Qaqauz bəstəçisi Mihail Kolsa mahnı qoşub. Azərbaycanlı bəstəçi Müsəvvər Əsgəroğlunun Tudoranın sözlərinə yazdığı “Canım boş, kefim sərxoş” mahnısı isə televiziya və radioda səsləndirilib.

Sovetlər Birliyində gənclərin əsərlərinin çap olunması adətən problemə çevrilirdi. Bunda da Tudoranın bəxti gətirmişdi. Şeirləri, məqalələri toplumlarda, qəzet və dərgilərdə çap olunur, radio və televiziya verilir. Özü də həmişə maraqla qarşılanırdı.

Universitetdə onlara Türkiyə ədəbiyyatı keçirdilər. Biz isə istəyirdik onlar Azərbaycan, Özbək, Qazax, Tatar, Uyğur və b. Türk xalqlarının ədəbiyyatından xəbərdar olsunlar. Çətin də olsa istəyimizə nail olduq. Son kursda oxuyanda “Azərbaycan, Türkiyə və Qaqauz Türklərinin dördlükləri: “Mani və bayatılar arasındakı oxşarlıqlar” mövzusunda diplom işi yazmaq istədi. Dedilər: “Plana saldıığımız mövzulardan, yaxud da yalnız Türkiyə ədəbiyyatından hər hansı bir mövzuda diplom işi yazsa bilərsən”.

Tudora inadı sayəsində istədiyi mövzuda diplom işi yazmağa nail oldu. Diplom işinin mövzusunda etiraz edən müəllimləri nəticədə “əla” yazmaqla onun axtarıqlarını yüksək qiymətləndirdilər. Bundan necə ruhlandırsa Türkiyədə oxuyarkən araşdırmalarını həmin yöndə apardı.

Şəkildə soldan Tudora Arnaut, Əbülfəz Elçibəy, Əzizə Şamil, Əli Şamil. 1999-cu ilin dekabrı. Elçibəyin Cıdır meydanının yanındakı kirayə qaldığı evdə.

1993-cü ilin yayında M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsinin Türk dili tərcüməçiliyi bölümünü əla qiymətlərlə başa vuran Tudora İvan qızı Arnaut vətəninə getdi. İki aydan sonra işə geri döndü. Bakının durumundan xəbərdardı. Çoxları Xalq Cəbhəsinin qərargahı olan küçədən keçməyə cürət etməyəndə o tez-tez gəlir, verilən tapşırıqları vaxtında yerinə yetirirdi. Bir sözlə, bacardığı işin qulpundan yapışırdı. Hər şey gözləri qarşısında baş versə də təhsilini davam etdirmək, ictimai-siyasi işlərdə bişmək istəyirdi. Buna imkanımız yox idi.

Tudora vətəninə döndükdən sonra yenidən Azərbaycana döndü. Qaqauz Yeri Başqanı Stepan Topal ona Bakıdakı Ali Diplomatiya Məktəbində oxumaq üçün göndəriş vermişdi. Azərbaycandakı hakimiyyət dəyişikliyi

Türk xalqlarına münasibətə də bir soyuqluq gətirmişdi. Türk xalqlarından oxumağa tələbə gətirilməsi demək olar durdurulmuşdu. Hakimiyyətdəkilər onun gətirdiyi göndərişə əhəmiyyət vermədilər. Buna görə də o bir-iki ay Bakıda işləyəndən sonra onu Ankaraya yola saldıq.

Dolmuşdu. Bir himə bənd idi ki, ağlasın. Bakıdan getmək istəmirdi. Könlünü almaq üçün: – “Nə oldu, Bakıya gələndə də ağlayırdın, indi gedəndə də ağlayırsan? – dedim. Özünü ələ alıb güldü. Onu yola salanlarda xoş ovqat oymatmaq üçün Bakıya gəlişini xatırladı:

– Bizi Bakıya yola salanda bərk-bərk tapşurdılar: “Rusca danışmayan. Qoy yabançı olduğunuzu bilməsinlər. Kişilərə, cavan oğlanlara yaxınlaşıb heç nə xəbər almayın. Sizi alıb dağlara qaçarlar. Xüsusən saqqallılardan qorxun. Çətinliklə üzləşəndə, çıxılmaz vəziyyətə düşəndə, haranısa xəbər almaq lazım gələndə yaşlı qadınlara yaxınlaşın”.

Bu məsləhəti verənlər savadsız kəndlilər deyildi. Ali təhsilli, elmi dərəcəsi olan, bir sözlə, cəmiyyətdə müəyyən mövqə tutmuş adamlar idi. Onlar hələ də Qafqaz haqqında Puşkinin, Lermontovun yazdıqlarının və ağızdan-ağıza gəzən şayiələrin təsiri altında idilər.

“Bakıda uçakdan endik. Külək amanımızı kəsirdi. Bilmirdik əllərimizlə yubkamızın ətəyini tutaq, yoxsa çantalarımızı götürək. Bu zaman orta yaşlı, saqqallı bir kişi yaxınlaşıb yardım etmək istədi. Necə qorxduq!.. Düşündük ki, gəlişimizdən nə tez xəbər tutdular. Çox çətinliklə qaçıb avtobusa mindik. Sürücü bizi metronun Əzizbəyov stansiyasının yanında endirdi. Stansiyanı əlilə göstərüb: “Burada metroya minin, Elmlər Akademiyasında çıxın. Ora universitetə yaxındı” – dedi. Yaxşı ki, həmin vaxt Bakıda

ali məktəblərin biri universitet adlanırdı. Yoxsa həmin gün getmək istədiyimiz yerə çətin çata bilərdik.

Keçiddən 4-5 dəfə o tərəfə, bu tərəfə keçdik. Metronu tapa bilmirdik. Nə metro görmüşdük, nə də haqqında aydın təsəvvürümüz vardı. Tapşırığa əməl etməyə çalışır, heç kimdən heç nə xəbər almırdıq. Yorulub əldən düşəndən sonra məcbur qalıb bir qadına müraciət etdik. O, bizə metroya enib qatara minməkdə yardımçı oldu. Qatara minəndə Katya qapının arasında qaldı.

Elmlər Akademiyası dayanacağında bir qadından universitetə necə getmək lazım gəldiyini xəbər aldığımız qadın nə dediyimizi anlamadı. Bir dəliqanlıya bizə yardımçı olmağı tapşırırdı. Oğlan yaxınlaşıb haraya getmək istədiyimizi xəbər alanda yol çantalarını götürüb perron boyu qaçmağa başladıq. Oğlan gah Azərbaycan Türkcəsində, gah Rusca xəbər alsa da, qorxumuzdan cavab vermək istəmirdik. Elə bilirdik cavab versək, bizi alıb dağlara qaçıracıqlar.

Oğlanın təkidindən sonra universitetə gedəcəyimizi bildirdik. Qorxumuzdan Qaqauz olduğumuzu demədik. O, bizə yardımçı oldu. Sənəd qəbulunun sonuncu günü işin axırında universitetə çatdıq. Bizim gələcəyimizdən xəbərdar idilər. Yubansalar da, öncə bizi çaya, şirniyyata qonaq etdilər. Sonra da sənədlərimizi yoxlayıb imtahanlara buraxılış vərəqəsi verdilər. Elə həmin gün gətirib bizə qızlar yataqxanasında yer verdilər. Tətil vaxtıydı, yataqxanada təmir gedirdi. Bizə kimya fakültəsində oxuyan, istehsalat təcrübəsində olduqlarına görə evlərinə getməmiş qəbələli qızların otağında yer verdilər.

Qızlar bizi çox mehribanlıqla qarşıladılar. Bir aydan sonra əlimizə tələbə bileti alanda xarici tələbələrin yataqxanasında bizə də yer ayırdılar. Biz oraya getməyib qızlarla birlikdə qalmaq istədiyimizi bildirdik. Məsələ böyüdü. Prorektor işə qarışdı. Bizi inandırmağa çalışdı ki, xarici tələbələr üçün tikilmiş yataqxana daha yaxşıdır. Biz isə göz yaşı axıdaraq dostlaşdığımız otaq yoldaşlarımızdan ayrılmaq istəmədik.

Bu hərəkatimiz sonralar özümüzə də gülməli gəlirdi. Azərbaycanlılardan qorxmağımız hara, bir ay sonra onlar üçün ağlamağımız hara!”

Tudora cəmi bir ay sonra otaq yoldaşları üçün ağlayırdı. Beş il sonra isə yazdığı məktublarında, şeirlərində Azərbaycan üçün ağlayırdı.

Universitetdə proqram da, mənəcə, düzgün qurulmamışdı. Sovetlərin hakimiyyəti illərində xarici ölkələrdən gəlib oxuyan tələbələr üçün xüsusi proqram hazırlanmışdı. Buraya elm öyrənməklə yanaşı, sosializm sisteminə, “Sovet mədəniyyəti” adı altında Rus mədəniyyətinə məhəbbət aşılanırdı. Acınacaqlı burası idi ki, Sovetlər Birliyi dağılmış, respublikalar öz müstəqilliklərini elan etmişdilər. Amma sistem hələ də yaşayırdı. Azərbaycanda təhsil alan xarici tələbələrə Azərbaycanşünaslıq tədris edilmirdi. Onlar beş il burada yaşayırdı, burada oxuyurdular. Ancaq Azərbaycan haqqında sistemli məlumat əldə edə bilmirdilər. Onlar adətən Rus bölmələrində oxuyurdular. Bu bölmələrdə oxuyan tələbələrin, dərs deyən müəllimlərin bir çoxu milli dəyərlərdən xəbərsiz idi.

Tudora Türkiyəyə gedəndən bir il sonra “Qaqauzam, Bucaqdır yerim” adlı kitabını çap etdirdi. Ankaradakı “Ocaq” yayınlarnın basdığı bu kitabda şeirlər Qaqauzca verilmiş, hər səhifənin sonunda Türkiyədə anlanılması çətin olan sözlərin qarşılığı verilmişdi. Kitaba İ.Nasrattin oğlunun yazdığı ön sözdə Qaqauz şairlərinin adı sadalandıqdan sonra: “Bunlar arasında ən çox ilgi görəən və diqqəti çəkəni Tudora Arnautdur... Adı keçən şairlərin ən gənci olmasına rəğməən, milli duyğuları ən güclü olanıdır. Bu duyğuların gelişmesində beş yıldan fazla bir süre Azərbaycan`da yaşamış olmasının da rolü böyüktü... 30 temmuz 1993 tarihinde Gagauzstan`ın Çadır kentinde düzenlenen “Gagauz Ana Dili Bayramı”nda Tudorka`yı görmək, tanımək ve kendi sesinden şiirlerini dinlemek fırsatını buldum. O bayramda okunan tek milli şiir onundu” – diyor.

Azərbaycanı öyrənməsi, milli duyğuların gelişməsi heç də asan olmamışdı. Azərbaycanın bir-birinə yaxın bölgələri arasında danışıqda fərqlər var. O ki, qala Qaqauz Türkcəsilə Azərbaycan Türkcəsinə. Bu fərqlər bəzən anlaşılmazlıq yaradırdı. Eyni dil olduğunu düşünüb tez-tez danışıqda bu anlaşılmazlıq özünü daha qabarıq büruzə verirdi.

Bakıda ilk günlər avtobusa minəndə adamların şoferə “saxla, düşürəm” deməsi onu bərk çaşdırmışdı. “Saxla” Qaqauzlarda gizlət, “düşürəm” isə yıxılıram anlamında işlədilir. Yaxud da: Bir dəfə universitetin mühasibatlığına gedərək:

- Sabir müəllim nerədə? – deyə xəbər alır.
- Xəstədir – deyirlər. Tudora:

—Yatalaqdı? – deyə xəbər alanda otaqdakılar həyacanla və qəzəblə: “Allah eləməsin!” – deyirlər. Tudora isə onların narahatlığına fikir verməyərək: “Sabir müəllim və vaxt alışar?” – deyəndə otaqdakılar Qaqauz Türkcəsi ilə Azərbaycan Türkcəsi arasında fərqdən belə gülməli söhbət yarandığını görərək: “Qızım, hələ od verməmişik. Od verəndə Sabir müəllim alışıcaq?” – deyirlər. Tudora yanlış anlaşılan sözlər söylədiyini bilib üzrxahlıq edir. Qaqauzlar yataq xəstəsinə “yatalaq”, sağalmağa isə “alışmaq” deyirlər.

O, Ankarada Qazi Universitetinin Fən Ədəbiyyat Fakültəsində magistr təhsili aldı. Orada oxuduğu illərdə yalnız Türkiyədə deyil, Rumıniyada, Makedoniyada və b. bölgələrdə keçirilən elmi konfranslara, simpoziumlara, qurultaylara qatıldı. Mövzusu da həmişə dünyada sayı 300 min olmayan Qaqauzlardan oldu. Türkiyə “Qaqauzlarda Nəsrəddin Xoca”, “Qaqauzlarda düyün adətləri”, “Qaqauzlarda ilk yaz bayramı” və b. araşdırmalarını çap etdirdi, “Qafqaz lətifələri” kitabını nəşrə hazırladı.

Tudoradan sonra Bakıya 50-ə yaxın Qaqauz oxumağa gəldi. İçərilərində şairlər də vardı. Amma heç biri onun qədər tanınmadı. Yerliləri onun başına çox oyun açıldılar. Hamısına dözürdü. Oğlanlar döyüləndə Tudora məsələni araşdırmağa gedirdi, qızlar yataqxanada yer ala bilməyəndə yenə Tudora gedirdi. Kəsiri qalana kömək lazım gələndə Tudora meydana atılırdı. Yerlilərinin nöqsanlarını görür, ondan insanfəsizcasına sui-istifadə etdiklərini duyur, ancaq bunu büruzə vermir, geri də çəkilmirdi.

Onun bu səmimiyyətindən yalnız Qaqauzlar deyil, azərbaycanlılar, əfqanlar da sui-istifadə edirdilər.

Xətrini çox istədiyi, otağına dəvət edib birlikdə tikəsini böldüyü Cəlilabadlı Müşfiq pulunu oğurlayıbmış. Amma Tudora Müşfiqdən şübhələnməmişdi. Sonra Tudoranın otağından, eləcə də qonşu otaqlardan əşyaları oğurlayıb satanda polis Müşfiqi yaxalamışdı. Müstəntiq Tudoranı da zərərçəkən qismində dindirib cinayət işi açmaq istəyirdi. O isə bunu etmədi. Mən səbəbini ondan xəbər alanda: “Müəllim, Azərbaycanda onlarla adam mənə yaxşılıq edib. Bu yaxşılıqların qarşısında Müşfiqin vurduğu zərər çox kiçikdi. Bu kiçik zərəərə görə bir azərbaycanlı gəncinin həbs edilməsini istəmirəm” – dedi.

Yalnız bu deyildi. Bütün varlığı ilə Azərbaycana bağlıydı. Qətiyyətlə deyə bilərəm ki, Qaqauzstanlı bu qız bir çox azərbaycanlılardan daha çox azərbaycansevər idi. 1990-cı ilin 20 Yanvar qırğını zamanı hərbiçilərin təqibindən yaxa qurtarmaq üçün azərbaycanlı tələbə oğlanlar xarici tələbələr yaşayan yataqxanaya girirlər. Əllərindəki ağır bağlamaları Tudoraya verib gizlətməsini xahiş edirlər. O, bağlamaları öz otağında gizlətməkdən başqa yol tapmır.

Bir azdan hərbiçilər yataqxanada axtarış aparmağa gəlirlər. Vəziyyətin gərginləşdiyini görən Tudora qırmızı cildi üzərinə “Qadın komitəsi” yazılmış vəsiqəsini göstərir, xristian olduğunu söyləyir və onlara yardımçı olmaq istədiyini bildirir. Zabitin diribaş qızdan xoşu gəlir. Onun yardımıyla otaqları ciddi axtarırlar. Öz otağına çatanda qapını açıb: “Bu da mənim otağım, xahiş edirəm buranı da yoxlayın” deyir. Onun qətiyyətli hərəkəti hərbiçiləri çaşdırır. Ona inandıqlarını söyləyib otağını yoxlamırlar. Bir neçə gün sonra cavanlar gəlib qoyduqları əşyaları aparırlar.

Yataqxanada yaşayanlar Tudoranı hərbiçilərin qabağına düşüb otaqları yoxlayan görmüşdü. Yalnız üç nəfər onun nəyi gizlətdiyini, necə böyük riskə getdiyini bilirdi. Bu risk ona baha başa gəldi. Üstündən 3-4 il keçsə də, gecələr sayaqlayır, diksinir, qəflətən toxunanda, səsləyəndə bərk qorxurdu. Biz Bakıya köçəndən sonra xanımım onu həkimə aparmalı oldu.

Tudora Bakı qırğınına “19 yanvar – qış ayı” şeirində belə təsvir edir:

Unutmaa isteerem o günü.

Kan gölcük, gölcük

Karanfillerin kokusunu,

Kimin bəterinə öldük?

Açan Türkü sesi işiderim,

Sanerim o “meydan!” baarer,

Gece uykumda dua ederem

Ölüler mezarlaa çaarer...

Qazi Universitetindən bir müəllim Naxçıvana elmi konfransa gəlir. Qonaq olduğuna görə onun şərəfinə çox məclislər qurulur. Geri dönəndən sonra auditoriyada deyir: “Azərbaycanda savaşı getsə də, onların başı yeyib-içməkdən ayılırmı. Bilmək olmur bu qədər paranı nerədən əldə edirlər”.

Auditoriyada azərbaycanlı tələbələr olsa da, susurlar Tudora orada yoxmuş. Dərsə gələndə ona: “Sənin tərifiyəyin Azərbaycan haqqında xocamız çox kötü sözlər söylədi” deyirlər. O öncə azərbaycanlı oğlanlara acıqlanır. Sonra müəllimin növbəti dərində onunla mübahisəyə girir.

“onların evində bir tikə əkməkləri olmasa belə, qonaq olduğunuza görə qonşudan da olsa tapıb sizi yedirib-icirərlər. Bir zamanlar Rusiyadan Azərbaycana gələnlər də sizin kimi qonuşurdular. Siz Türklə Rusun onda nə farkı var?” – deyərək xəbər alır.

Müəllim Azərbaycanda çox qısa bir sürə olduğunu, yanlışığa yol verə biləcəyini söyləyib üzr istəyir.

Tudora 1987-ci ildə Qaqauz alimləri ilə birgə öz Vətəninə kəndləri gəzmiş, etnoqrafik materiallar toplanmasında iştirak etmişdi. Yana-yana Zaporozhye ətrafındakı Qaqauz kəndlərinin necə Ruslaşdırıldığından söhbət açır.

Rusiyanın güneyə doğru sərhədlərini genişləndirməsi Qaqauzlara nə qədər zərbə vurmuşdursa, İkinci Dünya savaşı bunu daha da gücləndirmişdi. Qaqauzlar yaşayan bölgələr Ukrayna, Moldova, Rumıniya, Bolqarıstan arasında bölündü. 1946-cı ildə “sosializmə müqavimət göstərirlər” deyərək onlarca Qaqauzu güllələdilər, onlarca ailəni sürgün etdilər. 100 nəfərə yaxın Qaqauz da Azərbaycana sürgün edildi. 1956-cı ildə bütün günahlar Stalinin boynuna yıxılaraq, sürgün olunanların bir qisminə vətənə dönməyə icazə verdilər. Qaqauzların əksəriyyəti geri qayıtsa da, Azərbaycanda, Quzey Qafqazda, Qazaxıstanda məskunlaşıb qalanlar da az olmadı.

Rusiya Qaqauzları xristian olduqlarına görə yeni bölgədə yerləşdirdi. Dini birliyə görə onlardan dayaq kimi istifadə etməyə çalışdı. Xalqı öz kökündən ayırmaq üçün çox çabalar göstərdi. Bütün bu ciddi-cəhdədən sonra dünyaya gələn körpələr böyüyüb şair olanda yazdılar:

*Günəş, torpaq, tütün zehiri
Tozdan görünmer babanın gözleri.
Sürer puluu insanın kaderi
Ben bu toprakda duudum
Bu Vatan benim.*

Yaxud:

*Karlar çözülsün daalardan
Türk xalqı çaarar cəngə
Kurtar kəndini saarlardan
Altay ateşi yaner seninnən.*

Və yaxud:

*Kim dedi ki, cansızız
O insan büük pişmannıkta
Biz Türküz birləştik.
Yolumuz qaavi hem düümük ta.*

Qaqauzlar toplu halda Moldovada yaşayırlar. Tudora isə Ukrayna Respublikasının Belqrad rayonunun Dimitrovka kəndində 1970-ci il sentyabrın 6-da anadan olub. Yalnız Dimitrovka deyil, rayonun bir neçə kəndində Qaqauzlar tam, Odessa şəhəri ilə Moldova sərhəddində olan bölgənin bir çox kəndində isə Ukrainlərlə, Bolqarlarla qarışıq yaşayırlar.

Biz Tudoranı bilərəkdən zor durumda qoyur, həyatın çətinliklərinə alışdırmağa çalışırıdıq. Dözürdü, öyrənirdi, çıxış yolunu özü tapırdı. Bəzən bunu bizim etdiyimizi biləndə inciyib küsür, sonra yenə barışırdı. Türkiyədə oxuduğu illərdə yüksək hökumət məmurlarına tərəcəçilik

edəndə və b. işlərdə çətinliklərlə qarşılaşıb onu aradan qaldıranda sevincini bölüşdürmək üçün məktublar yazır, minnətdarlığını bildirirdi. Bu məktublارın həcmi adətən böyük olardı.

Maraqlı burasıdır ki, istər Tudora, istərsə də başqa uzaq ünvanlı Türk tələbələr Bakıda mənim xanımımı çox istəsələr də, gedib işə başlayandan sonra məktublarında ona tənə edirdilər. Yazırdılar ki, müəllim (yəni mən) bizə acıqlananda, bizi bir işi görməyə məcbur edəndə niyə bizi müdafiə edirdin. Müəllim bizi nə qədər çox sıxışdırsa, biz bir o qədər çox öyrənər, indi çətin vəziyyətdə qalmazdıq. Xanımımın onların bu giley-güzarından inciməz, onlara zarafatla: “Daha müəllim sizləri döysə də, köməyinizə gəlməyəcəm” yazar, ancaq bu sözündə durmaz, o birilərini müdafiə edərdi.

Tudora məktublarının birində yazır: “Müəllim, Bakıya Altaylı, Qaqauz, Tatar, Uyğur, Qazax kimi gəldik. Çox azımız oradan Türk kimi vətənimizə döndük. Bu gün qürur duyuram ki, mən də o azların sırasındayam.

Universitetdə bizə bəlli proqram üzrə elm öyrətməyə çalışdılar. Siz isə bizlərə özümüzü tanımağı, özümüzü öyrənməyi öyrətdiniz. Bunun üçün çox əziyyət çəkdiniz. Ailələriniz də bizlərə öz məhəbbətləri ilə, səmimiyyətləri ilə insansevərlik öyrətdilər. Təəssüf ki, sizlərin bu məhəbbətini, səmimiyyətini çoxumuz anlamadıq. Uşaqlar sizləri aldadanda, arxanızca hədyanlar danışanda, qayğı və diqqətinizi müxtəlif cür yozanda sizlərə qızırdım. Siz onlara Qurban bayramında qoyun əti verəndə “Biz qoyun əti yeyə bilmirik, donuz əti yeyirik” deyəndə donuz əti almağa pul verərdiniz. Qurban əti ilə şərab içib sizlərə gülərdilər. Mən

yenə onda sizlərə qızardım. İstərdim həmin səhvləri təkrarlamayasınız. Amma siz təkrarlardınız.

Bakıda oxuyanda sufizm haqqında biliyim çox az idi. Türkiyədə bu mövzuda çox oxudum, çox bildim. Sizin də, sizinlə birgə olanların da davranışlarında sufi dərviş davranışını gördüm. SSRİ-də dərvişlik 70 ildi yasaqlanmışdı. Əgər gizli və ya aşkar onlar fəaliyyət göstərsəydilər, yəqin mənə göstərər, bu haqda bilgi verərdiniz.

Müəllimciyim, mənim Qaqauzlarımı qınama, onlara qızma. Yanlışlıq onlarda deyil, onları Bakıya göndərənlərdə oldu. Azərbaycandan uzaqlaşdıqdan, yaşları, təcrübələri artdıqdan sonra onların bir çoxu peşmançılıq çəkəcəklər. Bəziləri isə Azərbaycana nəyə getdiklərini nə biliblər, nə də biləcəklər.

Azərbaycanda oxumağa tələbə gətirəndə onu başqasının ümidinə qoymayın, özünüz seçin. Ali məktəblərdə oxuyan xaricilər üçün yeni proqram hazırlanmasına da nail olun. Azərbaycanın zəhmətlərinə heyfim gəlir. Yalnız Qaqauzlar, Tatarlar deyil, Əfqanlar, Ərəblər, hətta afrikalılar 5 il Bakıda oxusalar da, Azərbaycanı tanımadan gedirlər. Hətta bəziləri Azərbaycanda ali təhsil aldıkları, sənət öyrəndikləri halda, bu ölkəni nifrətlə tərk edirlər”.

Tudora özünün gördüyünü, müşahidə etdiyini yazırdı. O, bütün bunlara mədəniyyətlərin toqquşması, qarşılaşması baxımından yanaşmırdı. Sadələvhüklə nəyi yaxşı bildi onu qəbul edir və yayırdı. Hətta kəndlərindəki kilsənin keşişinə “müsəlmanlar məscidə yuyunub, ətirələnib gəlirlər, bizim kilsələrə gələnlərdən tər və şərab qoxusu gəlir”—demişdi.

Öyrənmək, bilmək həvəsindən istifadə edən müsəlman missionerləri ona İslam dini qəbul etdirməyə dəfələrlə cəhd göstərdilər. Bu mövzuda söhbətimiz olanda “Xalqına, millətinə xidmət etmək istəyirsənsə, onlar hansı dindədirsə sən də o dində olmalısan” deyirdim. Bu bir kəlmə söz onun tərəddüdlərinə son qoydu.

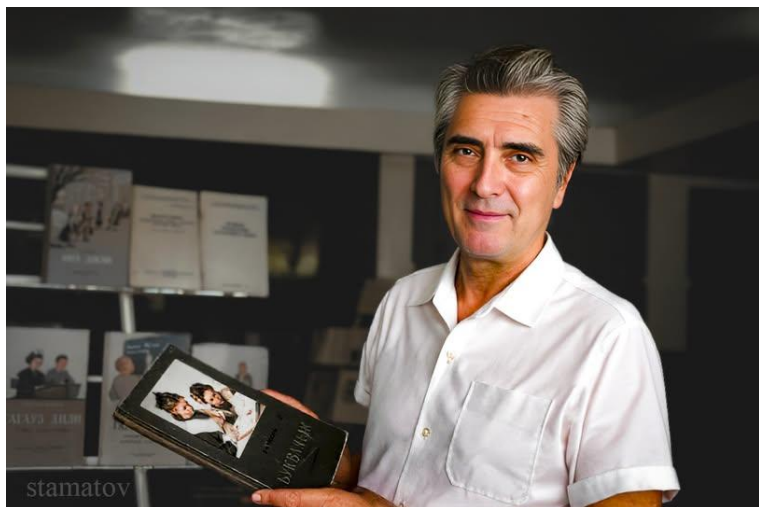
12.05.1996

Məqalə “Tanıdığım insanlar. Birinci kitab” dan (“Sumqayıt” nəşriyyatı, 2000, səh. 83-97) alınmışdır.

P.S. Tudora Arnaut Bakıda təhsilini başa vurduqdan sonra 1993-95-ci illərdə Ankaradakı Gazi Universitetinin Türk Dili və Ədəbiyyatı Fakültəsinin magistraturasında Türk Halk Edebiyyatı bölümündə, 1996-1999-ci illərdə AMEA Folklor İnstitutunun doktoranturasında oxumuşdur. 1999-cu il dekabrın 30 da doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmiş, 2000-ci il yanvarın 7-də filologiya üzrə fəlsəfə doktoru diplomunu alaraq vətəninə dönmüşdür.

İTĞİLƏRİMİZ

TÜRK DÜNYASININ DƏNİZ TANASOĞLU İTKİSİ

Bu günlərdə Qaqauz elindən acı bir xəbər aldım: Dəniz ağa dünyasını dəyişdi!

Bütün Qaqauzlar kimi kilsədə ona Dionis adı qoysalar da, Türk dünyasında böyük də, kiçik də Dəniz ağa kimi tanıyırdı. Çünki özünü bu adla təqdim edir, şeilərini bu imzayla yazırdı. Son illər Bakıya gələ bilmirdi, amma əvvəllər tez-tez gələrdi. Televiziya və radiodakı çıxışları, qəzetlərdəki müsahibələri böyük maraqla qarşılanardı.

Milli oyanış başlayanda əsl ziyalılar güclərini, enerjilərini yalnız bir sahəyə yönəldə bilmirlər. Harada boşluq görürlərsə, orada bir iş görməyə, xalqına o sahədə xeyir verməyə çalışırlar. Dəniz ağanın da yaradıcılığı bu baxımdan çoxsahəli olmuşdur.

İlk yaradıcılığa şeirlə başlamışdı. Sonralar onun adı qarşısında nasir, müğənni, bəstəçi, rejissor, aktyor, alim, ictimai-siyasi xadim sözləri yazılmışdır. Zaman və xalqının düşdüyü vəziyyət onu bu işləri görməyə məcbur etmişdir. 1957-ci ildə ilk Qaqauz əlifbasını yaradan da, ilk Qaqauz romanını yazan da, Qaqauzların ilk peşəkar rejissoru və dramaturqu da Dionis Tanasoğlu olmuşdur.

1922-ci ilin iyulun 7-də Kiriyyət kəndində Nikolay Tanasoğlunun ailəsində dünyaya göz açan Dəniz ilk təhsilini doğma kəndində almışdır. Sonra Kışinyov Pedaqoji İnstitutunun Tarix-Ədəbiyyat, Leninqrad Teatr İnstitutunun aktyorluq fakültəsini bitirmiş, 1965-ci ildə Bakıda Azərbaycan EA Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda M. Şirəliyevin rəhbərliyi altında “Çağdaş Qaqauz dilində tabeli mürəkkəb cümlə” mövzusunda dissertasiya yazaraq filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. 1964-cü ildə “Çal Türküm”, 1969-cu ildə “Adamın işləri”, 1970-ci ildə “Xoşluq”, 1975-ci ildə “Gənclik Türküləri” şeirlər kitablarını çap etdirən Dəniz Tanasoğlu bununla yeni Qaqauz ədəbiyyatının inkişafına güclü təsir göstərmiş oldu. “Uzun Karvan” romanı (1985), “Oğlan həm Lanka”(1981), “Bucakta yalın”(1974) pyesləri, tarixi mövzuda yazılmış “Keykavus” pyesi yalnız ona deyil, Qaqauz ədəbiyyatına şöhrət qazandırdı.

Onun pyesləri yalnız Komratda Qaqauz teatrında oynanmadı, başqa dillərə də tərcümə edildi. İstər radio və televizya verlişlərində, istər pyeslərində xalq ədəbiyyatının gen-bol istifadə edən Dəniz Tanasoğlu “Uzun karvan” romanında xalq yaradıcılığından

bəhrələnərək Qaqauzların tarixini bədii əsər kimi yazmışdır. Bu roman Qaqauz folkloruyla zəngindir.

Dəniz Tanasoğlu Qaqauz xalq mahnılarını toplayıb çap etdirməklə kifayətlənməmiş, həm də onların ən coşğun təbliğatçısı olmuşdur. Məhz buna görə də onun şeir və mahnıları da xalq mahnılarına qaynayıb qarışmışdı.

“Ana dilim” adlı şeirində ana dilini şirin bala, salxım çiçəyinin qoxusuna, gözəl səsə bənzədərkən dilin qorunmasının vacibliyini belə təbliğ edir:

*Dili ləüzım biləlim
Biz ona, inan, övladız;
Dili hiç kaybetməyəlim
Salt onunnan biz insanız!*

Dəniz Tanasoğlu A.S.Puşkinin, M.Y.Lermantovun, A.A. Nekrasovun, A.Krılovun, V.V. Mayakovskinin, A.T.Tvardovskinin, M.Emineskonun, E.Bukovun, Aşığı Ələsgərin, M.P.Vaqifin və b. əsərlərini Qaqauzcaya çevirdiyi kimi öz şeirləri də Azərbaycan, Rus, Moldavan, Türkmən, Tatar və başqa dillərə çevrilmişdir.

Müəllimlik, rejissorluq edən, musiqi və teatr kollektivləri yaradan, yeni Qaqauz əlifbasıyla “Bucaktan səsələr”, “Almanax” toplularını çapa hazırlayan, dünya ədəbiyyatının seçmələrini ana dilinə çevirən, vətəni və milləti üçün çalışan insanın düşmənləri də az deyildi. Onun işgüzarlığına da, istedadına da paxıllıq edənlər həmişə ayağının altını qazırdılar. Bu da Sovet orqanlarının onu tez-tez cəzalandırmasıyla, sıxışdırmasıyla nəticələnirdi. Lakin Sovetlər Birliyi dağılandıqdan sonra ona münasibət dəyişməyə

başladı. Öncə yeni açılan Komrat Qaqauz Universitetinə rektor təyin etdilər. 1988-ci ildə Balkanlarda Türk Kültürü Böyük Hızmət Ödülünü aldı. Ömrünün son illərində isə Kişinyovda Pedoqoji Universitetdə professor işləyirdi.

Azərbaycan ziyalıları ilə də sıx dostluq edən, ədəbiyyatımızın yorulmaz təbliğatçısı Dəniz ağa 23 Avqust 2006-cı ildə 84 yaşında dünyaya gözünü qapadı.

Qəbrin nurla dolsun, Dəniz ağa!

Məqalə “525-ci qəzet” də (2006-cı il, 29 avqust, sayı 159(2266), səh. 7) və “Dədə Qorqud” jurnalında (2006, sayı 4, cəh.177) çap olunmuşdur.

QAQAUZLAR STEPAN KUROĞLUSUNU DA İTİRDİ

Kiyevdə yaşayan Qaqauz şairi və araşdırıcısı Tudora Arnautdan aldığı elektron məktubda Stepan Kuroğlunun 2011-ci ilin iyunun 23-də haqq dünyasına qovuşduğunu oxudum. Lakin Azərbaycanda olmadığımı üçün düşüncələrimi oxuculara çatdırı bilmədim. Geri döndükdən sonra qərara aldım ki, Stepan Kuroğlunun qırxında da olsa onun haqqında yazım.

Azərbaycanı candan sevən, dəfələrlə Respublikamıza gələrək Sabir, Nizami günlərində iştirak edən, Nəsiminin yubiley tədbirlərinə qatılan, geri döndükdən sonra gördüklərini şeirə çevirən Stepan Kuroğlu universitetlərimizdə müəllim və tələbələrlə görüşər, akademiyanın institutlarına gedərək yeni nəşirlərlə tanış olar, şeirlərini oxuyar, qəzet və jurnallarda, televiziya və radioda Qaqauzlar haqqında bilgi verərdi. Bakının küçələrini gəzərək tanımadığı adamlarla belə şirin söhbət etməkdən ləzzət alar, sonra da onları həvəslə dost-tanışına danışırdı. “Ulduz” jurnalının 1982-ci ildə çap olunan 12-ci sayında rəhmətlik Allahverdi Məmmədovun Stepan Kuroğlu ilə müsahibə əsasında hazırladığı “Neredesen, Göy Oğuz?” (məqalənin sonunda jurnal şairin “Acı sevda duası” və “Əllərin alovu” şeirlərini də verib) məqaləsi elmi və

bədii dəyərinə, insanlara təsir etmək, Qaqauz xalqına maraq oyatmaq baxımından seçildi. Bu məqalə mənə də Stepan Kuroğlunu sevdirirdi və onunla tanış olmağa maraq oyatdı.

Stepan SSRİ-nin Bessarabiyanı işğal edərək Ukraynanın tərkibinə qatandan az sonra, yəni 1940-cı ilin yanvarın 9-da indiki Odessa vilayətindəki Bolqrad rayonunun Dmitirovka kəndində doğulmuşdu. Onun uşaqlığı çox çətin və ağır illərə təsadüf etmişdir. Sovetlərdən sonra faşist Almaniyasının bu yerləri işğalı, Rumun polislərinin özbaşınalığı, yenidən SSRİ-nin oraya sahiblənməsi böyük qarışıqlıq yaratmış, əli silah tutanları savaşa cəlb etmişlər, iş qabiliyyəti olanları cəbhə xətti üçün işlətmişlər, beləliklə, təsərrüfatı dağılmış minlərlə insan acından ölmüşdür.

İndi həmin günləri Qaqauzlar böyük aclıq deyə xatırlayır, acından ölənlərə xatirə abidəsi ucaldılır, kitablar yazılır, filmlər çəkilir. Sovetlər zamanı onu xatırlamaq belə yasaq olduğu halda, sonralar bu işin önündə gedən, xalqının məruz qaldığı zülmədən söz açanlardan biri də Stepan Stepanoviç Kuroğlu olmuşdur.

Yeniyyətə yaşlarından xalq mahnılarını təsiri ilə şeirlər yazan Stepan Kuroğlu orta məktəbi bitirib Kişinyov Pedaqoji Universitetinin tarix fakültəsinə qəbul olunur. Ali təhsil aldıqdan sonra kəndlərinə dönərək bir ara müəllimlik edir. 1969-72-ci illər arasında Moldaviya Elmlər Akademiyasının aspiranturasında oxuyur. Etnoqrafiyadan elmi iş götürür. Vaxtında müdafiə edərək tarix elmləri namizədi adını alır.

Moldaviya Elmlər Akademiyasında elmi işçi kimi çalışmaq kifayətlənmir, Qaqauzşünaslıq şöbəsini

açılmasına nail də olur və şöbəyə uzun illər rəhbərlik edir, kadrlar toplayır, yeni mütəxəssislər hazırlanması qayğısına qalır.

1977-ci ildə Moskvada çap etdirə bildiyi “Liçnie imena u Qaqauzov. İstoriçeskaya onomastika” kitabı Qaqauzların Bolgar, yunan, hətta rumunkökənli olduğunu təbliğ edənlərə sərt bir cavab olur. Qaqauzların Türk kökənli olduğunu sanballı faktlarla ortaya qoyduğuna görə onun elm aləmində nüfuzu da artır.

Ana dilində lirik və səmimi şeirlər yazmaqla Qaqauz Türkcəsinin yazılı ədəbi dilinin formalaşmasına təsir göstərir. Qaqauz dilində çap olunan ilk şeirlər toplusuna onun da şeirləri daxil edilir. Az sonra özünün şeirlər kitabını oxucuların mühakiməsinə verir. Onu SSRİ Yazıçılar İttifaqına üzv seçirlər. Stepan Kuroğlu Moldova Yazıçılar İttifaqının nəzdində Qaqauz bölümünün yaradılması üçün də çox əmək sərf edən insanlardandır.

O, poeziyaya sadəcə bir sənət kimi baxmır, hiss və duyğulara təsir etməklə xalqını oyatmaq, maarifləndirmək, dünyanın inkişaf etmiş xalqları sırasına çıxarmaq vasitəsi kimi yanaşırdı. Dilini, tarixini, vətənini sevməyin vacibliyindən söz açanda Mixail Çakırı nümunə göstərərək yazır:

Bir düş görmüşdü Mixail Çakir
Da okumayı istermiş kendisi.
Manasını düşün, çağrısını duy...
Duasında anlamış: Bu Allahdan izin.

Mixail Çakırı 19-20-ci yüzillərdə yaşamış nüfuzlu din adamı olmaqla yanaşı, xalqının tarixinə, etnoqrafiyasına dair sanballı əsərlər yazmış, qəzet nəşr etmiş, dini kitabları və çox oxunan duaları Qaqauz dilinə çevirərək kilsələrdə oxutmuşdur. Stepan Kuroğlu da soydaşlarını hansı vəzifədə işləməsindən, harada yaşamasında asılı olmayaraq Mixail Çakır kimi vətənpərvər olmağa çağırır. Stepan Kuroğlu şeirlərində sadə və kiçik görünən mövzulara müraciət edərək onları ümumiləşdirə bilir. Yazda pəncərəsinə dayayan bir şaftalı ağacının çiçəkləməsindən təsirlənən şair “Şefteli” şeirini belə tamamlayır:

*Elcaazinnan urma sırçaya,
Pencereya dikmə çiçeeni,
Görüşelim çaarma başçaya,
Gelinä benzäär bir şefteli!*

Yaxud “Tatlı ses” şeirində anasızlıqdan doğan acılarını şirin bir xatirə ilə belə başlayır:

*Anacum işler yapaa
Hem bana masal söleer,
Bu eski masal bana
Nice düş geleer.*

İnsan üçün əbədi olan mövzulardan Stepan Kuroğlu da yan keçə bilmir. “Sənsiz” şeirində yazır:

*Nica kör - kafadarsız,
Nica kırlangaç - eşsiz,*

*Nica zingeca - şafksız,
Sensiz zor, nica sensiz...*

Həyatını Qaqauz Türklərini dünyaya tanıtmağa həsr etmiş bu insan ölkə daxilində və xaricində təşkil olunmuş çox sayda toplantılarda iştirak edərək Qaqauz tarixi, dili, folkloru və başqa bir çox mövzularda məruzələr oxumuş, bir çox qəzet və jurnallarda məqalələrlə çıxış etmişdir. Dəfələrlə Azərbaycanda olan şair buradan aldığı təəssuratlarını “Nizaminin cavabı”, “Nizam-Nizam yıllar göçer...”, “Geminməz Sabir durer...” və b. şeirlərində əks etdirmişdir. “Nizamiyə cavab” şeirində yazda yaşıllığa bürünmüş Gəncə çöllərini, Nizami məqbərəsi üzərində şeir oxuyan Azərbaycan şairlərini Qaqauz oxucusuna belə tanıdır:

*Bayırlar – yeşil tınaz
Biri-biri ardına.
Göy Gölü almış Kəpəz
Taşlı avuçlarına.
...Te Cabir Novruz baarêr,
Mamed İsmail, Fikret
Peet incelerni aareer...
Te bir ses verdi Nüsret...*

Şirvana səfərini, Şamaxıda M.Ə.Sabirin, S.Ə.Şirvaninin məzarlarını ziyarət etmələrini, Sabir günlərində iştirakını Stepan Kuroğlu belə xatırlayır:

*Maalim Şirvani divan,
Mezardan kalkıp durer,*

*Her bir peet seven insan
Seslemää onu uurêêr.
...Çaar konaa, Fikret Sadık,
Şemahayı çok andık,
Sabiri görma artık
Hepsiciimiz uyandık.*

Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra Qaqauzların müstəqillikləri uğrunda dayanmadan mübarizə aparan Stepan Kuroğlu bir müddət Moldova parlamentində, bir müddət isə Qaqauz Yeri Özerk Ərazi Qurumunun Xalq Məclisində deputat kimi fəaliyyət göstərmişdir. Qaqauziya Respublikasının taleyinin nə olacağını müəyyənləşdirən Moldoviya parlamentində kəskin, sərt və milli çıxışları ilə Moldoviya millətçilərinin narazılığına səbəb olmuşdur. Stepan Kuroğlunun elmi əsərləri ilə yanaşı, ədəbi əsərləri də milli yönümlü, təbliğ xarakterli olmuşdur. Bədi ədəbiyyata ilk gəlişi şeirlə olmuş, 60-cı illərdə ilk şeirini təqdim etmişdir. Daha sonra ardı-arası kəsilmədən yazılan şeirlərini toplayaraq “Bir qucaq günəş” kitabını nəşr etdirdi. Nəsr əsərlərindən daha çox nəzm əsərləri diqqəti çəkdi və o, şair kimi tanındı. Onun “Bir qucaq günəş” kitabı ilə yanaşı həm də “Yollar”, “Manilər”, “Lalələr”, “Yol ulduzu” kimi kitabları da nəşr olunmuşdur. Şeirlərinin başlıca mövzusu təbiətin gözəlliyi, Qaqauz xalqının taleyi, azadlıq uğrunda mübarizə, insanlar arasında dostluğun, sevginin geniş yayılması kimi mövzulardır.

Stepan Kuroğlu Qaqauz folkloruna yaxından bələd idi. Yaradıcılığında da folklorun təsirini və izini aydın müşahidə etmək mümkündür.

Stepan Kuroğlu ilə Azərbaycan da, Moldovada da görüşmüşdük. Maraqlı və mübahisəli söhbətlərimiz də olmuşdu. O, yalnız özünü düşünən, özünü təbliğ etməyi sevən birisi deyildi. Bir dəfə mənə zəng vuraraq Türkmənistanda keçiriləcək simpozyuma Qaqauz Yeri Özerk Ərazi Qurumu keçmiş prezidenti Stepan Topalın da qonaq qismində dəvət edilməsinin lazım olduğunu söylədi.

Biz Aşqabatda simpozium günlərində görüşdük. Stepan Kuroğlu məruzəsini oxumaq, gəzib dolanmaqla işini bitmiş hesab etmirdi. Stepan Topalın Türkmənistan radio və televiziyasında çıxışına, qəzet və jurnallara müsahibə verməsinə, rəsmi şəxslərlər və iş adamlarıyla görüşünə nail olmağa çalışırdı. Açıq aşkar görünürdü ki, elm adamı, şair olmaqla yanaşı xalq diplomatiyasından bacarıqla istifadə edərək Türkmənistanla Qaqauz Yeri Qaqauz Yeri Özerk Ərazi Qurumu arasında birbaşa əlaqələrin yaranmasına nail olmağa çalışır.

Qaqauz tarixçisi, dilçisi, folklorşünası və şairi Stepan Kuroğlu haqq dünyasına qovuşdu. Allah rəhmət eləsin! Qaqauz Türklərinin və bütün Türk dünyasının başı sağ olsun!

Məqalə “525-ci qəzet”ndə (2011-ci il, 6 avqust, sayı 142(3458), səh.27) çap olunmuşdur.

<http://old.525.az/view.php?lang=az&menu=7&id=33344>

TÜRK DÜNYASININ MƏŞHURLARI¹⁶

MİXAYIL ÇAKİR

Mixail Çakir (1861-1938), qaq. Mihail Mihayloviç Çakır (Ay-Boba Mihail Çakır), rus. Михайл Михайлович Чакір.

Mixail Çakır 1861-ci il aprelin 27-də Çadıra qəsəbəsində anadan olub. Rusiya Qaqauzları yeni işğal etdiyi bölgəyə, noqayların yaşadıkları ərazilərə köçürdü. Məqsədi Osmanlı dövlətinin sərhədləri yaxınlığındakı müsəlmanların sayını azaltmaq, xristian olduqları üçün Qaqauzlardan özünə sadıq təbəələr hazırlamaq idi. Bunun üçün Qaqauzlar arasında dinin yayılmasına hər cür yardım edirdi. Xristian dininə dair mətnlərin Qaqauzcaya çevrilməsinə, bu işi görə biləcək kadrlar hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Bu da bir tərəfdən Qaqauzlarda xristian həmrəyliyi hissini gücləndirirdisə, o biri tərəfdən də

¹⁶ Dəniz (Dionis) Tanasoğlu və Stepan Kuroğlu haqqında dünyadan köçdükləri zaman yazdığım məqalələri kitaba daxil etdiyimdən təkrar olmasın deyərək TRT-nin “Qorqud Ata” proqramındakı verilişlərin mətnini burada vermədim

dillərinin zənginləşməsinə, Qaqauz ədəbi və elmi dilinin formalaşmasına şərait yaradırdı.

Qaqauz ədəbi dilinin formalaşmasında böyük zəhməti olanlardan biri də keşiş Mixail Çakırdır. Onun valideynləri Rusyanın 1812-ci ildə Çadıra qəsəbəsinə köçürdüyü Qaqauzlardandır. Mixail ilk təhsilini **Bender** Tihin qəsəbəsidəki dörd sinifli ibtidai məktəbdə alır. Sonra ailəsinin istəyi ilə Kişinyov şəhərindəki ilahiyyat məktəbinə daxil olur. Oranı bitirdikdən sonra Kiyevə gedərək üç il də orada oxuyur. 1881-ci ildə onu Kişinyovda müəllim işləməyə göndərirlər. Qısa bir zamanda din xadimi və müəllim kimi böyük nüfuz qazanır. Dini məktəbdə riyaziyyatdan, təbiət elmlərindən dərs deməklə yanaşı, keşiş vəzifəsini də yerinə yetirir. 1884-cü ildə onu məhəllə müvəkkili rusca və moldovca dini mətnlərin nəşri şurasına üzv seçirlər. O, qazandığı nüfuzdan istifadə edərək kilsədə duaların milli dillərdə oxunmasına razılıq ala bilir.

Xalqın dini anlayaraq sitayiş etməsi üçün “İncil”dən və başqa din kitablarından çox istifadə olunan duaları ana dilinə və moldovcaya çevirib çap etdirir və kilsələrdə oxuyur. “Kilsənin qısa tarixi”, “Yeni müqəddəslərin tarixi”, “Keçmiş müqəddəslərin tarixi” və s. əsərlər tərcümə edib nəşr etdirir.

Mixail Çakır Rusiyada yaranmış qarışıqlıqdan, yəni 1905-ci ildə İkinci Nikolayın imzalamış olduğu oktyabr manifestindən də bacarıqla yararlanır. 1907-ci ildə Qaqauz Türkcəsində bir səhifəlik dini qəzet çıxarmağa başlayır. Dini materiallar çap edən qəzetin Qaqauz Türkcəsinin inkişafında rolu böyük olur. Belə ki, yazılı ədəbi dili formalaşmadığı, hər bölgə öz danışdığını əsas saydığı bir

vaxtda Mixail Çakırın çap etdiyi dini qəzet ortaq nöqtəni taparaq yazılı ədəbi dilin formalaşmasına təkan verir.

Mixail Çakır yalnız dini mətinləri ana dilinə çevirməklə, xalqı qarşısında ana dilində çıxışlar etməklə qalmır, geniş araşdırmalara başlayır. Çox illik araşdırmalarının bəhrəsi olan “Гагаузы Бендерского уезда” (“Bender vilayətinin Qaqauzları”) adında irihəcmli əsərini tamamlayır. Əsərini öncə Qaqauzların da daxil olduğu dövlətin – Rumıniya dövlətinin rəsmi dili olan rumın dilində “Viața Basarabiei” jurnalının 1933-cü il 9-cu və 1934-cü il 5-ci sayında nəşr etdirir. Sonra da ana dilinə çevirərək elə həmin il, yəni 1934-cü ildə Kişinyov şəhərində kitabça kimi çap etdirərək xalqına təqdim edir. Mixail Çakır kitabının “Yazı-üzü”sündə, yəni ön sözündə yazır ki, Bessarabiyalı Qaqauzlar çox kərə mənə təklif etdilər ki, mən Qaqauzların tarixini yazım: “Kimdir Qaqauzlar, kimlərin soyundandırlar, kimlərlə qohumdurlar, harada yaşamışlar, nə türlü ömür keçirmişlər, necə yaşayırlar, nə türlü adətləri var və s.?”

Mixail Çakır hakimiyyətdə olanlara, hakim dövlətin siyasətçilərinə xoş gəlsin deyə xalqının tarixini saxtalaşdırmır. Rusyanın, Rumıniyanın hakimiyyəti altında yaşayadığı dövrdə də Qaqauzların Türk kökənli olduğunu yazır və kilsədə də bu fikri təbliğ edir. Ona qarşı duranların təzyiqlərinə baxmayaraq qətiyyət nümayiş etdirir. Kilsədə söylədiyi fikirlərini “Bender vilayətinin Qaqauzları” kitabında belə əsaslandırır ki, Qaqauzlar laf edərlər pak Türkcə. Necə laf edərmişlər əski zamannardan. Qaqauzların dili, lafi taa əsli Türkcədir, taa paktır Osmannı Türkcələrin

dillərindən. Zerä Osmannılar çox laf, çox söz almışlar farslərdən hem arablardan.”

Bu gün çoxlarına qəribə görünə biləcək bir cəsarətlə keşiş Mixail Çakır yazır: “...Bulgarlar hem urumnar arasında çok duşmannık gagauzlar için, zerä bulgarlar savaşêr gagauzları kendisinä çekmää, hem da onnarı bulgarlamaa, ama urumnar da çalışêrlar gagauzları kendi tarafına çekmää, hem da onnarı urumnamaa”.

Özündən əvvəl Qaqauzlar haqqında yazanların əsərlərini saf-çürük edən Mixail Çakır Valentin Moşkova yüksək önəm verir. Həqiqətən də Rusiya ordusunda kiçik bir vəzifədən general rütbəsinə kimi yüksəlmiş Valentin Moşkov 20 ilə yaxın Bessarabiya, Dobruca, Bolqarıstan Qaqauzları arasında olmuş, kənd-kənd gəzərək folklor və etnorqafiya materialları toplamışdır. Onun topladığı materiallar bu gün də elmi əhəmiyyətini itirməmişdir.

Mixail Çakırın zamanında Valentin Moşkovu yüksək qiymətləndirməsi bir daha onu göstərir ki, o, əldə etdiyi, oxuduğu materialları dəyərləndirməyi bilən və gələcəyi görə bir alim olmuşdur.

Mixail Çakırın çoxsahəli fəaliyyətinə lüğətçilik də daxildir. O, “Qaqauzça-Romence laflık” kimi sözlüyü yazıb çap etdirməklə Qaqauzlar arasında lüğətçilik elminin əsasını qoymuşdur. Latın hərfləri ilə və rumın (romen) əlifbasında Qaqauz Türkcəsi ilə yazılan bu əsərlər günümüzdə bəsit görünsə də, Qaqauz Türkcəsinin söz ehtiyatından yararlanmaq baxımından, dil, tarixi baxımından olduqca dəyərlidir.

Araşdırıcıların verdiyi bilgiyə görə, Mixail Çakırın 10 kitabı nəşr olunmuşdur. Əksəriyyəti xristian dininin

yayılmış bu əsərlər Qaqazlarda milli şüurun oyanmasına güclü təkan vermişdir.

Mixail Çakırın xalqının tarixini, soykökünü öyrəndikcə özünün də milli duyğuları güclənmiş, xalqının böyük dövlətlərin yeritdiyi siyasət nəticəsində assimlə olmaması üçün var gücylə çalışmışdır.

Diqqətiçəkən bir cəhət də odur ki, Bessarabiyanın Rumıniya hökumətinin tərkibində qaldığı dövrdə Mixail Çakır olduqca məhsuldar yazıb-yaratmışdır.

Mixail Çakır yaradıcılığının çiçəkləndiyi bir dövrdə Türkiyənin Rumıniyadakı səfiri, böyük millətsevər və maarifçi Həmdullah Süphi ilə tanış olur. Rumıniya çarının ailəsinə yaxınlığı ilə seçilən, bundan bacarıqla istifadə edərək Rumıniyadakı Türkləri, Tatarları, Qaqazları himayə edən, onlar üçün milli kadrlar hazırlığı qayğısına qalan, məktəblərinə yazı və oxu ləvazımatı göndərən, uşaqlarının Türkiyədə oxumasına yardımçı olan Həmdullah Süphi Mixail Çakırla da dostluq edir. Onun fəaliyyətinin yüksək qiymətləndirir.

Həmdullah Süphi nəinki Mixail Çakırı Rumıniya faşistpərəst qüvvələrindən qoruya bilir, həm də onun elmi araşdırmalar aparmasına münbit şərait yaradır, hətta Atatürkün Mixail Çakırı mükafatlandırmasına, hədiyyələr göndərməsinə də nail olur.

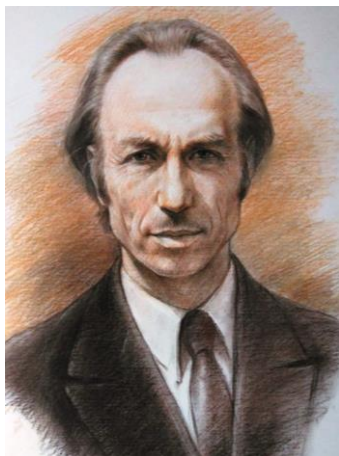
Sovetlər zamanında Qaqazlar SSRİ-nin tərkibində qalsaydılar, bolşeviklər din adamı kimi Mixail Çakıra bu cür fəaliyyət göstərməsinə imkan verməyəcəkdilər. Ya güllələyəcək, ya da ən yaxşı halda Sibirə sürgün edəcəkdilər.

Mixail Çakır 1938-ci il oktyabrın 8-də 77 yaşında Kişinyovda sakit bir şəraitdə dünyasını dəyişir. Ölümündən heç bir il keçməmiş başlayan İkinci Dünya Savaşı onun başladığı işi yarımçıq qoyur. SSRİ-nin Bessarabiyanı işğalından sonra çox kilsələr qapandığından, ibadətlər yasaqlandığından, dini məktəblər buraxıldığından Qaqauz Türkcəsinin inkişafında bir durğunluq yaranır. Din xadimləri də unudurulmağa çalışılır. Bunun nəticəsində Mixail Çakırın özü də, əsərləri də diqqətdən kənar qalır. Hətta bu böyük insanın, geniş ürəkli vətəndaşın qəbrini ziyarət belə etmirlər. 1980-ci illərin ikinci yarısından, milli oyanışdan sonra Qaqauz ziyalıları uzun müddət Mixail Çakırın qəbirini axtarsalar da, tapa bilmirlər.

2000-ci illərdə qəbirüstü abidələrdəki qiymətli metalları oğurlayıb satanlar Mixail Çakırın qəbiri üzərində üzü üstə torpağa düşmüş yazılı xaçı da qaldırırlar. Bu kimsəsiz qəbirin üzərindəki yazılı xaçın sadə dəmirdən hazırlandığını gördükdə atıb gedirlər. Beləcə, Mixail Çakırın və xanımının adı yazılan lövhə tərsinə çevrilməklə qəbristanlığa gələn Qaqauzların diqqətini çəkmiş olur. Qəbirüstü başdaşı öncəki şəkilinə salınır. İndi Qaqauz aydınları buranı tez-tez ziyarət etməklə yanaşı, gələn qonaqları da oraya apırırlar.

<https://ali-shamil.tr.gg/Mixay%26%23305%3B1-%C7ak%26%23305%3Br.htm>

DMİTRİ KARAÇOBAN

**Dmitri Karaçoban
(1933-1986) qaqa.
Dmitri Karaçoban
rus.Дмитрий
Карачобан**

Dmitri Nikolay oğlu Karaçoban 1933-cü il mayın 27-də Rumıniyanın Komrat qəsəbəsi yaxınlığındakı Beşalma kəndində doğulub. İkinci Dünya Savaşında Sovetlər Birliyi batılı qonşularından Polşa və Rumıniyanın ərazilərinin bir hissəsini işğal edib. Qaqauzlar yaşayan Bucaq bölgəsinin böyük bir qismini 1940-cı ildə Sovetlər Birliyinin işğal etdiyi bölgədə yaratdığı Moldova Respublikasına qatıb. Sovetlər Birliyi dağıldıqda isə Qaqauzlar uzun sürən mübarizədən sonra Moldova Respublikasının tərkibində paytaxtları Komrat olan Qaqauz Yeri Özerk Ərazi Qurumunu yaradıblar.

Dmitri Karaçobanın uşaqlığı və yeniyetməliyi ağır, üzüntülü keçib. Qaqauzlar xristian olduqlarına görə Rusiya onları Osmanlı dövlətindən, ata-baba yurdlarından köçürüb noqayların yaşadığı Buçağa gətib. Qaqauzlar burada məskunlaşıblar.

Sovetlər özlərini çar Rusiyasının varisi elan etməsələr də Birinci Dünya Savaşında itirilən əraziləri geri qaytarmaq üçün həmişə yollar axtarıb. Xüsusən bolşeviklərin varlığı arasında fərqi aradan qaldıracaqları, əsarət altında olan xalqlara azadlıq verəcəkləri, dünyada istismardan azad bir dövlət quracaqları haqqındakı vədləri Qaqauzların da xoşuna gəlib. Rumınyə hökuməti Qaqauzlar arasında Sovetlərə meyli artanların çoxaldığını hiss edib bölgədə nəzarətini gücləndirib.

Rumın polis və hökumət məmurlarının, hərbiçilərinin Beşəlməyə hər gəlişi kəndlilərin rahatlığını pozub. Bu da balaca Dmitrinin xatirində silinməz iz buraxıb.

İkinci Dünya Savaşının doğurduğu çətinliklərə, bölgəni Sovet hərbi birliklərinin yenidən işğalından sonra kəndlilərin əllərindən mal və mülkləri, torpaqları alınıb kolxozlar yaradılıb. Bu da kütləvi qıtlığa, aclığa və yoluxucu xəstəliklərin yayılmasına səbəb olub. Minlərlə insan ölüb və ya yaşadığı bölgəni tərk etməli olub.

Dmitri Karaçoban 1947-ci ildə kəndlərində Rus dilində təhsil verən məktəbin 6-cı sinfini bitirdikdən sonra bir il də qonşu Konqaz kəndindəki internat məktəbində oxuyub.

O zaman 7 illik məktəb natamam orta təhsil verirdi. Oranı bitirənlər şəhadətnamə alaraq texnikumlarda, texniki peşə məktəblərində və orta məktəblərdə oxumağa gedə bilirdilər. Lakin maddi sıxıntı bir çox Qaqauzlar kimi Dmitrinin də təhsilini davam etdirməsinə imkan verməyib. O, yaşam mübarizəsinə atılıb. Kəndlərində və yaxın bölgələrdə iş tapa bilmədiyindən 1950-ci ildə böyük sənaye şəhəri, bir ara Ukraynanın paytaxtı olmuş Xarkova gedib.

Yaşı kiçik olsa da, burada iki il tikintidə çalışmaqqla yanaşı, 1951-52-ci illərdə fəhlə gənclər məktəbində oxuyub.

1952-ci ildə onu səfərbərliyə alaraq Uzaq Şərqə, əsgərliyə göndəriblər. Uşaqlıqdan musiqiyə, rəssamlığa böyük maraq göstərən Dmitiri üç il əsgərlikdə qaldıqdan sonra kəndlərinə skripka ilə qayıdıb. Lakin skripka çalmağı öyrənməyə imkanı olmayıb. Kasıblıqdan atası skripkanı satmalı olub.

Dmitri Karaçoban Kişinyevdəki İ.E.Repinin adını daşıyan Rəssamlıq Texnikumuna daxil olub. Genç Dmitiri 1955-57-ci illərdə texnikumda oxusa da, oranı başa vurmağa həvəs göstərməyib. Ədəbi yaradıcılığa meyl göstərib. 1957-ci ildə Qaqauzlar üçün SSRİ xalqlarının istifadə etdiyi kiril qrafikası əsasında əlifba yaradılıb, məktəblərdə Qaqauz dilində dərslər keçilib, qəzetlərdə səhifələr təşkil edilib. Dmitri Karaçobanın da “Moldova Sosialiste” qəzetinin haftəlik əlavəsində ana dilində ilk şeiri çap olunub.

1957-ci ildə Komrat şəhərindəki 3 nöməli orta məktəbi qiyabi bitirən Dmitrinin şeirləri dərslük kitablarına daxil edilib. O, Kaqul Pedaqoji Texnikumuna daxil olsa da, orada cəmi bir il oxuyub.

Bir ara doğulduğu Beşalma kəndindəki məktəbdə müəllim işləyən Dmitri Karaçoban fərdi qaydada musiqi və rəssamlıq sahəsində irəliləyişə nail olub. 1962-ci ildə onun Çadır qəsəbəsində rəsm əsərlərinin sərgisi açılıb. Uzun müddət davam edən sərgiyə yalnız Çadır-Lunqalılar deyil, ətraf kəndlərdən də gələnələr olub. Sərgidə rəssam şairin müstəlif janrlarda çəkdiyi 35 əsəri nümayiş etdirilib.

Kənddə müəllim işləməklə yanaşı, rəssamlıq və heykəltəraşlıq edən, həvəskarlardan ansambl yaradıb konsertlər verən, şeirlər yazan, folklor və etnoqrafik materiallar toplayan Dmitri Karaçoban ali təhsil almaq həvəsilə sənədlərini Moskvadakı M.Qorki adına Ali Ədəbiyyat İnstitutuna göndərmiş.

Adətən qəbul olduğu məktəbləri yarıda buraxıb gedən Dmitri Karaçoban ədəbiyyat institutunun qiyabi şöbəsini 1963-cü ildə uğurla başa vurub. Onun diplom işi kimi hazırladığı “İlk laf” (İlk söz) adlı kitabı da həmin il çap olunub. Beləcə o, Qaqauzlar arasında ilk ali ədəbiyyat təhsili almış ədib olub.

Daim maddi sıxıntıda yaşamasına baxmayaraq, ilk kitabından aldığı qonorarı ailəsinə deyil kino kamera, lent, aşkarlayıcı və s. almağa xərcləyib. Bu sahədə heçbir təhsil görməsə də, özünün yazdığı ssenarilər əsasında qısametrajlı filmlər çəkməyə başlayıb. Beləcə Qaqauz kinomatoqrafiyasının əsasını qoymuş olub.

Dmitri Karaçoban istər bədii yaradıcılıqda, istər rəssamlıqda və hekəltəraşlıqda, istərsə də kino lentlərində naturalist bir sənətkar kimi tanınıb. Onun Qaqauzların məişətindən, həyat tərzindən bəhs edən 30-a yaxın kinolenti Qaqauzlar arasında deyil, bölgədə yaşayan ukrainlər, Bolqarlar tərəfindən də böyük maraqla qarşılıanıb. Gənclər böyük həvəslə ondan rejissorluğun, operatorluğun, bir sözlə kino texnikasının sirrlərini öyrənib.

Qaqauzlar da onların həyatını əks etdirən kino lentlərə böyük maraqla tamaşa edib və bu lentləri hazırlayan insana maddi köməklik edə bilməsələr də, mənəvi dəstək veriblər. 1965-66-cı illərdə Beşalma kitabxanasında müdir işləyəndə

Dmitri Karaçoban evlərə gedib, özü kitablardan parçalar oxumaqla kəndlilərdə kitab oxumaq alışqanlığı yaratmağa çalışıb. Ailənin kasıblığı ucbatından təhsilini davam etdirə bilməyən yeniyetmə və gəncləri ali məktəblərdə və texnikumlarda oxumağa həvəsləndirib. Hər vasitə ilə soydaşlarının maariflənməsinə çalışıb.

1965-ci ildə SSRİ Yazıçılar İttifaqına üzv olan Dmitri Karaçobanın 1966-1970-ci illə arasında beş şeir kitabı çap olunub. Şeirləri rus, ukrain, moldov dillərinə tərcümə edilərək nəşr edilib. Xalqının maariflənməsi, tanınması, eləcə də soydaşlarına xalqının keçdiyi keçməkeçli tarixi öyrətməyə çalışdığına görə bir çoxlarının ondan xoşu gəlməyib. Xüsusən sözdə beynəlmiləçilikdən dəm vuran Sovet ideoloqları Sovet xalqı formalaşdırmaq adı altında Ruslaşdırma siyasəti yeridirdilər. Dmitri Karaçobanın ana dilində şeirlər yazması, Qaqauz folklorunu toplaması, etnoqrafiya ilə məşğul olması, Orxan Yenisey abidələrini, “Divanü Lügəti-it-Türk”, “Qutadqu bilig” və b. əsərləri təbliğ etməsi açıqdan açığa Qaqauzların Türk kökənli olduqlarını təbliğ demək idi. Bu da Sovet ideoloqlarının xoşuna gəlmirdi.

Qazandıqlarını evinə deyil, millətinin tarixinin öyrənilməsinə və təbliğinə həsr etdiyinə görə ondan nə Sovet məmurları məmnun idi, nə də ailəsi. Bu gərginliyə baxmayaraq Dmitri Karaçoban istəyindən geri çəkilməyib. Böyük şəhərlərə gedərək, arxivlərdə çalışıb, xalqının tarixinə dair materiallar toplayıb, tarix-etnoqrafiya muzeyi yaratmağa çalışıb. Lakin bu iş o qədər də asan olmayıb. Muzey üçün bina və maddi vəsait ayrılmayıb.

Belə olduqda Dmitri Karaçoban xarabalığa çevrilmiş kənd dəyirmanını təmir edərək muzeyə çevirib. Yerli əhalidən məişət əşyaları alaraq yeni yaratdığı muzeyə qoyub. Muzeyin hamının diqqətini çəkdiyini görən yerli məmurlar güzəştə getməli olub. Beləcə Dmitri Karaçoban doğma kəndində yaratdığı tarix-etnoqrafiya muzeyinin direktoru təyin olunub.

Bununla da kifyətlənməyib kənddə Qaqauz dilində radio verlişləri təşkil edib.

Çoxşaxəli yaradıcılıqla məşğul olan Dmitri Karaçobanın həyatı isə o qədər də xoş keçməyib. 1982-ci il Oktyabrın 8-də böyük vətənpərvər və yaradıcı insanın ömrü intiharla başa çatıb.

Dmitri Karaçobanın intihar etməsi istər hökumət məmurları tərəfindən, istərsə də onun mənsub olduğu xristian dininin xadimləri tərəfindən qəzəblə qarşılıb.

Bütün bu soyuqluğa baxmayaraq xalq sevimli və vətənsəvər oğlunun xidmətini unutmayıb. 1988-ci ildə beşəlməliklərin təziqi altında kənd soveti muzeyə Dmitri Karaçobanın adını verməli olub. Sovetlər Birliyi çökdükdən sonra Karaçobanın adının əbədiləşdirilməsi üçün xeyli iş görülüb. Beşəlmə kəndinin mərkəzində yeni bina tikilib və köhnə dəyirmandakı eksponatlar buraya daşınıb. Beləcə rəsmi Dmitri Karaçoban adına Beşəlmə Qaqauz Tarix və Etnoqrafiya Muzeyi işə başlayıb. YUNESKO da bu kənd muzeyini qoruma altına alıb.

Karaçobanın adı məktəblərə və küçələrə də verilib. Milləti üçün yorulmadan çalışan insanı da milləti unutmur.

<https://ali-shamil.tr.gg/Dmitri-Kara%E7oban.htm>

ƏLİ ŞAMİL

QAQAUZLAR:

**yol qeydləri, məqalələr
və sənədlər**

Direktor: Səbuhi Aslan
Dizayner: Nigar Sadıqova
Texniki redaktor: Hüseyn Məmmədov

Çapa imzalanmışdır: 11.03.2026

Ofset çapı. Əla növ kağız

Tiraj: 100

Ünvan: Bakı, Mətbuat prospekti 529-cu məhəllə

Telefon: (012) 538-18-87, (050) 263-16-16

email: imza_nesrlər_evi@mail.ru